

تاریخ مشہد

تالیف

محمد حسین خجسته مبشری

حق چاپ محفوظ

بشماره ۹۵۳ ثبت دفتر نگارش اداره کل فرهنگ و هنر خراسان گردید
۵۳/۱۲/۳۵

خراسان
وستان

۴

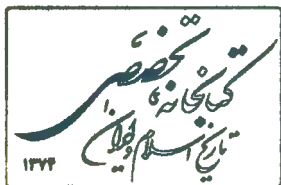
۱

۸

تاریخ مشهد

تألیف اسکن شد

محمد حسین خجسته مبشری

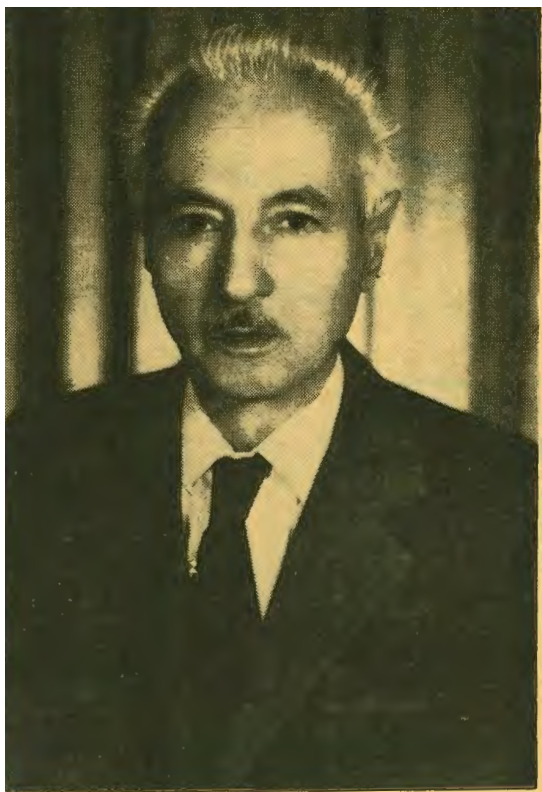

مشهد

۱۳۵۲ - ۱۳۹۴

حق چاپ محفوظ

چاپخانه خراسان - مشهد

عكس مؤلف

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

الحمد لله رب العالمين وصلى الله على محمد وآله

الطيبين

اما بعد در این کتاب از جغرافیای تاریخی مشهد و کلیاتی از نوقان قدیم و طوس و مختصری از قیامها و وقایع مهمی که در این شهر باستانی روی داده و سوانح و حوادثی که منجر بقتل عام و غارت و ویرانی گردیده و مختصری از حالات امام هشتم علیه السلام و تشریف فرمائی آن بزرگوار باین سامان بیان شده پس از آن توصیف از حرم مطهر و رواقهای آن و سایر ابنیه و مؤسسات آستان قدس رضوی و از کسانی که در ساختمان و تزئینات این بارگاه سهمی داشته و هدایائی تقدیم داشته اند و از مساجد و مدارس قدیمه و آثار تاریخی مشهد یاد شده و سپس از موقعیت کنونی و مؤسسات فرهنگی،

بهداشتی، و صنعتی و گردشگاهها و ییلاقات این شهر مقدس
مطالبی درج گردیده و مشتمل بر سی فصل است و نگارنده
بخوبی میداند که این کتاب خالی از عیب و نقص نمیباشد
و ایراداتی میتوان وارد آورد ولی امیدوار است دانشمندان
خطایا و لغزشهای این بنده را بادیده اغماض بنگرند.

امید است در چاپ دوم برفع نقائص آن موفق
گردد. انشاء الله تعالی

فصل اول

خراسان

خورآسان - اسم خراسان از کلمه خور آمده زیرا شرقی ترین ایالت ایران بوده و خورشید از اینجا بر ایران میتابیده و خوراسان بمعنی خورایان در زبان پهلوی جائی که از آن خورآسد (خورشید آید).

این سرزمین پهناور که در مشرق و شمال شرقی ایران واقع شده و یکی از آستانهای بزرگ و مهم کشور عزیز ما است از شمال بجنوب هشتصد کیلومتر و از مشرق بمغرب چهارصد و هشتاد کیلومتر در حدود سیصد و هشتاد هزار کیلو متر مربع وسعت دارد.

در زمان قدیم یکدسته از مردم ایران بنام پارتها در این سرزمین زندگی میکردند و بهمین مناسبت آنرا پارت نامیدند کلمه پارت یا کلمه پهلوی یکی است که یکی از معانی آن پهلوان و شجاع است.

خراسان قدیم که پارتها در آن سکونت داشتند دارای چهار بخش بوده که شهرهای مهم نیشابور، هرات،

بادغیس، طوس، خراسان و بدخشان و شهرهای ماوراءالنهر مانند بخارا، سند، ضرغانه و سمرقند از شهرهای آن بوده است.

پارت اصلی از يك سوی بدامغان و از سوی دیگر به تربت حیدریه کنونی محدود بوده و شهرهای معروف امروز خراسان جزء آن محسوب میشده خوارزم و هرات و سیستان و قسمت کویر و گرگان خراسان را احاطه میکرد و است در زمان هخامنشیان این سرزمین یکی از استانهای مهم ایران بوده.

پس از حمله اسکندر بایران همین پارتیهای شجاع سلسله‌ای را تشکیل دادند و ایران را از جانشینان اسکندر گرفتند و سلطنت اشکانی را بنیان نهادند. (۱)

خراسان سرزمین مردان فداکار و رشید بوده خراسان سرزمین قیامها و نهضت‌های مردانه است منجمله قیام ابو مسلم خراسانی فرزند برومند خراسان و سپهسالار بزرگ ایران در قرن دوم هجری.

ابو مسلم خراسانی

هنگامی که ابو مسلم دوران کودکی را بجوانی میپیوست در بسیاری از بلاد اسلامی بر ضد بنی امیه تباری ها و تبلیغاتی وجود داشت و تاریخ قضاوت مینماید که اگر ابو مسلم وارد جریان نمیشد توطئه کنندگان از کوششهای خود بهره‌ئی نمیبردند .

بطوریکه مورخین نوشته اند ابو مسلم در سال صد هجری متولد و نام او ابراهیم بوده قامتی معتدل پوستی گندم گون قیافه مردانه و رفتاری باوقار داشت و در مرو که از بلاد خراسان بوده نشو و نما میکرد .

و چون بسن نوزده سال رسید او را بابراهیم امام معرفی نمودند .

ابراهیم بن محمد بن علی بن عبدالله بن عباس بن عبدالمطلب از بزرگان عباسی بود که او را ابراهیم امام میخواندند و عباسیان او را برای خلافت نامزد کرده بودند .

ابراهیم امام از ابو مسلم خواست که نام خود را تغییر دهد و ابو مسلم نام خود را به عبدالرحمن تبدیل ساخت که به همین نام بعدها مشهور شد.

ابراهیم ابو مسلم را برای اجرای نقشه‌هایی که در پیش داشت مؤثر دانست و او را به همکاری با عباسیان دعوت نمود ابو مسلم که خود را برای کارهای بزرگ مهیا میدید دعوت او را پذیرفت و فعالیت‌های خود را علیه بنی امیه آغاز کرد.

برای اینکه مطلب روشن‌تر گردد با وضاع اوایل قرن دوم و اندکی قبل از آن مختصر اشاره میکنم تاریخهای اسلامی نشان میدهد که پس از شهادت امیر المؤمنین علی علیه السلام معاویه بن ابوسفیان که در آنوقت پیشوای بنی امیه بود دستگاه مذهبی خلافت را درخاندان خود موروثی ساخت و بنی امیه سعی داشتند بستگان پیغمبر صلی الله علیه و آله مخصوصاً فرزندان علی علیه السلام را نابود سازند و تا نتوانستند از فرزندان علی و سادات علوی و دوستان آنها

کشتند و بنی عباس هم در دوران حکومت بنی امیه بکلی از کار برکنار شده بودند .

در اوایل قرن دوم بنی العباس در صدد طرح نقشه‌هائی برای سقوط دولت بنی امیه برآمدند و مقدمات آن محرمانه انجام گرفت ایرانیان که همواره طرفدار حق بوده و علی علیه السلام و فرزندان او را مردان حق شناخته و بانها علاقه و ایمان داشتند و از طرفی بنی امیه را ستمکار و متعدی میدانستند هر گاه نهضتی علیه بنی امیه میشد نهضت کنندگان را در حد امکان یاری میکردند

فرزندان علی در این اوقات باشاعه علم و احکام دین در میان مسلمانان مشغول بودند و در اثر فضل و تقوی و دانش محبوبیت خاصی میان مردم داشتند . و فرزندان عباس بنام دعوت برای یاری آل محمد مشغول کوشش و فعالیت بودند و مقدمات قیامی بزرگ را فراهم میساختند .

سال صد و بیست و هشت هجری ابراهیم امام ابو مسلم را نزد خود خواند تا از نتیجه تبلیغات و اقدامات او در

خراسان مطلع گردد و ابو مسلم با هفتاد نفر نقیب از خراسان حرکت کرد همینکه بقومس رسید نامه‌ئی از ابراهیم امام باو دادند که نوشته بود بمحض رسیدن این نامه بخراسان بازگرد و کسانی را که خواسته‌ایم نزد ما بفرست و امر تبلیغ را بموقع آشکار ساز. ابو مسلم مراجعت کرد و کسانی را که ابراهیم خواسته بود روانه ساخت.

نقیبان و داعیان در سراسر بلاد پراکنده شدند و بکار دعوت مشغول گردیدند.

در همین اوقات ابراهیم امام برای ابو مسلم پرچم فرستاد و با صاحب خود در خراسان نوشت که امر ابو مسلم امر من و حکم او حکم من است از او اطاعت و تبعیت کنید و قرار شده بود که روز اول شوال همان سال قیام را آشکار سازند.

ابو مسلم لباس سیاه برای سپاهیان خود انتخاب نمود و خود نیز لباس سیاه پوشید و شب آخر ماه رمضان (۱۲۹ قمری) بدستور ابو مسلم در مرو آتش بسیار افروختند و این

علامت ظهور و قیام علیه بنی امیه بود .

روز عید قطر مردم بسیار در ظل رایت ابو مسلم جمع شدند و سلیمان کثیر بنام عباسیان خطبه خواند
در این اوقات نصر بن سیار والی خراسان بود و او از
سرداران قدیمی و مجرب در بار بنی امیه بشمار میرفت و از
سال ۱۲۰ بفرمان عبدالملک حاکم خراسان شده و در خلافت
ولید و یزید بن ولید و ابراهیم بن ولید و تا این زمان حکومت
خراسان را در دست داشت نصر سیار از مدتی پیش با
گردنکشانان دیگر مشغول زد و خورد بود .

ابو مسلم نامه‌یی بنصر سیار نوشت و او را به همکاری
خواند ، نصر نامه‌ئی بمروان خلیفه نوشت و او را از وخامت
اوضاع مطلع گردانید نصر سعی کرده بود در این نامه مروان
را با اهمیت قیام عباسیان متوجه سازد مروان که خود نیز
سرگرم جنگهائی بود نتوانست نصر را یاری کند زیرا
در همین اوقات بود که جمعی از خوارج یمن وارد مکه و
مدینه شده و مردم را به بیعت با عبدالله بن یحیی طالب الحق

دعوت نموده و عبدالله بن یحیی از جانب یمن حرکت کرد و مروان لشکرها را مجهز نموده بجنک او فرستاد .

نصر سیار یزید را که از غلامان خاص او بود با چند هزار تن سپاهی بجنک ابو مسلم فرستاد نبردی سخت میان دو سپاه بوقوع پیوست یزید مجروح شد او را دستگیر کردند و نزد ابو مسلم بردند ابو مسلم دستور داد بر زخمهای او مرهم نهاده و پس از معالجه او را آزاد ساخت

نصر سیار در عین نگرانی از ابو مسلم ناجار بجنک با خدیع کرمانی بود که از مدتی قبل با او زد و خورد داشت و جنک بین آنان طولانی شده بود .

وقتی طرفین با حفر خندق از یکدیگر فاصله گرفته بودند ابو مسلم ناگهان با سپاهی عظیم در میان دو سپاه فرود آمد .

نصر و خدیع هر دو از این جسارت و جرأت مرعوب گردیدند ابو مسلم بخدیع کرمانی پیغام داد که من با تو جنک ندارم نصر از شنیدن این موضوع سخت بو حشت افتاد

و بخدیع پیغام فرستاد که بگفته‌های ابو مسلم فریفته مشو که
او بر تو و یارانت رحم نخواهد کرد زیرا او هدفی دیگر
دارد.

اکنون که عباسیان علیه بنی امیه قیام نموده اند جنگ
من و تو بیمورد است بهتر است باهم صلح کنیم
اگر خواهی بجانب مرو برو من بتو ملحق میشوم
و شرایط صلح را میپذیرم خدیع پند نصر را پذیرفت و بطرف
مرو حرکت کرد.

نصر نیز متعاقب او عزیمت نمود و روز موعود هر يك
با صد سوار از اردوگاه خود خارج شدند تا در محلی که قبلاً
معین شده بود ملاقات و گفتگو کنند لکن باطناً نظر هر
يك از آنها این بود که دیگری را از میان بردارند همینکه
روبرو شدند یکی از یاران نصر نیزه‌ئی به پهلوی خدیع
زد و او را بقتل رسانید.

علی پسر خدیع با سپاهیان خود بنزد ابو مسلم رفت
و خدمت او را پذیرفت و اندکی بعد بانصر جنگ کرد و غلبه

یافت و نصر سیار فرار کرد. این سردار پیر عاقبت کارش بدر بدری کشید از شهری شهری همچنان آواره و سرگردان میرفت تا سرانجام در شهر ساوه بیمار شد و درگذشت (سال ۱۳۱ قمری) در این هنگام ابراهیم امام مجدداً برای ابو مسلم پرچم فرستاد حامل پرچم قحطبه بن شیب طائی بود.

ابو مسلم قحطبه را بسپهسالاری سپاه منصوب نمود. بیعت کنندگان از نقاط مختلف میآمدند و بسپاه ابو مسلم ملحق میشدند روز بروز کار ابو مسلم بالا گرفت و بر نیروی او افزوده میگشت.

ابو مسلم امراء خراسان را تحت فرماندهی قحطبه مأمور تسخیر بلاد اسلامی نمود و قحطبه شهرها را یکی پس از دیگری فتح میکرد.

خبر فتوحات بسمع مروان رسید و بجمع آوری سپاه پرداخت و لشگرها تجهیز کرد و بجنگ ابو مسلم فرستاد. عامر بن صبار با صد هزار تن از سوی کرمان آمده

در حوالی اصفهان با قحطبه روبرو شده جنگی شدید بین آنان در گرفت و در این جنگ عامر بقتل رسید سر او را با غنائم بسیار بنزد ابو مسلم فرستادند سال صد و سی و دو قحطبه با ابن هبیره که با سپاهی عظیم آمده بود روبرو شد و جنگ بین آنان در گرفت در این جنگ نیز سپاه قحطبه پیروز شدند لکن خود قحطبه بهلاکت رسید امر او سپاهیان با پسرش حسن بیعت کردند .

حسن ابن قحطبه از جانب ابو مسلم مأمور شد که بعراق برود و دستورات ابو سلمه را اجرا کند .

ابو مسلم نامه‌ئی با بوسلمه بن سلیمان نوشت و در این نامه او را وزیر آل محمد خطاب کرد و ابتکار عملیات را در عراق باو سپرد ، جمعی از امرأ خراسان را نیز مأمور فتح عراق نمود .

در این اوقات ابراهیم امام بدست مأموران مروان گرفتار شد او را نزد مروان بردند خلیفه اموی ابراهیم را بطرز بسیار فجیعی بقتل رسانید

بعد از کشته شدن ابراهیم ابوسلمه در صدد برآمد
تایکی از اولاد علی را بخلافت برساند و باین منظور ابتدا
نامه‌ئی بامام جعفر صادق نوشت و از آنحضرت خواست که
خلافت را بپذیرد ،

این نامه را قاصد هنگام شب بامام صادق داد امام
بدون آنکه نامه را بکشاید آنرا در شعله چراغ گرفت
و سوزاند و بقاصد فرمود : جواب این بود که دیدی

پس از آن ابوسلمه دو نامه یکی به عبدالله بن حسن
و دیگری به عمر بن علی که هر دو از اولاد علی علیه السلام بودند
نوشت و آندو نیز از قبول خلافت سرباز زدند .

سرانجام ابوسلمه بزرگان عباسی و امراء خراسان
را در انجمنی حاضر ساخت و پیشنهاد نمود که با ابوالعباس
سفاح (برادر ابراهیم امام) بیعت نمایند و همه با او بیعت
کردند .

فصل دوم

خلافت عباسیان

روز چهاردهم ربیع الاول سال صدوسی و دو هجری

ابوالعباس باجلال و شکوه فراوان وارد شهر کوفه شد و یکسر
 بدارالاماره رفت و از آنجا بمسجد جامع رفت و خطبه بنام
 او خوانده شد و خلافت و سلطنت عباسیان که پانصد و بیست
 و چهار سال دوام یافت در اینروز بنیانگذاری شد و خلافت
 از خاندان بنی امیه بخاندان عباسی منتقل گردید . (۱)

لکن مروان هنوز خود را خلیفه مسلمین میدانست
 و سپاهی فراهم آورده در منطقه زاب متمرکز ساخته بود
 ابوالعباس عموی خود عبدالله را با سپاهی عظیم بجنک مروان
 فرستاد سپاهیان عبدالله پیروز شدند و مروان گریخت و بدیار
 مصر رفت عاقبت مروان را در مصر بقتل رسانیدند و خلافت
 عباسیان استقرار یافت (۱۳۲ق)

خلافت منصور عباسی

سال صد و سی و شش هجری ابوالعباس از دنیا رفت
 و برادرش منصور که ولیعهد بود بخلافت نشست.

لکن عیسی بن علی در شهر اربار و عبدالله بن علی
 عباسی عموی ابوالعباس در خراسان مدعی خلافت شدند و

منصور را از خلافت خلع کردند ابو مسلم خود را بشهر انبار رسانید و عیسی بن علی را بقتل رسانید اما عبدالله ابن علی که بالشکری فراوان بخراسان شتافته بود قریب هفده هزار نفر کسانی را که خیال میکرد به پیروی از ابو مسلم مخالف خلافت او هستند بقتل رسانید.

منصور ابو مسلم را بجنک عبدالله فرستاد. جنک در نصیبین پنج ماه طول کشید سرانجام سپاه عبدالله شکست خورده فرار کردند و خلافت منصور استقرار یافت. (۱)

منصور برای ضبط غنائم جنگی نماینده فرستاد ابو مسلم از اینکه منصور در مورد غنائم باو اعتماد نکرده سخت بر آشفت و آزرده خاطر بطرف ری رهسپار گردید

قتل ابو مسلم

منصور که از همان ابتدا نسبت با ابو مسلم بد گمان بود در صدد قتل او برآمد و نامه دوستانه برای ابو مسلم فرستاد و ابو حمید را مأمور کرد که ابو مسلم را با خواهش

واصرار بدار الخلافه بیاورد ابو حمید خود را با بومسلم رسانید و پیامهای خلیفه را باو رسانید ابو مسلم در برابر هر پیام جوابی داد لکن ابو حمید دست بردار نبود و تا چند روز نزد ابو مسلم توقف کرد و هر روز بر اصرار و تمنا میافزود.

آنقدر اصرار ورزید که ابو مسلم مردد ماند و با یاران خویش بمشورت پرداخت بعضی از سرداران و یاراناش رفتن نزد خلیفه را صلاح ندانستند و بعضی گفتند صلاح نیست روابط خود را با خلیفه قطع کنی ابو مسلم برای رعایت احتیاط ابو اسحق را بدربار خلیفه فرستاد تا او از نزدیک وضع کار را دریابد و نتیجه استنباط خود را اطلاع دهد او هم دانسته یا ندانسته ابو مسلم را اغفال کرد و گفت من چیزی که دلیل دشمنی خلیفه با تو باشد ندیدم.

سرانجام ابو مسلم از روی بجانبارومیه (مداین) نهاد منصور دستور داد استقبال باشکوهی از ابو مسلم نمودند و در قصری که برای او آراسته بودند از او پذیرائی نمودند.

منصور ابو مسلم را مورد محبت بسیار قرار داد و تا سه روز با کمال گرمی و مهر بانی با او نشست و برخاست داشت و در امور کشورهای اسلامی با او مشورت میکرد اما روز چهارم چهار نفر سرداران قوی پنجه و زورمند در حجره مجاور پنهان بودند تا هر وقت خلیفه دست بر هم زند وارد مجلس شوند و کار ابو مسلم را بسازند.

در این روز وقتی ابو مسلم وارد شد در مجلس خلیفه کسی دیگر نبود.

خلیفه گفت شنیده‌ام شمشیری گران بها بدست آورده‌ای بده ببینم ابو مسلم در نهایت صداقت شمشیر خود را باو داد،

آنگاه خلیفه عباسی بالحنی خشن گفت: تو چرا بدون اجازه عزم سفر کردی و بجانب ری رفتی.

ابو مسلم جواب داد برای آنکه تو بمن اعتماد نکردی و برای ضبط غنائم جنگی مأمور فرستادی خلیفه سخنان درشت گفت ابو مسلم خدمات و زحمات گرانهای خود را

برای پایه گذاری خلافت عباسیان یادآور شد . ناگاه منصور سه مرتبه دست بهم زد و چهار مرد جنگی قوی چنگال از کمینگاه بیرون جستند و با شمشیرهای آبدار بجان ابومسلم بی سلاح افتادند و او را قطعه قطعه کردند و بدین ترتیب سپهسالار بزرگ ایران و قهرمان نهضت عباسیان و بنیانگذار سلطنت عباسیان بدست دومین خلیفه عباسی که خود نیز بشمشیر او بخلافت رسیده بود بقتل رسید (سال ۱۳۷ قمری) (۱)

بطور کلی خراسان هرگز اهمیت خود را از دست نداده و چنانکه از تاریخ برمیاید همواره یکی از استانهای مهم ایران بوده و شهرهای آن رونق خاصی داشته و زادگاه مردان دلیس و غیور بوده است .

پس از حمله اعراب بایران و آخرین جنگ بسال ۲۱ هجری تا سال ۲۰۵ سرزمین خراسان هرگز آرام نبوده و پس از قیام ابومسلم که اساس خلافت بنی امیه را وادگون کرد و باعلاقه بخاندان رسول ﷺ بنی عباس را بخلافت

رسانید مردم ایران بیشتر بفکر استقلال ایران افتادند تا در سال دویست و پنج هجری طاهر ذوالیمین حکومت خراسان را از مأمون عباسی گرفت و حکومتی مستقل تشکیل داد و این امر مقدمه استقلال کامل ایران شد.

پس از خاندان طاهری یعقوب لیث صفاری در سال ۲۵۳ سلسله‌ئی را تشکیل داد که قلمرو حکومتش خراسان بود و او دست عباسیان را بکلی از خراسان کوتاه کرد. (۱) سامانیان نیز از ماوراء النهر برخاستند و مرکز حکومت آنها نیز خراسان بوده. زبان فارسی در زمان آنان رونق یافت و بایپیداشدن رودکی شاعر بزرگ ایران شعر فارسی بکمال رسیده و بر پایه‌ای استوار گردید.

حکیم ابوالقاسم فردوسی طوسی نابغه ادب ایران در دوره غزنویان بعرضه ظهور رسیده و زبان فارسی را باوج کمال رسانید و خراسان اهمیت بیشتر یافت.

حکیم عمر خیام در زمان سلجوقیان بوجود آمد و خراسانیان بوجود این دانشمند متفکر و شاعر بزرگ افتخار

میورزند .

در زمان سلجوقیان نیشابور وسعت و اهمیت پیدا کرد و ملکشاه سلجوقی و خواجه نظام‌الملک نیشابور را مرکز اجتماع علماً نمودند . (۱)

در حمله مغول سال ۶۱۶ هجری خراسان ویران شد و مخصوصاً نیشابور که بزرگترین شهر خراسان بود زیر و زبر گردید . (۲)

در دوره تیموریان خراسان رو بآبادانی نهاد .
سال ۸۳۰ هـ بانو گوهرشاد آغاز وجه شاه رخ شاه تیموری مسجد جامع گوهرشاد را در مشهد بنامود .

در زمان صفویه پادشاهان صفوی توجه مخصوصی بخراسان داشتند و آبادی بسیار کردند و شاه عباس بزرگ در راه ری به خراسان رباط‌های بسیار بنا کرد و شاه عباس چند بار بمشهد آمد و در آبادانی مشهد کوشید و بناهای بسیار ساخت .

سلاطین قاجار نیز در تعمیر و ساختمان ابنیه آستان قدس

رضوی بسیار کوشش کردند و عماراتی بنا کردند، (۱)
 در دوران رضاشاه کبیر سعی و اهتمام آن پادشاه
 خراسان رو بتوسعه و آبادانی نهاد در این زمان شهرهای
 ایران بخصوص مشهد که بواسطه مرقد ثامن الائمه بیشتر
 مورد توجه آن شاهنشاه بود توسعه فراوان یافت و ساختمان های
 مهم برپا شد.

در سلطنت محمد رضا شاه پهلوی آریا مهر بطور
 کلی همه شهرهای ایران با سرعت رو بترقی و توسعه نهاد
 و چهره شهرها مخصوصاً مشهد تغییر یافته که شرح آن در
 این کتاب نگنجد و تعمیرات و نو سازی هایی که در آستان قدس
 رضوی بعمل آمده هر يك در جای خود باختصار درج و یا
 بآن اشاره خواهد شد.

فصل سوم

طوس - سناباد - مشهد

بطوریکه از کتب تواریخ مستفاد میگردد در روزگار قدیم در ناحیه طوس چند دهکده وجود داشته از جمله نوقان و سناباد .

هارون الرشید در سال ۱۹۳ هجری در طوس از دنیا رفت و او را در سناباد در عمارت حمید بن قحطبه دفن کردند . (۱)

و در عیون وارشاد است که حضرت رضا علیه السلام امام هشتم در طوس از دنیا رحلت فرمود جنازه آنحضرت را بسناباد آورده در عمارت حمید بن قحطبه در سناباد ب خاک سپردند و از آنروز آنجا را مشهد نامیدند .

در مطلع الشمس است که طوس را جمشید پیشدادی ساخت بعد خراب شده و طوس بن نوذر عمارت کرد .

در معجم البلدان است که طوس شهری است از خراسان
واز اقلیم چهارم است .

و در منتخب التواریخ است که احتمال میرود سناباد
را اسکند ذوالقرنین بنا نموده باشد .

در مطلع الشمس است که نوقان در قدیم آباد بوده
و در زمان طاهریه پایتخت خراسان بوده و بعد از آن نیشابور
پایتخت شده و نوقان از اهمیت افتاد.

در روضة الصفا است که مشهد شهری دلگشا است
و سناباد از توابع طوس بوده و چون سناباد مدفن امام هشتم
شد آبادی یافت و شهر طوس ویران گردید و بجائی رسید
که از قراء مشهد شد

خیام میگوید :

مرغی دیدم نشسته بر باره طوس

دریش نهاده کله کیکاوس

با کله همی گفت که افسوس افسوس

کوبانك جرسها و چه شد ناله کوس

فصل چهارم

سبب آمدن هارون بخراسان

یحیی بن اشعث سال ۱۹۰ از سمرقند ببغداد رفت
او زنی زیبا و صاحب جمال داشت که دختر عمویش بود و
او را در سمرقند گذاشته و چون سفر یحیی بطول انجامید
زن ماهر وی از طول مسافرت شوهر آزرده و بیتاب شده
از طرفی مغرضین از فرصت سوء استفاده کرده زن را اغوا
کردند تا سرانجام بر اهنمائی رافع بن لیث بن نصر سیار مشرک
گشت و از این راه خود را از قید زناشوئی یحیی آزاد
ساخت سپس ایمان آورده و بارافع ازدواج کرد این واقعه
در بغداد با اطلاع یحیی رسید ،

یحیی بن اشعث بادللی شکسته و قلبی افسرده بنزد
هارون الرشید رفت و ماجرا را بیان نمود هارون از این
خدعه بی سابقه سخت خشمگین گردید و بعلمی بن عیسی

ماهان والی خراسان نوشت رافع را مجازات شدید کند
والی خراسان سلیمان بن حمید بن قحطبه حاکم سمرقند را
مأمور اجرای حکم ساخت .

سلیمان حکم خلیفه را بر افع ابلاغ کرد وزن یحیی
را از او انتزاع نموده دستور داد رافع را در ملاء عام حد شرعی
زدند و او را در کوچه و بازار گردانیدند.

رافع نوۀ نصر سیار و از رجال بزرگ بود و در خراسان
شوکت و حشمتی داشت این اهانت او را بطغیان واداشت و
علم مخالفت بر افراشت و در بدو امر سلیمان را بقتل رسانید
و سمرقند را متصرف شد لشکری مسلح و مجهز ترتیب داده
بشهرهای دیگر حمله برد دامنه فتنه روز بروز وسعت یافت
و علی بن عیسی نتوانست آتش فتنه را خاموش کند .

سال ۱۹۱ ق هرون هرثمه بن اعین را بخراسان فرستاد
و هرثمه نیز کاری از پیش نبرد و کار رافع هر روز بالا می گرفت
و خراسان و ماوراء النهر را تهدید کرد هارون الرشید با
آنکه در این وقت بیمار بود ناچار از بغداد با سپاهی عظیم

بعزم سرکوبی رافع حرکت کرد مأمون نیز بهمراه او بود و بخراسان آمد هرون بعلت بیماری در طوس باستراحت پرداخت و هر ثمه را مأمور جنگ کرد پس از جنگ های شدید بین هر ثمه و رافع عاقبت هر ثمه پیروز شد سپاه رافع شکست خوردند و رافع فرار کرد و برادرش بشیر دستگیر شد او را نزد هارون بردند هارون الرشید که در این وقت در شدت بیماری بود در همان حال امر کرد بشیر را قطعه قطعه کردند ۱ و هارون در همان شب که شب شنبه سوم جمادی الثانیه سال صد و نود و سه قمری بود در سن ۴۷ سالگی دارفانی را وداع گفت .

جنازه هارون را با تجلیل تمام حرکت دادند و بامر مامون در سناباد در عمارت حمید بن قحطبه دفن کردند (۲)

کاخ حمید بن قحطبه

از مجموع تواریخ مستفاد میشود که سناباد سابقاً قریه مصفائی بوده حمید بن قحطبه طائی در حکومت خود در خراسان آنرا خریداری و بر عمرانش همت گمارده

قصری مستحکم و باشکوه در آنجا بنا نهاد و علی‌الظاهر بنای این قصر در سال ۱۳۵ هجری بوده و بقعه‌ئی که هر و ن را در آنجا مدفون ساختند جزو این قصر و از بناهای مجلل آن بوده است .

حمید بن قحطبه از جانب ابو مسلم بحکمرانی طوس برگزیده شده و در سناباد این کاخ را بنا نهاده و تا سال ۱۵۹ ق در آن میزیست در این سال وفات کرد و این کاخ بر حسب ارث به پسرش سلیمان رسیده سلیمان بن حمید سال ۱۸۰ حاکم سمرقند شد تا در سال ۱۹۰ رافع بن لیث بر سمرقند استیلا یافت و سلیمان را بقتل رسانید و سلیمان وارثی نداشت و این عمارت بلا وارث و بلا صاحب ماند.

سال ۱۹۳ قمری که هارون در گذشت جسد او را بامر مأمون در این عمارت ب خاک سپردند و مأمون دستور داد قبه‌رفیعی بر بالای آن بنا کردند و آنرا قبه هارونیه نامیدند سال ۲۰۳ ق حضرت رضا علیه السلام از دنیا رحلت فرمود و جسد مطهر امام را نیز در همین مکان دفن کردند . (۱)

فصل پنجم

خلافت محمد امین

هرون الرشید کشورهای اسلامی را بین پسران خود تقسیم نمود بغداد را بامین . خراسان را بمأمون، آذربایجان را بمؤمن واگذار کرد .

مطابق وصیت هرون باید بعد از مرگ وی محمد امین خلیفه باشد و مأمون ولیعهد و بعد از امین مأمون خلیفه و مؤتمن ولیعهد باشد لکن محمد امین بوصیت پدر رفتار نکرد و سال ۱۹۵ نام مأمون را از خطبه انداخت و پسر خود موسی را ولیعهد نمود ،

بعد از آن مأمون را ببغداد دعوت نمود و مأمون بامشورت فضل بن سهل از عزیمت ببغداد خودداری نمود . محمد امین علی بن عیسی ماهان را بحکومت اصفهان و همدان منصوب کرد و او را با سپاهی عظیم مامور دستگیری

مأمون کرد مأمون طاهر بن حسین بن مصعب خزاعی (ملقب
به ذوالیمینین) را بجنک علی بن عیسی فرستاد
باید توجه داشت که از آغاز کار دو وزیر یکی عرب
نژاد و دیگری ایرانی نژاد بایکدیگر سخت رقابت و مخالفت
داشتند و از یکدیگر بیمناک بودند .

فضل بن ربیع (عرب) امور بغداد را در دست داشت
و فضل بن سهل (ایرانی) خراسان را رهبری میکرد .
علاوه بر اینکه محمد امین و مأمون اصولاً روابط
خوبی نداشتند این دو وزیر هم آنها را علیه یکدیگر تحریک
مینمودند .

باری سپاه علی بن عیسی و سپاه طاهر بجنک پرداختند
در اثناً جنک طاهر خود را بعلی بن عیسی رسانیده باشمشیر
سر او را پراند و سپاه بغداد منهزم گشتند .

سال ۱۹۷ طاهر ذوالیمینین بغداد را محاصره و کار را
بر محمد امین و مردم بغداد دشوار ساخت سر انجام در ماه
صفر سال ۱۹۸ ق محمد امین دستگیر شد و او را بقتل رسانیدند

وسرش را برای برادرش بمرو فرستادند .

مأمون يك مليون درهم بآوردند سر جایزه داد و در
عین حال نگاهی بسر بریده برادر افکند و گریه کرد و گفت
انتقام تو را از کشندگان تو خواهم گرفت .

مأمون مستقلاً بر مسند خلافت نشست و مرو را مرکز
خلافت قرار داد و حسن بن سهل را بایالت عراق فرستاد و زمام
امور عراق را بوی سپرد و وزیر مأمون کماکان فضل بن سهل
بود (۱) .

فصل ششم

خلافت عبدالله مامون ، تشریف فرمائی
امام هشتم بخراسان

ابو السرایا

چون مأمون بر برادر خود غالب شد و او را بقتل رسانید و بر مسند خلافت تکیه زد و مانند سابق در مرو اقامت نمود تدریجا در سراسر کشور های جنوب غربی از حجاز و یمن و کوفه غبار فشه و آشوب بلند شد.

منجمله سال ۱۹۹ ق محمد بن ابراهیم طباطبا ابن حسن بن حسن بن علی (ع) ابن ابیطالب روز دهم جمادی الاخر در کوفه خروج نمود و مردم را به بیعت حضرت رضا (ع) دعوت نمود و سری بن منصور ملقب به ابوالسرایا را پر سپاه خود سپه سالار ساخت و حسن بن سهل والی عراق زهیر بن مسیب را بجنگ ابوالسرایا فرستاد

لشکر زهیر شکست خورده پراکنده شدند .

محمد بن ابراهیم روز دوم رجب ۱۹۹ بطور ناگهانی
از دنیا رفت و گفتند سگته کرد . (۱)

طبری در تاریخ خود نقل کرده که ابوالسرایا او
را مسموم کرد .

سپس ابوالسرایا محمد بن محمد بن زید بن علی
بن حسین بن علی بن ابیطالب (ع) را بر جای محمد بن ابراهیم
بنام خلافت نشانید لیکن زمام امور در دست ابوالسرایا
بود .

پس از مغلوب شدن حسن بن سهل برادرش فضل بن
سهل از خراسان عبدوس بن محمد را بکمک برادر فرستاد
و قتالی عظیم بین سپاهیان عبدوس و ابوالسرایا در گرفت و
سرانجام ابوالسرایا پیروز شد و کار ابوالسرایا بیشتر بالا
گرفت حتی پول هم سکه زد و عمال خود را بشهرها فرستاد
و بر سراسر عراق استیلا یافت . و کوفه را مرکز فرمانروائی

قرار داد .

اما حسن بن سهل بسمت نهران رفت و خود را بشهر واسط رسانید ابوالسرایا لشکر بواسط فرستاد و آنجا را نیز بتصرف در آورده حاکم آنجا را که عبدالله بن سعد و از هوا خواهان حسن بن سهل بود بیرون کرد و از جانب خود عامل گذاشت حسن بن سهل که موقعیت خود را از هر جهت خطرناک دید قاصد بنزد هرثمه فرستاد و از او یاری خواست .

هرثمه بن اعین سرداری دلیر و با تجربه بود و در اینوقت در حلوان اقامت داشت و استراحت میکرد اما ابوالسرایا که در این هنگام خود را از خطر ایمن دیده بود لشکرهاى خود را باطراف فرستاده و پراکنده ساخته بود .

هرثمه با لشکری مجهز ناگهان بکوفه حمله برد و کوفه را بشدت مورد حمله و هجوم قرار داد و کوفه را تصرف کرد ابوالسرایا فرار کرد و لکن او را دستگیر

ساختمند و هرثمه او را مقیداً بنزد حسن بن سهل فرستاد
(سال ۲۰۰ هجری) .

وهرون بن محمد مروزی کسه برادرش عبدوس در
جنگ با ابوالسرایا شکست خورده بود ابوالسرایا را بقتل
رسانید (۱)

بعد از آن محمد بن محمد بن زید را بنزد مأمون
فرستادند (۲)

در منتخب التواریخ از عمدة الطالب نقل شده که
محمد بن محمد بن زید بن علن بن الحسین را مأمون در سال
۲۰۲ ق در مرو مسموم کرد .

و در مطلع الشمس است که محمد بن محمد بن
زید را به فرمان یزید بن مهلب حاکم خراسان به قتل
رسانیدند .

در سه کیلومتری شهر نیشابور بقعه‌ئی است منسوب
به محمد بن محمد بن زید و اینکه مأمون محمد را در مرو

بقتل رسانیده باشد بعید است که جنازه او را به نیشابور
برده و مدفون ساخته باشند لذا نوشته مطلع الشمس مقرون
بصحبت بنظر میرسد .

وحسن بن سهل ابراهیم زیدالنار را دستگیر نموده
مقیداً بمر و نزد مأمون فرستاد (۱)

بطوریکه بعضی از مورخین نوشته اند در همان هنگام
که ابوالسرایا لشکر کشی میکرد ابراهیم بن موسی بن
جعفر نیز در یمن خروج کرده بود و نخلستانهای عباسیان را
آتش زد و بهمین سبب ملقب به زیدالنار گردید.

مأمون ابراهیم زیدالنار را زهر خورانیده بقتل رسانید
و قبر ابراهیم در مرو است (۲)

۱ - منتخب التواریخ .

۲ - منتخب التواریخ .

سبب تشریف فرمائی امام هشتم بخراسان

مأمون پس از کشتن برادرش محمد امین برمسند خلافت تکیه زد لکن آنطور که او پنداشته بود دشواریها پیاپیان نرسیده و چنانکه انتظار داشت نشد بلکه خبرهای پی در پی از قیامها و آشوبها بازمیرسید.

بیشتر این قیامها و آشوبها بخاطر علویان بود زیرا بنی عباس که بنام یاری آل محمد قیام نمودند و مردم اکثرأ از آنها پشتیبانی نمودند و بخصوص ایرانیان آنها را بعد اعلی یاری کردند تا بنی امیه غالب آمدند تا خلافت از سلسله بنی امیه بخاندان عباسیان منتقل گردید همه آن کمکها و فداکاریها برای آن بود که عباسیان راحمی آل محمد میدانستند.

اما همینکه عباسیان بر کارها مسلط گردیدند و بر بلاد اسلامی استیلا یافتند کار دشمنی همین جانشینان پیغمبر (ص) با فرزندان پیغمبر و سادات علوی بجائی رسید

که ظلم و بیداد آنها نه تنها از بنی امیه کمتر نبود بلکه در کشتن و بر افکندن سادات علوی روی بنی امیه را سپید کردند .

سادات علوی در میان مردم محبوبیتی بتمام داشتند بخصوص علی بن موسی الرضا (ع) که در زهد و تقوی و شرف و کرامت و فضیلت همانند نداشت و از این جهات شهره آفاق بود و از طرفی هم شیعیان مقام مذهبی خلافت را حق مسلم اولاد پیغمبر (ص) میدانستند .

مأمون از رسیدن خبرهای وحشت انگیز و شورشهای مداوم در کشورهای اسلامی سخت نگران و اسیمه سر شده بود و این شورشها در نقاط دور و نزدیک و مخصوصاً در سر زمین های حجاز و یمن و عراق روز بروز شدت مییافت و اوضاع را وخیم تر مینمود و بجائی رسید که مأمون را در ادامه خلافت مردد ساخت .

اقبالى که مردم بسادات علوی نشان دادند او را ناچار ساخت که دست توسل بدامن علی بن موسی الرضا بزند و در این امر با فضل بن سهل بمشورت پرداخت فضل بمأمون

ثابت کرد که هر گاه از حمایت علویان برخوردار نگردد
کار او تباہ میگردد و امروز در روی زمین گرامی تر و فاضلتر
از علی بن موسی (ع) کسی نیست و برای پایان دادن باینهمه
آشفته‌گی‌ها الا اینکه دست بدامان آنحضرت بزند چاره
دیگر ندارد (۱)

مأمون ناچار تصمیم گرفت علی بن موسی الرضا را
بولایتمهدی انتخاب کند و این حسن انتخاب در همه جا
مورد تحسین قرار گرفت .

بیهقی در تاریخ خود مینویسد فضل بن سهل بمأمون
گفت تقرب بجوی بخدای تعالی بواسطه صله رحم پیغمبر
(ص) در بیعت کردن با علی بن موسی (ع)

بعضی از تاریخ نویسان نوشته‌اند فضل بن سهل بمأمون
گفت تو نذر کردی و سوگند خوردی که اگر تو خلیفه
شدی علی بن موسی الرضا را ولیمهد خود قرار دهی اینک هنگام
وفای بعهد است .

دعوت مأمون از حضر رضا (ع)

مأمون در سال دویست هجری رجاء بن ابی الضحاک را با جمعی از خواص خود بمدینه اعزام داشت و حضرت رضا را دعوت نمود و هیئت اعزامی از جانب مأمون مأموریت داشتند که علی بن موسی را با تجلیل تمام از مدینه حرکت دهند و وسایل تجلیل بهمراه بردند هیئت مزبور بمحض ورود بمدینه شرفیاب شدند و پیام مأمون را رسانیدند لیکن امام این تقاضا را رد نمود (۱)

و در عیون الاخبار است که مأمون نامه‌ئی هم به آنحضرت نوشت و چون حضرت رضا دعوت مأمون را نپذیرفت مأمون درخواست خود را با احترام فراوان تکرار نمود و بعلاوه دستور داد عده‌ئی از بنی هاشم و سادات علوی همراه آنحضرت بطرف خراسان حرکت نمایند.

فرستادگان مأمون در حرکت آنحضرت اصرار ورزیدند و هر چند امام عذر او رد آنها بر اصرار افزودند تا آنکه امام هشتم را برای حرکت بطرف خراسان راضی ساختند و به تهیه مقدمات مسافرت پرداختند.

بعضی نوشته‌اند که مأمون از همان ابتدا در کار ولایتعهدی امام رضا (ع) سیاست توسل جسته و چون حقیقت امر بر امام پوشیده نبوده با اکراه زیاد و در نتیجه تهدیدهای پنهانی بحرکت از مدینه رضاداده و بجانب خراسان رهسپار گردیده است.

و بعضی نوشته‌اند که طاهر ذوالیمینین از نظر علاقه و محبت نسبت با آنحضرت بیش از دیگران در این امر کوشش نمود و او بطرفداری آل علی مشهور بود و نخستین کسی بود که با حضرت رضایبعت کرد.

امام پس از انجام مراسم تودیع و توصیه از مدینه طیبه هجرت فرمود.

در مرات العقول است که چون در دو شهر کوفه

وقم آنحضرت را شیعیان و موالی فراوان بود مأمون از بیم آنکه مبادا مردم کوفه و قم و شهرهای مجاور آن مانع حرکت امام از آنحدود بشوند و از حضرتش بنخواهند که در دیار آنان رحل اقامت افکند از روی مآل اندیشی به نمایندگان خود دستور داد علی بن موسی را از راه بصره و اهواز بطرف خراسان حرکت دهند .

و در عیون الاخبار است که مأمون ضمن نامه‌ئی که به علی بن موسی الرضا نوشت مسیر آنحضرت را هم در آن مکتوب قید کرد که برخلاف راه کوفه و قم از راه بصره و اهواز تشریف بیاورند .

در مطلع الشمس است که آنچه از خط سیر حضرت رضا معلوم شده این است که از بصره با اهواز عبور نموده از آنجا بفارس و از فارس باصفهان و از آنجا بطرف نیشابور عزیمت فرموده‌اند .

آنچه مسلم است این است که در این هنگام وجد و شغف ایرانیان بخصوص مردم خراسان که امام هشتم به

میهمانی آنان میآمد از حد بیرون بوده و چنان ابراز احساسات و ارادت نسبت بفرزند پیغمبر نمودند که در تاریخ نظیر آنرا نمیتوان یافت .

موکب امام هشتم با تجلیل و احترامات بیسابقه ای در شهرهای بین راه نزول اجلال میکرد .

بطوریکه مورخین نوشته اند در همه جا کرامات حیرت انگیز از آنحضرت مشهود میگردد و بر اخلاص و ارادت مردم میافزود .

یکی از شهرهائی که مقدم فرزند پیغمبر را در آنجا سخت گرامی داشتند و با ابراز محبت و علاقه عجیبی مواجه گردید شهر نیشابور بوده که در آن زمان از شهرهای بزرگ و در کمال آبادانی و عظمت بوده است و رود امام هشتم بشهر نیشابور حدود سال ۲۰۱ قی بوده (۱)

روز ورود ثامن الائمه در شهر نیشابور و حوالی آن جنبش و هیجان بی نظیری بوجود آمده است .

نیشابور در آن ایام مرکز روحانیون و دانشمندان و محدثین بوده و آنها از دیدار امام که سالها خوشه چین خرمن فضائل او و پدراناش بودند بیش از دیگران اظهار ارادت و اخلاص میکردند .

در اینروز باشکوه علی بن موسی (ع) در میان هودجی نشسته و هودج بر استری شهابا (قاطر سیاه و سفید که رنگ سیاهی آن بر سپیدی غلبه کرده باشد) نهاده شده بود .

موکب امام هشتم با عزت و حرمت خداداد پیش میآمد و در اطراف آن جمعیت موج میزد .

دو تن از پیشوایان مذهبی بنام ابو زرعه رازی و محمد بن اسلم طوسی جلو هودج آمده استدعا کردند که آنحضرت چهره خود را ظاهر سازند .

بفرمان ثامن الائمه موکب مبارکش متوقف گردید و پرده هودج بکنار زده شد در اینوقت چهره تابناک امام ظاهر شد از مشاهده صورت نورانی و طلعت همایون فرزندان

بزرگوار پیغمبر مردم بیتاب شدند و فریاد های تکبیر از مردم بلند شد از دحام با اندازه ئی رسید که هرگز کسی نظیر آن رانندیده بود فریادهای تحسین و تکبیر و دعا های صدها هزار نفر مردم نیشابور قیامتی برپا کرده بود و آنقدر اینوضع بطول انجامید که علماء و قضاة نیشابور هیجان مردم را خاتمه ناپذیر یافتند و ظهر نزدیک شد علما و محدثین فریاد بر آوردند که ای مردم ساکت باشید تا از فرزند پیغمبر سخنی بشنوید مردم به یکبارگی خاموش شدند و حضرت رضا (ع) حدیث شریف سلسله الذهب (رشته زرین) را بیان فرمود و بیست و چهار هزار نفر که قلم و کاغذ همراه داشتند آنرا نوشتند .

حدیث - قال علیه السلام حدثنی ابی موسی بن جعفر الکاظم (ع) قال حدثنی ابی جعفر بن محمد الصادق (ع) قال حدثنی ابی محمد بن علی الباقر (ع) قال حدثنی ابی علی بن الحسین (ع) قال حدثنی ابی حسین بن علی شهید ارض کر بلا قال حدثنی ابی امیر المؤمنین علی بن ابیطالب (ع) شهید ارض الکوفه قال حدثنی اخی و ابن عمی رسول اله (ص) قال حدثنی

جبرئیل قال سمعت رب العزه سبحانه و تعالی یقول
 كلمة لا اله الا اله حصنی و من دخل حصنی امن
 من عذابی (۱)

از آنجا عازم قریة الحمراء (ده سرخ) شدند و از آنجا
 بسناباد عزیمت نمودند (۲)

بعضی از مورخین نوشته اند هنگامی که آنحضرت
 وارد سناباد شد در خانه حمید بن قحطبه فرود آمد و در
 کنار قبر هر و ن خطی کشید و فرمود :

بزودی مرا در اینجا بخاک میسپارند .

سپس در موضعی که در همان قصر بود قدری استراحت
 فرمود و از سناباد بسرخس و از سرخس بمر و که مقر

(۱) خلاصه ترجمه . حضرت رضا فرمود پدرم مرا گفت

که از پدرش شنیده و او حدیث کرده که از پدرش شنیده و او نیز
 از پدرش همچنان تأمیرسد به علی علیه السلام که پیغمبر فرموده
 جبرئیل خبر داد که پرورگار فرمود کلمه لا اله الا اله حصار من
 است و کسی که داخل شود در حصار من ایمن خواهد بود از
 عذاب من .

(۲) مطلع الشمس

مأمون بود رهسپار شدند و در همه جا با استقبال شایان مردم
مواجه گردیده و بخصوص در پایتخت موقت کشور های
اسلامی (مرو) استقبال بسیار باشکوهی از امام بعمل آمده
و بدستور مأمون برای پذیرائی از امام هشتم دستگاهی مجلل
فراهم کردند .

ولایتعهدی

چون آنحضرت بمرو وارد شدند مامون از اجرای هیچگونه تعظیم و تکریم فروگذار ننمود و خواص و اصحاب خود را مجتمع ساخته بانها گفت من در بین اعلیٰ و العباس هیچکس را برای امر خلافت اولیٰ و شایسته تر از علی بن موسی نیافته‌ام از این جهت اراده کرده‌ام خلافت را باو واگذار نمایم و در اینوقت از آنحضرت درخواست کرد که خلافت را بپذیرد و چون نپذیرفت قبول ولایتعهدی را تقاضا نمود حضرت فرمود اگر خدای تعالی خلافت را برای تو قرار داده است جایز نیست آنرا بدیگری ببخشی و اگر از برای تو قرار نداده تو اختیار آنرا نداری که بدیگری تفویض نمائی (۱) در ارشاد مفید است که مامون پیغام فرستاد خدمت حضرت رضا که من میخواهم خود را از خلافت خلع کنم و آنرا بشما واگذار نمایم آنحضرت فرمود اعین الله یا

امیر المؤمنین من هذا الكلام وان يسمع به احد دو مرتبه
فرستاد و گفت حال كه خلافت را قبول نميكنيد لا بديد
كه ولايتعهدي را قبول نماييد و باز آنحضرت امتناع ورزيد
مأمون حضرت رضا را طلبيد و مجلسي خلوت ترتيب داد كه
غير از امام رضا (ع) و مأمون و فضل بن سهل كسي ديگر
نبود و گفت ميخواهم خلافت را بشما واگذار كنم امام فرمود
الله الله يا امير المؤمنين لا طاقة لي بذلك ولا قوة لي عليه (مرا
طاقت قبول خلافت نيست) مأمون گفت ولايتعهدي خود را
بشما واگذار ميكنم فرمود مرا معذور بدار .

مأمون آنحضرت را تهديد كرد و گفت عمر بن الخطاب
شورا را درميان شش نفر قرار داد كه يكي از آنها جدتو
امير المؤمنين علي بود و شرط كرد كه هر يك از آنها
مخالفت كند گردنش را بزنند حال شما لابد هستيد از قبول
ولايتعهدي حضرت رضا ناچار قبول نمود (۱)

و در بدر فروزان نيز تأييد شده كه در اينوقت

آتش خشم بر مأمون مستولی گشت و علی بن موسی الرضا را تهدید بقتل نمود و آن بزرگوار هم ناچار قبول فرمود انگاه عهدنامه‌ئی تنظیم شد و علی بن موسی الرضا (ع) باین شرط قبول ولایتعهدی نمود

که در امور عزل و نصب حکام و کارهای سیاسی مداخله ننماید و جز در امور مشورتی که جنبه مذهبی آن غلبه داشته باشد از ایشان نظر نخواهند و مأمون این شرایط را پذیرفت .

بعضی از مورخین نوشته‌اند که حضرت رضا آشکارا بمأمون یادآور شد که زودتر از اوزندگی رابدرود خواهد گفت و هرگز این ولایتعهدی صورت خلافت بخود نخواهد گرفت .

(جشن)

مأمون مجلسی بیاراست و برای حضرت رضا تختی پهلوی تخت خود قرار داد و وساده بر روی آن گذاشته امام (ع) را روی آن نشاندند و جمیع علما و بزرگان رادر آن

مجلس مجتمع گردانیده بود بدوا بطرف فرزند خود عباس اشاره کرد که برخیز و با حضرت بولایتمهدی بیعت کن عباس از جای برخاست و بیعت کرد سپس بترتیب اولویت و اقدمیت بسایر حضار اشاره کرد همه از جا برخاستند و با آنحضرت بیعت کردند آنگاه بخطبای و شعرا توجه نمود تا هر کدام بنوبه خود بر جای ایستاده خطبه یا قصیده‌ئی که در مدح امام سروده بودند باصوت جلی خواندند.

پس از آن امر کرد تا بدره‌های زر را که بتعداد حاضرین آماده ساخته بودند با جوایز و عطایای دیگر بدان محضر آورده بتناسب شئونات بین مجلسیان تقسیم کردند.

سپس امر کرد بر سر منابر و مناره‌ها اسم آنحضرت را برده نامش را در خطبه وارد ساختند و همان سال روز عید در مدینه بر عرشه منبر رسول خدا خطبه عید را با نام و لقب آن بزرگوار خواندند و نیز فرمان داد تا علمها و لباسهای سیاه را که شعار عباسیان بود بر نك سبز تبدیل کردند و لباس سیاه و پرچم سیاه را ممنوع ساخت و بافتن این امر

بزرگ جشنی برپا کردند و حقوق یکساله تمام کسانی را که
از دستگاه خلافت مستمری دریافت مینمودند یکجا با آنها
تسلیم نمودند (۱)

وسکه‌ئی که در زمان ولایتعهدی حضرت رضا زده شد بنا بر
نقل تذکرة الائمة بدین نقش منقش بوده
الله ربنا و محمد نبینا و الامامون امامنا و علی
الرضا هادینا

مطابق نقل طبرسی روز دوم رمضان سال دویست و
یک هجری مامون از تمام طبقات مردم بولایتعهدی حضرت
رضا بیعت گرفت .

و مطابق نقل بدر فروزان انجام مراسم ولایتعهدی
یوم ۶ رمضان سال ۲۰۱ بوده است .

بعد از آن مامون در مرو مجلسی ترتیب داد که علما
و بزرگان و اشراف و همچنین علماً سایر ادیان چون جاثلیق
نصاری و راس الجالوت یهودی و روساً فرقه صابئین و هرمز
اکبر و اصحاب زر دشت و فسطاط رومی که هر یک در دین

خود بفهم و اطلاع ممتاز بودند گردآورده يك يك آنها را
 باحضرت رضا بمباحثه و مناظره واداشت و آنحضرت همه
 آنها را مجاب فرمود که عموم حضار بر مراتب فضل و علم
 آن بزرگوار معترف گشتند روز بروز انوار علم حضرت
 رضا بیشتر بر مردم ظاهر میگردد و مخصوصاً بعد از غلبه
 آنحضرت بر علماً ملل وادیان و اصحاب مقالات که کلیه
 خواص و عوام دیدند و دانستند که سینه امام مخزن علم و فضل
 و دارای همان علوم است که جدش علی علیه السلام دارا بود
 و لذا محبت امام هشتم در قلوب عموم پیوسته زیاد تر
 میگردد (۱)

سال دویست و دو مأمون دختر خود ام حبیب را بحضرت
 رضا تزویج کرد (۲)

(۱) احتیاج طبرسی

(۲) منتخب التواریج

تولد و القاب و فرزندان حضرت رضا (ع) و رحلت آنحضرت

امام هشتم فرزند امام موسی کاظم (ع) مادرش مسماء
به نجمه خاتون است

در عیون الاخبار است که نجمه خاتون افضل
زنان در عقل و دین شمرده شده (۱)

در تاریخ ولادت حضرت رضا اختلاف کرده اند اکثر
مورخین و محدثین بر آنند که روز تولد پنجشنبه بوده

شیخ صدوق در عیون و شیخ شهید در دروس و شیخ کفعمی
در مصباح پنجشنبه را روز تولد دانسته و تصریح نموده اند.
شیخ طبرسی در اعلام الوری و ابن شهر آشوب در مناقب
جمعه را روز تولد دانسته اند.

در ماه ولادت هم اختلاف است بعضی ذیقعد و برخی
ذیحجه و بعضی هم ربیع الاول نوشته اند در سال ولادت نیز

اختلاف است لکن در روز تولد که یازدهم بوده اختلافی نیست
 بنا بر اصح اقوال تولد آنحضرت روز پنجشنبه یازدهم
 ذیقعه سال صد و چهل و هشت (۱۴۸) بوده که شیخ مفید
 و اکثر محققین آنرا اختیار کرده اند و محل ولادت مدینه بوده
 است نام آنحضرت علی و اشهر القابش رضا است .

و در بدر فروزان است که رضا بحساب جمل و اعداد
 برابر است با هزار و یک و شاید وجه تسمیه اشاره بان باشد
 که ائینه تمام نمای اسامی جلاله باری تعالی و مظهر هزار
 و یک نام پروردگار میباشد .

و ابن بابویه روایتی نقل کرده که از امام محمد تقی
 سؤال کردند که جمعی را عقیدت است که مأمون عباسی
 پدر شما را ملقب به رضا گردانید امام محمد تقی (ع) فرمود نه
 چنین است بلکه حق تعالی او را به رضا مسمی گردانید از
 انجمله که پسندیده حق بوده و پسندیده رسول خدا و ائمه
 هدی بوده و دوست و دشمن موافق و مخالف از او راضی
 بودند .

بطوریکه از کتب تواریخ استنباط میگردد علی بن موسی الرضا (ع) حین الوفات بغیر از امام محمد تقی فرزند دیگری نداشته

در ارشاد است ومضى الرضا علی بن موسی ولم یترك ولدا نعلمه الا ابنه الامام بعده ابا جعفر محمد بن علی وکان سنه یوم وفات ابیه سبع سنین واشهره یعنی از حضرت رضا حین الوفات فرزندی جز امام محمد تقی باقی نبود که سین او هنگام فوت پدر هفت سال و چند ماه بود.

در اعلام الوری نیز تأیید شده کان للرضا من ولد ابنه ابو جعفر محمد بن علی الجواد لا غیر (امام رضا فرزندی غیر از امام جواد نداشته)

در تاریخ گزیده است که شاهزاده حسین که در قزوین مدفون است فرزند امام رضا (ع) است

بدر فروزان مینویسد محتمل است شاهزاده حسین

فرزند امام موسی کاظم و برادر امام رضا باشد .

ابن شهر آشوب مینویسد فرزند دیگری از حضرت

رضا (ع) در مسجد رزو شهر مرو مدفون است
در فواید الرضویه محدث قمی روایتی از فاطمه
بنت علی الرضا نقل کرده.

و شیخ صدوق هم از همین فاطمه روایتی نقل میکند
که فاطمه از پدران خود و آنها از علی علیه السلام نقل کرده اند
لا یحل لمسلم ان یروع مسلما (سزاوار نیست مسلمانی بجزع
اندازد مسلمانی را)

و در بدر فروزان است که بطور مسلم آنحضرت را
دختری بنام فاطمه بوده .

در انوار المشعشعین است که حضرت رضا پنج پسر
داشته بنام محمد (تقی)، حسن، حسین، جعفر، ابراهیم و
یک دختر داشته بنام عایشه .

در هر حال آنچه معلوم میشود این است که امام
هشتم هنگام وفات فرزندی غیر از امام جواد نداشته و اگر
فرزندانی غیر از او بوده اند قبل از رحلت پدر بزرگوار خود
وفات کرده اند .

ومادر امام جواد دام ولد بوده و از ام حبیب دختر مامون
برای حضرت رضا فرزندی در کتب ذکر نشده و مادر سایر
فرزندان آنحضرت بر فرض که بوده اند دام ولد بوده است.

رحلت امام رضا علیه السلام

سال دویست و دو مامون بقصد عراق از مر و خارج گردید
و حضرت رضا را به همراه خود حرکت داد فضل بن سهل نیز
همراه مامون بود و در سرخس روز سوم شعبان ۲۰۲ هـ
هنگاهی که فضل در حمام بود ماموران مخفی مامون او را کشتند
بعد از آن مأمون با حضرت رضا (ع) بسمت طوس عزیمت
نمودند. (۱)

امام رضا علیه السلام در طوس از دنیا رحلت فرمود
در تاریخ رحلت اختلاف است. از ایام هفتمه بنا بر اصح
اقوال جمعه بوده منحصرأً شیخ کفعمی روز رحلت را سه
شنبه نوشته.

در ایام ماه اکثر مورخین آخر ماه صفر نوشته‌اند
چنانکه در تاریخ طبری و کامل ابن اثیر آخر ماه صفر تصریح
کرده و در کافی و ارشاد

و در دروس ماه رحلت را ماه صفر نوشته‌اند لیکن
روز اثر تعیین نکرده‌اند.

کفعمی در مصباح هفدهم ماه صفر نوشته است.
عیون الاخبار بیست و یکم رمضان و مناقب و
اعلام الوری بیست و سوم رمضان ضبط کرده‌اند.
در سال رحلت هم اختلاف است و صاحب مناقب سال
دویست و دو نوشته.

بنابر اصح اقوال تاریخ رحلت آنحضرت روز جمعه آخر ماه
صفر سال دویست و سه هجری قمری بوده و سن امام ۵۴ سال
و سه ماه و ۱۹ روز بوده و بنابر مشهور در طوس از دنیا رفت و جسد
مقدس او را با تجلیل فراوان بسناباد برده در قبه هارونیه بخاک
سپردند. (۱)

و مأمون در وفات ان امام غمگین و مقائر مینمود و
 پس از رحلت ان بزرگوار نامه‌ئی بحسن بن سهل والی عراقین
 نوشت و او را از این سانحه بزرگ خبر داد و در کتب معتبره
 مسطور است که مأمون امر کرد جنازه امام هشتم را برای
 دفن در قبه مارونیه حرکت دادند و خود کریبان چاک زده
 جنازه را با سرو پای برهنه تشییع کرد و با صدای بلند گریه
 مینمود .

اما در کیفیت رحلت روایات چندی است که ذیلا
 نگاشته میشود .

سید علی بن طاوس و علی بن عیسی الاربلی بمرک
 طبیعی دانسته‌اند

در تاریخ طبری و کامل ابن اثیر است که انکورتناول
 نموده و بمرک ناگهانی و فجاءه از دنیا رفت .

در بعضی از تواریخ است که پس از رحلت حضرت
 رضا مأمون عباسی جمعی از سادات از جمله محمد بن امام
 جعفر الصادق را بر سر جسد حاضر ساخته و معاینه نمودند

که ضحیح البدن از دنیا رفته.

شیخ مفید و شیخ صدوق نوشته اند که مامون حضرت رضا را بسنم شهید کرد شیخ مفید در ارشاد مینویسد مامون حضرت رضا را بانار زهر الود شهید کرد شیخ صدوق نوشته است انگور را بزهر الوده کرد و امام هشتم را با جبار و ادار بخوردن آن کرد.

تاریخ الخلفاء و روح و ریحان: حاکی است که مامون بقبول ائین تشیع معروف بوده و مایل بود که شعرای عرب و عجم امام رضا را مدح نمایند.

سیوطی: مینویسد مامون از اهل علم و فضل و دارای عدالت و فقاہت بود و از کبار علماء شمرده میشد و هم در تعظیم و تجلیل حضرت رضا ذره نمی فروگذار نمیکرد و از طرفی دختر خود را بان حضرت تزویج کرد و بنام آن حضرت سکه زد و نام او را در خطبه وارد گردانید.

در منتخب التواریخ است که مامون حضرت رضا را در سرخس مقیداً مجبوس نمود.

اخبار واقوال در شهادت حضرت رضا و همچنین در
حالات آنحضرت در مدتی که در سرخس و مرو و طوس اقامت
داشتند بسیار است که بشرح همه آنها نمیتوان پرداخت.
واز بعض کتب تواریخ مستفاد میگردد که وقتی بنی
العباس دیدند مأمون برادرش امین را بقتل رسانید و دخترش
را به حضرت رضا تزویج نمود و لباس سیاه را ممنوع و لباس
سبز را که شعار علویان بود رسمیت داد و علی بن موسی (ع)
را بولایتعهدی منصوب گردانید متوجه شدند که خلافت
از خاندان عباسی خارج میگردد لذا مأمون را از خلافت خلع
گردانیدند و با ابراهیم بن مهدی عموی مأمون بیعت کردند
و چون مأمون خبردار و متوجه اوضاع شد در صدد قتل علی
بن موسی برآمد

مجلسی در جلاء العیون از اباضت روایت کرده که
مأمون ولایتعهدی را به حضرت رضا تفویض کرد بمنظور
آنکه مردم بگویند علی بن موسی مایل بدنیا است و در
نتیجه محبت امام از دلها کاسته شود لکن مشاهده نمود که

اخلاص مردم بیشتر شد لذا علماء فرق مختلف را جمع کرد که با آنحضرت مباحثه کنند تا شاید آنهاغلبه نمایند آنها هم نشد و بعکس نتیجه بخشید و روز بروز آثار علم و فضیلت و کمال آنحضرت بیشتر جلوه گر میشد نائره حسد در سینه مأمون مشتعل شد و بقتل آن بزرگوار اقدام نمود.

و در عیون اخبار الرضا از عبدالله بن صالح المروزی روایت کرده که گفت رفتم در منزلی که حضرت رضا را در آنجا حبس کرده بودند از زندانبان اذن دخول خواستم گفت ممکن نمیشود بر آنحضرت وارد شوی.

بعضی مورخین نوشته اند روزهای جمعه وقتی حضرت رضا از مسجد مراجعت میکرد دستها را بسوی آسمان بلند میکرد و عرض میکرد اللهم ان کان فرجی مما انا فیه بالموت فاعجل لی الساعه.

و ما بسیاری از امور را که خود ندیده ایم با مراجعه بسوابق و قرائن حقایق را درك مینمائیم اکنون خوبست در باره این واقعه مهم تاریخی استدلال را بر اقوال متضادتر جمیع

دهیم و باتوجه بقرائن و امارات واقعه را بررسی نمائیم.
 آنانکه وفات امام هشتم را بر اثر زیاد خوردن انگور
 نوشته اند محققاً قضاوتی خصمانه و دور از حقیقت نموده اند
 زیرا علاوه بر آنکه کتاب طب الرضا دلیل مطلع بودن
 آنحضرت بر علم طب میباشد اصولاً خوب است در این نکته
 دقت کنیم که آیاتاً کنون چند نفر در دنیا بر اثر انگور
 خوردن یا زیاد خوردن انگور وفات کرده اند.

مأمون چنان حیلہ گر و درعین حال بیوفا و غدار بود
 که وقتی دانست در برابر برادرش یارای مقاومت ندارد دست
 توسل بدامن طاهر ذوالیمینین و فضل بن سهل زد و بازو رو
 تدبیر آنان برادر را از میان برداشت و چندان بازیگر و عوام
 فریب بود که وقتی سر بریده محمد امین را نزدش آوردند
 يك مليون درهم بآورنده سر جایزه داد و از طرفی بر سر
 بریده برادرش گریه میکرد و اشک میریخت و گفت انتقام تو را
 از کشند گانت خواهم گرفت.

پس از کشتن برادر برمسند خلافت تکیه زد و چون

بآرزوی دیرین خود رسید باقیامها و طغیانها و نافرمانی های بسیار رو بر و شد هر اس زده و سر اسیمه در صد دچاره بر آمد و همینکه دانست بیشتر این جنبش ها بخاطر علویان است علی بن موسی الرضا را که بهترین و پاکترین سادات علوی و امام هشتم شیعیان بود بخراسان دعوت کرد و او را با آن کیفیت بمقام ولایتعهدی منصوب کرد و بدین وسیله پایه های متزلزل خلافت خود را مستحکم گردانید.

طولی نکشید که از اینکار پشیمان شد زیرا توجه و علاقه مردم را نسبت بآنحضرت برای مقام خود خطرناک دید و این بار بجای علویان عباسیان که دو دمان خود خلیفه بودند سرکشی و دشمنی آشکارا با خلیفه آغاز کردند و علم طغیان برافراشتند.

بار دیگر مامون دچار نگرانی شدید شد و چنین استنباط نمود که برای آرامش کشورهای اسلامی و بقاء خلافت خود قربانیهای دیگری در نظر بگیرد اول قرعه بنام فضل بن سهل افتاد که آنهمه بکردن وی حق داشت و در راه

استواری خلافت او فداکاریها نموده بود و چون عباسیان و بطور کلی اعراب ماجرای بغداد و شکست بغداد را نتیجه تدبیر فضل بن سهل میدانستند مأمون عده‌ئی را برای کشتن فضل هنگامی که او در حمام بود فرستاد که آن وزیر با تدبیر را کشتند.

آنگاه مأمون برای خاموش کردن آتش طغیان عباسیان و جلب رضایت عنصر عرب که راضی بولایتعهدی حضرت رضا و انتقال خلافت بدو دمان علوی نبودند (زیرا ایرانیان از دیرگاه آل علی را پشتیبانی میکردند) اصلاح کار خود را در قتل علی بی موسی الرضا دانست.

مأمون که برای رسیدن بمقام خلافت از کشتن برادر خود دریغ نکرد

چگونه از قتل علی بن موسی الرضا که اکنون بنظر او خطر ناک می‌آمد پرهیز داشت و لذا مأمون برای رسیدن بمقام خلافت برادر خود را بشمشیر طاهر ذوالیمینین و فضل بن سهل را بوسیله ماموران مخفی و علی بن موسی را با

زهر بقتل رسانید.

شك نیست كه علی بن موسی الرضا ظاهرأ ولیعهد و معناً
زندانی بوده و باز تردیدی نیست كه روزهای آخر زندگی
عرصه بر آن حضرت بقسمی تنگ شده كه رفت و آمد نزد او باید
با اجازه مامورین باشد و اینکه در کتب تواریخ نوشته اند
كه در روزهای جمعه هنگام مراجعت از مسجد با تن عرق
آلود دستها را با آسمان بر میداشت و بدعا مرگ خود را از خدا
میخواست مبالغه آمیز میندازید حب مقام و جاه طلبی
زور مندانی چون مامون را وادار بستمگریهائی کرده كه
تاریخ با شرح مساری آمیخته بو حشت از آن یاد کرده است.
و مأمون كه در جاه طلبی و دنیا پرستی كم نظیر بوده
و در راه رسیدن بارزوی خود كه همان مقام خلافت بود از
هیچگونه حيله و تزویر دریغ نداشته و خود را بر ضد تقوی
و اخلاق و انسانیت مجهز کرده بود از همان ابتدای امر
علی بن موسی الرضا را از راه حيله و سوء قصد بخراسان دعوت
کرد و حقایق بر امام پوشیده نبوده كه با اكراه و اندوه باین

مسافرت تن در داده پیوسته اظهار حزن و اندوه میکرد و در
 سناباد بطوریکه مورخین و محدثین نوشته اند محل دفن خود
 را قبلاً خبر داد که بزودی او را در قبه هارونیّه بخاک میسپارند
 مامون در مرگ و لیعهد خود اشکها ریخت و خود او بر جنازه اش
 نماز خواند و جسد مطهرش را در کنار قبر پدر خویش بخاک
 سپرد و بعضی از مردم او را در این مصیبت تسلیت گفتند
 لکن افراد زیرک میدانستند که ماجر از چه قرار بوده و تنها در
 این میان ساده لوحان و بی خبران مثل همیشه اشتباه میکردند.
 سال دویست و پنجم هجری طاهر بن حسین ملقب به
 ذوالیمینین حکومت خراسان را از مامون گرفت و سلسلهئی
 را تشکیل داد که مقرر حکومت آنها را بود و حکومت مستقلی
 را پایه گذاری کرد طاهر ذوالیمینین سال ۲۰۷ ق وفات کرد
 و فرزندان او شصت و دو سال در خراسان حکومت کردند (۱)
 عبدالله مامون ۱۸ رجب ۲۱۸ ق از دنیا رفت و ولد او
 سال ۲۷۰ ق بوده است، (۲)

(۱) تاریخ طبری (۲) حبیب السیر

فصل هشتم

« احتجاج حضرت رضا با علماء اديان »

اينك قسمتی از احتجاج حضرت رضا (ع) با علماء اديان مختلف در مجلس مناظره كه در مرو با حضور بزرگترین علماء اديان تشكيل شد، يلا درج ميگردد.

حضرت رضا : خطاب به جاثليق . پيرس از آنچه خواهی .

جاثليق : در موضوع نبوت حضرت عيسى و كتاب او چه عقیده داريد آيا چيزی از ان دورا انكار ميكنيد.

حضرت رضا: من به نبوت عيسى بن مريم و كتاب او معترفم وهم بانچه اوامت خود را بدان بشارت داده است همچنانكه حواريون بآن اعتراف داشته اند اما بدان كه ما به نبوت آن عيسى كه از رسالت محمد (ص) و كتاب او بي خبر بوده و پيروان خویش را بآن دو مرده نداده باشد اقرار نداريم.

جاثلیق پرسید: مگر نه اینکه هر دعوی بشهادت دو گواه عادل ثابت میشود حضرت رضا فرمود آری چنین است.

جاثلیق گفت پس شما دو شاهد عادل برای نبوت پیغمبر خودتان (محمد ص) اقامه کنید تا من آنرا قبول کنم اما این دو شاهد باید از کسانی باشند که گواهی آنها در میان ملت ما قابل قبول باشد باین ترتیب اگر شما هم از من بخواهید آنها را معرفی خواهم کرد.

حضرت رضا: حال از در انصاف در آمدی چگونه است اگر من کسی را معرفی کنم که در دوران خود عیسی بسر برده آیا چنین شخصی را قبول خواهی کرد.

جاثلیق: این چنین کسی کیست و نام او چیست،

حضرت رضا: نام او وحنای دیلمی است.

جاثلیق بسیار خوب به به چه کسی را نام بردی این شخص از پیروان خاص مسیح و دوست ترین مردم نزد او است . حضرت رضا: من تو را بخدا قسم میدهم آیا نه چنین

است که در انجیل آورده شده که همین یوحنا گوید مسیح مراد بدین محمد (ص) عربی خبر و بشارت داده و این محمد بعد از عیسی خواهد آمد من حواریون خود را باین خبر بشارت دادم و آنها هم با و ایمان آوردند.

جاثلیق این صحیح است یوحنا چنین خبری را از مسیح یاد نموده و به نبوت مردی بعد از خود خبر داده چنانکه از وصی و خاندان او هم سخنانی آورده اما او را مشخص نفرموده که در کدام زمان خواهد آمد همچنین از نام آنها ذکری نشده که ما آنها را بشناسیم.

حضرت رضا: اگر ما کسی را معرفی کنیم که او انجیل را خوب بداند و نام محمد ﷺ و اهل بیت او را بر تو بخواند ایمان می آوری.

جاثلیق البته این گفتاری است منطقی و استوار حضرت رضا در حالی که متوجه فسطاط رومی شده پرسید آیا تو باب سوم انجیل را چگونه خوانده ای و آیا از برداری.

فسطاط رومی گفت من اگر خوانده باشم حفظ نکرده‌ام
پس حضرت رضا متوجه رأس الجالوت شده پرسید آیا انجیل
را خوانده‌ای.

رأس الجالوت جواب داد من انجیل را بسیار
خوانده‌ام.

حضرت رضا فرمود من باب سیم انجیل را می‌خوانم و تو
آنرا خوب گوش کن اگر در آن ذکر ی از پیغمبر ما محمد ﷺ
و خاندان او باشد تصدیق کن.

در این هنگام حضرت رضا همان باب از انجیل را با
نهایت فصاحت خواند چون بنام پیغمبر اسلام رسید همانجا
توقف نمود سپس متوجه جاثلیق شده فرمود ترا بحق عیسی
قسم میدهم آیا من با انجیل دانا هستم یا نه جاثلیق جواب
داد . آری .

حضرت رضا قسمت دیگر از انجیل را که در آن از
محمد (ص) و اهل بیت و امت او یاد شده بود تا با آخر قرائت
نمود آنکاه فرمود ای جاثلیق چه جواب می‌گوئی اگر اینها

همه گفته مسیح بود و تو آنها را انکار میکنی پس نبوت عیسی و موسی را تکذیب کرده‌ای و چون بخدا و بکتاب او کافر شدی کشتنت لازم آید.

جاثلیق من البته آنچه را بنظرم روشن شود که در انجیل و سایر کتب آسمانی ذکر شده هیچگاه انکار نمیکنم.

در این هنگام حضرت رضا متوجه بحضار مجلس شد. و فرمود بر اقرار وی گواه باشید.

حضرت رضا بار دیگر خطاب به جاثلیق فرمودند پیرس از آنچه بخاطرت میرسد.

جاثلیق: بمن خبر دهید تعداد حواریون چند نفر بوده و علماء انجیل چه کسانی هستند.

حضرت رضا حال بحقیقت امر میرسی اما حواریون عیسی دوازده تن بودند که از همه آنها دانایان الوقا میباشد اما دانشمندان نصاری سه نفر بودند ۱- یوحنا اکبر که در بصره می‌زیسته است ۲- یوحنا وسط که در قر قیسا بوده

۳- یوحنا ی دیلمی که در زجاربسر میبرده و یوحنا ی دیلمی همان کسی است که ذکر پیغمبر ما و اهل بیت او و امتش نزد او رفت و هم او کسی بوده که امت موسی و عیسی را به آمدن آن پیغمبر مژده داده بخدا قسم ما بآن عیسی ایمان داریم که او بمحمد (ص) و دین او ایمان آورده است . در اینجا حضرت رضا بمنظوری که نتیجه آن بعداً آشکار شود فرمودند چیزی که ما را بخشم میآورد و از عیسی ی شما بما ناپسند آمده همان سستی او در عبادت و کمی نماز و روزه او میباشد .

جاثلیق از این سخن خشمگین گردید و چنین اظهار داشت بخدا قسم که علم خود را تباه و کار خود را سست کردی و من شمارا از تمام مسلمانان داناتر میدانم . چگونه این نسبتها بعیسی روا باشد شما عیسی را بضعف و کمی روزه و نماز نسبت دادی در صورتیکه عبادتهای عیسی معروف بوده و او روزها را با روزه و شبها را بعبادت و نماز بسر میبرده است .

حضرت رضا : عیسی نماز و روزه و سایر عبادت‌های خود
 ابرای که بجای آورده است .

جاثلیق پس از اندکی فکر سکوت اختیار نموده
 دیگر بهیچوجه سخنی نگفت .

حضرت رضا فرمود ای جاثلیق آنچه از من شنیدی
 قدرت و علم را از تو سلب نمود آنچه را گفتم در تورا و زبور
 و انجیل آورده شده .

آیا هر کس مرده را زنده و یا کور و کر را شفا بخشد
 یا پیس و دیوانه را خوب کند باید او را پرستش نمود و
 او را بجای خدا دانست و همه این قبیل اشخاص را
 باید عبادت کرد آیا در این باب چه جوابی بنظرت
 میرسد .

جاثلیق : البته گفتار شما حق است و حق همان است
 که بر زبان آوردی لا اله الا اله .

حضرت رضا رأس الجالوت را مخاطب قرار داده و
 فرمود من تورا بتورا قسم میدهم که آیا در تورات شما

خبر آمدن محمد ﷺ و امت او را دیده‌اید آیا در آن نوشته نشده که چون امت آخر پیر و ان شتر سوار آمدند آنها خدا را بجدیت بیشتری در مسجدها و عبادتگاهها پرستش کنند و تسبیح و عبادت‌های دیگر آنها تازکی خواهد داشت در آن هنگام بنی اسرائیل باید بآنها و ملک آنها پناهنده شوند تا دلها آرامش یابد. این اقوام دارای شمشیرهایی هستند که بدان وسیله از کفار که از همه اقطار و ممالك عالم هستند انتقام گیرند آیا چنین کلماتی در تورا هست یا نه. رأس الجالوت: ما این سخنان را در تورا می‌یابیم.

حضرت رضا از جاثلیق پرسیدند شما کتاب شعیا را چگونه یافته‌اید.

جاثلیق: جواب داد من آنرا درست میدانم و حرف بحرف خوانده‌ام آنگاه حضرت رضا توجه به ردوی آنها نموده فرمود شما میدانید که این سخن از شعیا است. ای قوم من صورت کسی را میبینم که بر چهار پائی سوار شده و جامعه

ها از نور پوشیده و نیز شترسواری را دیدم که نور او مانند ماه و تابندگی آن باشد.

جائلیق و رأس الجالوت تصدیق کردند که شعیا این کلمات را گفته است.

حضرت رضا: ای جائلیق تواز عیسی بیاد داری که گفته باشد من بجانب آفرید کار شما روانه شوم و فارقلیطا (محمد ﷺ) خواهد آمد و او کسی است که برای من بحق گواهی دهد و او کسی است که همه چیز را تفسیر کند و هم اوستون کفر را درهم شکند.

جائلیق: شما چیزی را از انجیل فرو گذار نکردید و ما همه آنها اعتراف داریم.

حضرت رضا: ای جائلیق آیا میتوانی از انجیل اول خبر دهی که چه وقت آن را از دست دادید و بعد از آن انجیل را نزد چه کسی یافتید و چه کسی آنرا برای شما آورد.

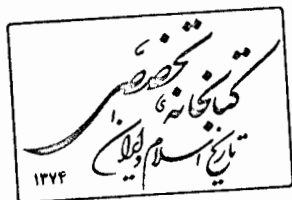
جائلیق: ما انجیل را فقط يك روز کم کردیم و

آنرا نزد یوحنا ومتی یافتیم .

حضرت رضا : معلوم شد معرفت شما درباره انجیل اندك است اگر چنین بود پس آنهمه اختلاف از کجا است اگر این همان انجیل اول میبود نباید در آن موارد اختلاف دیده شود . بدان هنگامی که انجیل اصلی از میان رفت ملت نصاری نزد علمای خود گردآمده و اظهار داشتند که پیغمبر ما عیسی کشته شد و ما انجیل را از دست دادیم شما که علماء ما هستید آیا از آن چیزی بخاطر دارید علماء شما از جمله لوقا و مرقا بوس گفتند انجیل در سینه ما ضبط است ما آنرا در روزهای یکشنبه هر هفته قسمت بقسمت بر شما میخوانیم و شما آنها را ضبط کنید و شما اندوهناك نباشید نباید عبادتگاهها را خالی گذارید از آن بی‌دچار تن از علماء که اسامی آنها لوقا، مرقا بوس ، یوحنا ومتی بود این انجیلها را جهت شما ترتیب دادند .

جاثلیق: من تا بحال چگونه آنرا نمیدانستم

و از علم شما درباره‌ی انجیل اموری بر من روشن
گردید. (۱)

(۱) احتیاج طبرسی

فصل نهم

مشهد و آستان قدس رضوی

از مجموع کتب تواریخ مستفاد میگردد که سابقاً در اطراف طوس چند قریه وجود داشته که امروز جزو محلات شهر مشهد میباشد مانند نوغان ، سناباد . تا سال دویست و سه هجری شهر مشهد وجود نداشته و در آنسال که حضرت رضا (ع) از دنیا رحلت فرموده جنازه آن حضرت را در سناباد مدفون ساختند از آنروز آنجا را مشهد نامیدند و مشهد رونقی یافته و زیارتگاه شیعیان شد که از شهرهای دور و نزدیک دوستداران آنحضرت باین نقطه روی آوردند و روز بروز بر اهمیت مشهد افزوده شد و تعداد مسافرین و زوار هر سال و هر روز فزونی یافت و برخی از این مردم مجاورت قبر امام را اختیار کرده جلای وطن کردند و در مشهد خانه ساختند و بکار و کسب پرداختند تا آنکه بصورت شهری بزرگ در آمده مرکز استان

خراسان گردیده و امروز یکی از شهرهای آباد و مهم ایران و از شهرهای مقدس و مذهبی جهان بشمار می‌رود.

مشهد در جنوب کوههای هزار مسجد و در امتداد کشف رود واقع است. ارتفاع شهر مشهد از سطح دریا یکهزار و ده متر است. هوای مشهد بسیار متغیر است حتی در ساعات مختلفه روز تغییر پذیر میباشد.

حداکثر درجه حرارت چهل و دو درجه و حداقل حرارت ۱۵ درجه زیر صفر میباشد.

فاصله مشهد تا تهران نهمصد و هفت کیلو متر است.

قبله مشهد را بطوریکه شیخ بهائی با اصول علمی مثبت تعیین و در رساله تحفه اهل الایمان تصریح نموده زاویه بین جنوب و مغرب میباشد.

بارگاه حضرت رضا

سال ۲۰۳ هـ حضرت رضا (ع) از دنیا رفت جسد مطهر امام در بقعه‌ها رونیه که از بناهای قصر حمید بن قحطبه بوده دفن نمودند و در قرن چهارم هجری آن بنا بامر امیر ناصرالدین سبکتکین ویران گردیده و بعد از آن سلطان محمود تجدید عمارت کرد در سال ۹۳۲ هـ شاه طهماسب گنبد مطهر را مطلا ساخت و مناره زیبا بنا کرد و آنرا هم با خشت طلا تذهیب کرد . سال ۱۰۱۰ هـ شاه عباس تعمیرات بسیار کرده و صحن عتیق را که امیر علیشیر نوائی ساخته بود وسعت داد و بانو گوهرشاد اغا مسجد و رواق در جنوب حرم بنانمود و پادشاهان نفایس و جواهر گرانها تقدیم نمودند و بزرگان و امراء املاك وسیع بر این استان وقف نمودند و در زمان رضا شاه کبیر بیمارستانی بزرگ و مجهز از درآمد آستان قدس ساختند و ساختمانی باشکوه برای موزه آستانه ساخته شد که در آن

قرآنهاى نفیس و کتب خطی و اشیاء گرانبها بسیار وجود دارد. (۱)

در اطراف حرم رواقهای زیبا بنا شده که دارای کتیبه ها و کاشی های نفیس و بطرز مجلل آینه کاری گردیده که درجه ایمان و خلوص مردم را نشان میدهد و علاوه بر اهمیت تاریخی یادگارهای ذیقیمتی از هنر و صنعت ایرانیان است که در هر زمان با چه دقت و علاقه ای انجام گرفته است و شرح هر یک از آنها جدا گانه نگاشته خواهد شد.

بقعه منوره

در مجالس المؤمنین است که پس از دفن حضرت رضا (ع) تا مدت چهارصد سال بر سر قبر آنحضرت عمارتی لایق نبوده جز همان بنای حمید بن قحطبه که اصل بنا قبل از رحلت حضرت رضا وجود داشته و این بنا همچنان باقی بوده تا آنکه در حدود سال ۳۸۰ هـ امیر ناصر الدین سبکتکین

در اثر تعصبات جاهلانه ئی که بین سنی و شیعه برقرار بوده و یا بجهت دیگر آن بقعه را خراب و ویران کرد.

و در منتخب التواریخ است که قبر مقدس میان سرداب میباید و بر روی قبر مدتها قبه و بارگاهی بنا نشده و همان عمارت حمید بن قحطبه بوده که سال ۱۳۵ ساخته شده و بر جای بوده در قرن چهارم سلاطین اقدام بساختن بارگاه نمودند.

و در بدر فروزان است که سلطان محمود غزنوی پس از استیلا بر خراسان در سال ۴۰۰ هجری به بنای بقعه منوره پرداخت و بارگاهی عظیم و قبه ئی رفیع برپس تربت امام هشتم برافراخت و مسجد و مدرسه مجللی نیز در جوار آن بنیان نهاد و موقوفاتی برای هر کدام وقف کرد و سال چهارصد و شانزده که مجدداً سلطان محمود بر هندوستان حمله برد و بتخانه ها را در هم شکست و مراجعت نمود بنای بقعه منوره را چون عرصه گلستان بیاراست و با سنگ

های مرمر و چوبهای مرغوب که از هندوستان حمل داده بود و با گچ بری های ممتاز از هر جهت این بنای مقدس را زینت بخشید و ضریحی هم بر روی قبر تعبیه کرد و روی آنرا با صفحه طلا پوشانید.

سلطان محمود

امیر ناصرالدین سبکتکین در سال ۳۸۷ هـ وفات کرد و فرزند ارشد او امیر اسمعیل بر جای او نشست و چون برادرش محمود برفوت پدر مطلع گردید از نیشابور نامه‌ئی برادر نوشت که غزنین را بمن واگذار کن برادرش توجهی بنامه او نکرد محمود با سپاهی مجهز از نیشابور حرکت کرد و در حوالی غزنین با امیر اسمعیل روبرو شد و جنگ میان آنها در گرفت در نتیجه سپاه امیر اسمعیل شکست خورد و امیر اسمعیل در غزنین متحصن گردید سلطان محمود او را امان داد و او از قلعه بیرون آمد و سلطان محمود خزائن را بتصرف در آورده برادر رانیز تحت حمایت خود قرارداد.

سلطان محمود سبکتکین ملقب به سیف الدوله بعد از آنکه مخالفان را سرکوبی کرد و بر خراسان و سیستان و بلخ استیلا یافت در سال ۴۰۰ ق بطرف هندوستان حرکت کرد و بر هندوستان حمله برد و فتح کرد و غنائم بسیار بدست آورد و مراجعت نمود سال بعد مجدداً بر هندوستان حمله برد و بقدری طلا و جواهر و اشیاء نفیس به همراه آورد که از حد و حساب بیرون بود و در همین اوقات به بنای قبه منوره رضویه پرداخته بارگاهی عظیم بنا نهاد و سال ۴۱۶ نیز به هندوستان حمله کرد و بتخانه سومنات را در هم شکست و جواهر بسیار و طلاهای بی حساب بغنیمت آورد که از جمله آنها زنجیری بوده که دو دست من وزن آن از طلای خالص و جرسهای بیشمار از طلا مکمل بجواهر و نیز چوبهای مرغوب و سنگهای مرمر نفیس بمقدار زیاد از هندوستان حمل داده بایران آورد و در سناباد به تزئین بقعه و بارگاه ثامن الائمه مشغول گردید و آنرا بطرز بسیار مجللی ساخته و پرداخته گردانید و بانواع تزئینات

بیاراست و نوشته‌اند که گل ارمنی و آب انگور و پشم بز
در ساختمان قبه و بارگاه بکار برده‌اند که بجهت استحکام
بنا بوده است و آخرین بقعه که بر سر تربت امام هشتم
ساخته شده همان است که سلطان محمود غزنوی بنانهاده
که تا با امروز پابرجا می‌باشد (۱)

و در کامل ابن اثیر است که و جدد سلطان محمود
عمارة المشهد بطوس الذی فیہ قبر علی بن موسی
الرضا و الرشید و احسن عمارته و کان ابوہ سبکتکین
اخر به و کان اهل طوس یؤذون من یزوره فممنعهم
من ذلک و کان سبب ذلک انه رای امیر المومنین
علی بن ابیطالب فی المنام و هو یقول الی متی
هذا فعلم انه علیه السلام یرید ان عمر المشهد فامر
بعمارته (۲)

(۱) بدر فروزان

(۲) ترجمه - پدر سلطان محمود بقعه منوره را خراب کرد
و او بزوار اجازه رفتن بزیارت مرقد امام (ع) را نداد سلطان
محمود بقعه را بطرز محکم و خوب ساخت و سبب آن بود که در
عالم رؤیا علی علیه السلام را دید که خطاب باو فرمود تا کی این
وضع باید دوام یابد و لذا سلطان محمود اقدام بساختن بقعه نمود.

و در مطلع الشمس است که مباشر ساختمان از طرف سلطان محمود غزنوی سوری ابن معتز بوده و این بنا پایدار بود تا فتنه غز سال ۵۴۷ ق در فتنه غز قبه منوره منهدم شده است و موضعی در خراسان باقی نماند که ویران نشده باشد.

غزها

در مطلع الشمس است که در فتنه غز سال ۵۴۷ دیگر باره قبه منوره ویران گردیده و بعد از آن ابوطاهر قمی بتجدید بنا اقدام نموده است لکن از سایر کتب تواریخ چنین مستفاد میگردد که در فتنه غز ببقعه منوره خرابی وارد نشده است.

و در کامل ابن اثیر است که در حمله غزها خراسان ویران شد و طایفه غز سال ۵۴۸ بخراسان حمله آوردند و بسیاری از مردم این سرزمین و جمعی از علماء را بقتل رسانیدند و خرابی های بسیار وارد کردند و بعد

مینویسد :

فمرو بطوس وهی معدن العلما والزهاد فنهبو
ها وسبوا نساءها وقتلور جالها و خربو مساجدها و
مساكن اهلها و لم یسلم من جمیع ولایة الطوس
الا البلد الذی فیه مشهد علی بن موسی الرضا (۱)
از گفته ابن اثیر چنین بدست می آید که در
فتنه غزاسیبی بر بقعه علی بن موسی الرضا (علیه السلام) وارد
نیامده .

و در بدر فروزان است که در فتنه غزهیچگونه آسیبی
ببقعه منوره وارد نیامده است .

و در مجالس المؤمنین است که در عهد سلطان سنجر
سلجوقی ابوطاهر قمی وزیر سلطان سنجر بقعه منوره
را از مال خود اصالتاً یا از جانب سلطان سنجر و کالتاً عمارت
نموده .

(۱) ترجمه - غزها بطوس آمده خرابی بسیار کردند مردان
را کشتند و هتک حرمت زنان کردند مساجد و خانه ها را
خراب کردند لکن به بقعه امام هشتم (علیه السلام) آسیب
نرسانیدند .

در منتخب التواریخ است که عمارت ابوطاهر قمی تأسیس تازه بوده نه ترمیم و نه تعمیر خرابی ، و اساس تازه ابوطاهر همان بوده که گنبد فوق را ساخته که سطح خارجی آن مزین است بخشت های طلا چون از حدود سنه چهارصد که سلطان محمود این بقعه را ساخته تا حدود سنه پانصد که ابوطاهر قمی قبه را ساخته معلوم نمیشود که در این مدت سانه خرابی در بقعه روی داده باشد .

در مجالس المؤمنین است که ابوطاهر بن سعید بن علی القمی چهل سال عامل مرو بوده و ابتداء آن در زمان سلطان ملک شاه ابن البارسلان و انتهاء آن در زمان سلطان سنجر بن ملک شاه بوده .

و در مطلع الشمس است که گنبد در زمان سلطان سنجر ساخته شده و بنائی که فوق مرقد مطهر است از سلطان سنجر میباشد که مصالح آن بسیار محکم میباشد و ابوطاهر قمی عمارات باشکوهی در آنجا ساخته و پرداخته گردانیده است .

ودر مجالس المؤمنین است که ابوطاهر مدفن خود
راهم درجوار روضه منوره بنا نهاده و در همانجا بخاک سپرده
شده است .

ودر بعضی کتب تواریخ مسطور است که فرزند سلطان
سنجر مبتلا بمرضی مزمن بوده و از روضه مطهره استشفای
نموده و در همان حال شفایافت و سلطان سنجر بشکرانه آن
دستور داد تا ابوطاهر قمی قبه ئی بر بالای بقعه منوره
بنا نهاد .

وهم در مجالس المؤمنین است که چون نظام الملك
از دیارفت سلطان سنجر منصب وزارت را با ابوطاهر قمی
تفویض نمود .

و در بدر فروزان است که ابوطاهر در اوایل شباب
از قم بیغداد رفت و در ملازمت سلطان ملک شاه سلجوقی بوده
سال ۴۸۱ هجری بحکومت مرو منصوب گردید .

خواجه نظام الملك در ۲۴ رمضان ۴۸۵ هجری بر اثر ضربه

کارد ابوطاهر ایوبی که از فدائیان حسن صباح بود بقتل رسید و ۱۵ شوال ۴۸۵ هـ هم سلطان ملکشاه وفات کرد و سلطان سنجر بسلطنت نشست و سلطان سنجر هم حکومت ابوطاهر قمی را تأیید کرد و ابوطاهر تا چهل سال در مر و حکومت داشته سال ۵۲۱ صاحب دیوان مادر سلطان سنجر گردید تا شهاب الاسلام وزیر وفات یافت و ابوطاهر قمی بوزارت رسید و تا اواخر سلطنت سلطان سنجر یعنی تا سال ۵۵۲ در کمال شوکت حیات داشته (۱)

در فتنه مغول

بعضی نوشته اند که در فتنه مغول بارگاه علی بن موسی الرضا ویران گردید .

در مطلع الشمس است که بنای بقعه و قبه در حملات مغول در سال ۶۱۸ و ۶۱۷ ویران شده و هر گونه آسیبی به

بقعه رسیده سلطان محمد خدا بنده تعمیرات کامل نموده است .

ابن ابی الحدید و غیر از او هم نوشته اند که در فتنه مغول و تاتار و حملات چنگیز بر خراسان و تولی خان در یورش بر طوس ضمن قتل و غارت های بسیار در سال ۶۱۷ و ۶۱۸ بقعه و قبه رضویه را هم منهدم کردند .

لکن ابن اثیر در کامل مینویسد و نهبو طوس نهباً فاحشاً و حفر و المشهد الذی لعلی بن موسی (ع) و قتل و کثیر آمن فیه و نهبو هم و لم یتعرضوا لبقعه الّتی فیها القبر (۱)

و در بدر فروزان است که بقعه و بارگاهی را که سلطان محمود ساخته و ابوطاهر بر روی آن قبه ئی بنا نهاده در فتنه مغول مصون مانده و سلطان محمد خدا بنده خرابی های دوره مغول را مرمت نموده و رواق های مطهره را به نیکوترین

۱- ترجمه - غارت کردند و مشهد را خراب کردند و بسیاری از مردم را کشتند و لکن بقعه و قبه امام (ع) را خراب نکردند .

وجهی بنیان کرده

و اگر در حملات مغول فرضاً آسیبی هم به بقعه حرم رسیده سلطان محمد مرمت نموده و هر يك از سلاطین و بزرگان بنوبه خود بر تزئینات آن افزوده‌اند و بر بناهای اطراف آن اضافه نموده‌اند و از آن بی‌بعد هم آسیبی باین بارگاه وارد نیامده تا زمان صفویه که بر اثر زلزله در سطح گنبد انشقاقی پدیدار گشته و شاه عباس کبیر آن را مرمت و تعمیر نموده است.

و در تاریخ ابن اثیر است که در حملات مغول شهر نیشابور بکلی منهدم شد و تمام ابنیه خیریه و علمیه آن ویران گردید از جمله مسجد عتیقی که مجمع علما و فضلا بود خراب و کتابخانه بزرگ آن شهر دچار حریق گشت و هشت مدرسه حنفی و هفده مدرسه شافعی را خراب کردند و پنج کتابخانه بکلی سوخت و هفت کتابخانه تاراج شد

بهر حال در سال ۶۱۶ و ۶۱۷ در حملات مغول و تاتار

تمام شهرهای خراسان در این حوادث هولناک آسیب بسیار دیده و قتل عام شده و مساکن و مساجد و کتابخانه‌ها ویران گردیده است .

سال ۶۱۶ چنگیز خان از راه جام بمشهد آمده طوس و مشهد را ویران کرده و سال ۶۱۷ تولی خان فرزند چنگیز بر سراسر شهرهای خراسان حمله ور شد هرات ، مرو ، طوس و مشهد را خراب کرده و مردم را بقتل رسانید و کتابخانه‌ها را آتش زده و تاراج کردند اما چنانکه محققین نوشته‌اند آثاری که از زمان قبل از مغول در حرم مطهر مشاهده میشود مانند کاشیهای زمان سلطان سنجر و غیره دلیل بر آنست که بقعه و بارگاه امام هشتم (ع) استثنائاً از خرابی مصون مانده قاضی شمس الدین بن بطوطه سیاح معروف که در سال ۷۳۴ هـ از راه جام بمشهد آمده مینویسد :

والمشهد المکرم علیه قبه عظیمه فی داخل زاویه
و تجاورها مدرسه و مسجد و جمعها ملیح البناء مصنوع
الحيطان بالفاشاني و علی القبر و کانه خشب ملبسه
بصفایح الفضة و علیه قنادیل الفضة معلقه و عتبه باب

القبه من فضه وعلی بابهاستر حریر مذهب مبسوطه
به انواع البسط و ازاء هذاه القبر قبر هارون
الرشید (۱)

که از این بیان معلوم است در سال ۷۳۴ بر روی
قبر مطهر قبه و در جوار آن مدرسه و مسجد و دیگر
بناها بوده و روی قبر هم ضریح نقره پوش وجود
داشته .

مؤلف بدر فرزان درباره بقعه و گنبد چنین مینویسد
اگر بخرابی بقعه و قبه رضویه در فتنه مغول قائل شویم
چنین بناهای مجلل و رفیعی را نمیتوان بغیر شاه خدا بنده
منتسب دانست ولکن چون کوچکترین اثر و نام و نشانی هم
در سراسر ابنیه عظیمه آستانه از شاه خدا بنده دیدم نمیشود

۱- ترجمه- در مشهد قبه و بارگاهی است که در اطراف آن
مسجد و مدرسه ساخته شده و همه را بطرز زیبایی بنا کرده اند و
در داخل بقعه بر روی قبر ضریحی است که با صفحات نقره آنرا
پوشیده اند و قندیل های نقره از سقف حرم آویزان است و در نقره
وپرده حریر زربفت و وضع بسیار مجلل و باشکوهی دارد و در کنار
قبر (امام) قبر هارون است.

نمیتوان اذعان کرد بر اینکه بانی بقعه و قبه بهمان کیفیتی
 که ابن بطوطه مینویسد شاه خدا بنده باشد بنا بر این باید
 گفت فقط بقعه و کنبد حضرت رضا در فتنه مغول از آسیب
 مصون مانده و همان بقعه و قبه که سلطان محمود غزنوی
 و ابوطاهر قمی ساخته اند باقی و بر جا مانده منتها در سلطنت
 سلطان محمد خدا بنده هم بر زینت و رونق ظاهری آن افزوده
 گردیده است .

فصل یازدهم

حرم مطهر - صندوق - ضریح

حرم مطهر

بقعه منوره تقریباً در وسط شهر واقع گردیده و اطراف آنرا رواقها احاطه کرده حرم مطهر بنائی است مربع طول از مشرق بمغرب ده متر و نیم و عرض از شمال بجنوب نه متر و نیم مجموع مساحت داخلی آن ۹۹/۷۵ متر میباشد. ارتفاع از سطح زمین تا زیر سقف هفده متر و از روی سقف تا نوک کنبه پانزده متر جمعاً سی و دو متر میباشد.

و وضع بنا نشان میدهد که سابقاً کف حرم گود تر بوده و بعداً سطح آنرا بالا آورده اند کف حرم را بسنگ مرمر ممتاز مفروش کرده اند ازاره حرم بکاشیهای بسیار نفیس و

گرانها مزین میباشد تاریخ این کاشیها بعضی ۵۱۲ و بعضی سنه ۶۱۲ و بعضی ۷۶۰ میباشد .

بانای این کاشیها زمره ملکه خاتون و ابوطاهر قمی میباشد .

از بالای ازاره تا سقف آئینه کاری شده و بانای این آئینه کاری مرحوم قائم مقام نوری در عصر ناصرالدین شاه و در تولیت عضدالملک قزوینی بوده و تاریخ آن هزار و دویست و هشتاد و دو هجری میباشد .

در چهار طرف حرم چهار صفه است و این چهار صفه هر کدام بر واقی راه دارد صفه جنوبی بدار الحفاظ صفه شرقی بگنبد حاتم خان، صفه شمالی بر واق پشت سر و صفه غربی بمسجد بالاسر میرود .

در بالای هر صفه خوانچه‌ئی از جواهر نصب گردیده که منجمله شمشیر مرصع و خنجر جواهر نشان و جقه سلطنتی و تسبیح مروارید و غیرها که سلاطین وقف و تقدیم نموده‌اند در این خوانچه‌ها بطرز منظم و جالب جای داده

شده و در بالای صفه غربی جقه ناصرالدین شاه نصب گردیده . در چهار گوشه حرم چهار قندیل طلای بزرگ و گران بها آویزان شده است .

محراب

در سمت جنوبی حرم دو محراب است یکی در ضلع جنوب شرقی و دیگری در ضلع جنوب غربی و سازنده کاشی های آن ابوزید نقاش بوده و در سال ۵۱۲ کاشی ها را نصب نموده اند بانی این دو محراب ترکان زمرد ملکه می باشد .

این کاشی ها بسیار گران بها و نفیس است و دارای کتیبه هائی زیبا بخط کوفی و ثلث برجسته از آیات شریفه قرآن و احادیث . و در خلال خطوط اولین کتیبه محراب جنوب غربی بخط ثلث نوشته شده .

خداوندا بحق این امام پاک معصوم بر آن بنده رحمت کن که یکبار سوره فاتحه الکتاب بخواند از بهر این

ضعیف عبدالعزیز ابن آدم و بگوید خداوند اگناهانش
عفو کن و او را رحمت کن بفضک و کرمک و
رحمتک .

بر کتیبه اول بخط کوفی بر جسته نوشته شده ان الحسنات
یزهبن السيئات تا آخر آیه شریفه و بر کتیبه دوم بخط ثلث
بر جسته .

بسم الله الرحمن الرحيم قد نرى نقلب وجهك في
السماء تا - ولئن اتبعت اهوائهم و بر هلالی بالای محراب
بخط کوفی بر جسته آمن الرسول بما انزل اليه من ربه تا
غفر انك ربنا

و کتیبه دیگر بخط کوفی سفید حدیث قال الرضا
عليه السلام من زارني على بعدد اري ومزاري آتية يوم
القيامة فسي ثلث مواطن حتى اخلصه من اهوالها اذا
تطايير الكتب يميناً و شمالاً و عند الصراط و عند
الميزان :

و بر پیشانی محراب کتیبه ثانی است که بخط ثلث حدیث
دیگری در ثواب زیارت حضرت رضا مرقوم گردیده و بر

سینه محراب بخط کوفی نوشته.

بسم الله الرحمن الرحيم ان الله وملئكته يصلون على
النبي يا ايها الذين آمنوا صلوا عليه وسلموا تسليماً وكتيبه
ديكر بخط ثلث بسم الله الرحمن الرحيم شهد الله انه لا اله
الا هو والملائكته واولوا العلم قائماً بالقسط لا اله الا
هو العزيز الحكيم . ان الدين عند الله الاسلام و
ما اختلف الذين او تو الكتاب الا من بعد ما جاءهم العلم
بغياً بينهم و من يكفر بآيات اله فان الله سريع
الحساب .

بر پيشانی محراب با خط کوفی نوشته شده .

لا اله الا اله محمد رسول اله اللهم اغفر لمن استغفر
لابي زيد بن محمد بن ابي زيد النقاش و در زیران بخط
کوفی آیه (كن في صلاتك خاشعاً) بر دوره طاق محراب
حديث عن امير المؤمنين عليه السلام (سيقتل رجل من
ولدى بارض) خراسان الى آخره و بر هلال كوچك
محراب سورة مباركه (قل هو الله احد) نوشته شده
است .

در قسمت پائین محراب بخط ثلث نوشته فی ربیع الآخر

سنه اثنتی عشر و ست ماه ۶۱۲

کتیبه های محراب جنوب شرقی حرم بشرح ذیل

است .

۱- کتیبه ثنی بخط کوفی برجسته نوشته شده

بسم الله الرحمن الرحيم انما وليكم الله و رسوله
والذين آمنوا الذين يقيمون الصلوة ويؤتون الزكوة و
هم راکعون وآية شریفه یا ایها الذین آمنوا لاتخذوا الذین
اتخذوا دینکم الی آخره

۲- کتیبه ثنی بخط ثلث نوشته اقم الصلوة لدلوك الشمس

الی غسق اللیل .

۳- بالای محراب کتیبه ثنی بخط کوفی برجسته .

بسم الله الرحمن الرحيم شهد انه لا اله الا هو و
الملائكة (تا) ان الذین عند الله الاسلام .

و بر فراز هلالی محراب بخط کوفی (لا اله الا اله محمد

رسول الله) نوشته .

۴- کتیبه ثنی که بخط سفید (قد افلح المؤمنون تا

هم العادون) نوشته شده است .

۵- کتیبه ئی بخط زرد و خفی (آمن الرسول بما انزل الیه من ربه) الی آخر و بر سینۀ محراب آیۀ شریفه (کن فی صلاتک خاشعا) و بر پائین محراب (سبحان ربی العظیم و بحمده) .

در بدر فر وزان است که در مورد بنای بقعه و قبه و بانیان ساختمان احتمالاتی داده میشود :

۱- اینکه بانی بنا فرزند ابوطاهر قمی بوده که نام او در کتب تواریخ دیده نمیشود لکن در بعضی کاشیهای ازاره نام محمد بن ابی طاهر میباشد و تاریخ بنا هم در اواسط قرن ششم باشد.

۲- اینکه بانی بنا خود ابوطاهر بوده که این بنا را در اواسط قرن ششم بپایان رسانیده بنا بر این ابوطاهر تا اواخر سلطنت سلطان سنجر حیات داشته .

۳- یا اینکه بانی- بنا ابوطاهر و سال بنا ۵۱۲ باشد .

۴- بانی بقعه غیر از بانی قبه و تاریخ بنای بقعه و قبه متفاوت باشد که بانی بقعه بر کان زمرد ملکه دختر سلطان محمود و سال بنا ۵۱۲ و بانی قبه ابوطاهر قمی در دوره وز ارتش در دربار مادر سلطان سنجر باشد.

احتمال اخیر اقرب بواقع و موافق با کتیبه‌ها بوده و با کتب تواریخ موافقت می‌نماید.

از خطوطی که بر کاشیه‌های ازاره خوانده شده اشخاصی با سامی ذیل در امر ساختمانی بقعه و قبه مداخله داشته‌اند و این اطلاعات بدست آمده.

۱- ساختمانی در زمان سلطان سنجر بنیاد نشده.

۲- در زمان وزارت شهاب الاسلام ابی المعالی بن الحسین بن یحیی بن علی بن جعفر الموسوی دستور خراسان بقعه‌ئی ساخته.

۳- بر کان زمرد بنیت سلطان محمود و سلجوقی در سال ۵۱۲ بنائی احداث کرده

۴- حسن بن علی بن محمد بن یحیی بن هبت الله الحسینی

مباشرت ساختمان را عهده دار بوده .

۵- در سال ۶۱۲ بنای قبه تجدید گردیده .

منافاتی هم ندارد که بعد از ۵۱۲ در سنوات بعدی هم از طرف ابوطاهر قمی گنبد مطهر ساختمان شده باشد . چنانکه در کتاب مجالس المؤمنین و بعضی دیگر از تواریخ هم بآن اشاره و تصریح گردیده است .

در بالای ازاره حرم کتیبه ای بخط ثلث بر روی کاشیها در ضلع جنوبی و شرقی میباشد که نام علی بن محمد المقری و محمد بن ابی طاهر باین شرح در آن مشاهده میشود :

من عمل العبد المذنب الراجی الی رحمة ربی مولی
الامام علیه الصلوة و السلام علی بن محمد المقری
غفر له له و اضعف عباد الله محمد بن ابی طاهر بن ابی
الحسن بعد ما عمله و صنعه فی تاریخ غره جمادی
الاولی سنة اثنی عشر و ست مائه (۶۱۲) غفر له له و
لوالدیه .

توضیح آنکه قسمتی از کاشیهای کتیبه بمروور

زمان شکسته و یا فرو ریخته که آنها را بر چیده و کنار
گذارده اند .

در بالای صفه جنوبی حرم اشعاری از ابی نواس نوشته
شده و نام بانی عبدالعزیز قمی نوشته شده و بالای آن کتیبه
دیگری از آیات قرآن میباشد.

کتیبه بالای ازاره سوره مبارکه فتح از ضلع جنوبی
بطرف شرقی نوشته شده و بر کتیبه کرد صفه شرقی
سوره (هل اتی علی الانسان حین من الدهر) نوشته
شده .

از ضلع شرقی در بالای ازاره و همچنین در ضلع شمالی
و غربی در بالای ازاره آیاتی از کلام الله مجید نوشته شده که
تاریخ این کتیبه اثنین من جمادی الاخر سنه ستین و سبع ماه
میباشد (۷۶۰)

و بر سقف حرم بالای طاقبند کتیبه بخط علیرضا عباسی
سوره مبارکه جمعه و در زیر طاقبند بر کردا کرد حرم
قصیده‌ئی از دبیر الملک فراهانی بخط میرزا حسینقلی خوش

نویس بخط ثلث بسنك مرمر منقوس گردیده که چهل و دو بیت
میباشد و مطلعش این است :

تبارك اله از این روضه همایون فر

که بر تر از دو جهان است نزد اهل بصر

و آخر قصید چنین است :

کمینہ خادم این آستان دبیر الملک

بنا نهاد ز شوق این کتیبه مرمر

نوشته کلک دبیر از برای تاریخش

که نصب شد گوئی اندر حرم کعبه حج ۱۲۸۷

بر پیشانی درب جنوبی حرم و بر بالای درب پائین پا و

بر پیشانی جدار پشت سر و بر پیشانی جدار بالاسر کتیبه هائی

از احادیث و بر پیشانی درب پائین پا ترنج هائی است که بر آنها

نیز احادیثی نوشته شده و از در پیش روی .

تاصفه شاه طهماسبی از قسمت جنوب حرم تا قسمت

شمالی کتیبه ئی است که آیه شریفه ۱ لله نور السموات والارض

الی آخر آیه بخط ثلث نوشته شده .

خلاصه در این بقعه عظیمه آنقدر آیات شریفه قرآن
و احادیث و کلمات طیبات و بینات و کلمات قصار پیغمبر (ص)
نوشته شده و در طرز ساختمان و اسلوب معماری و استحکام بنا
و کاشی کاری و حجاری و کتیبه و خطوط زیبا و نقوش و آئینه
کاری و سنگفرش و در و پنجره و چهل چراغ و خوانچه
سایر تجملات و جواهرات و نفایس بیشمار که برای شکوه
جلال این بارگاه بکار رفته و بقعه منوره را همچون بهشت
آراسته و پرداخته اند و چنان علاقه و مهارت در عمل نشان
آده و شاهکاری در این صنایع بخرج داده اند که از حد
وضیف خارج و زبان از بیانش قاصر و قلم از این همه هنر نمائی ها
ناجز است .

و حرم مطهر را رواقها از هر طرف احاطه نموده در جنوب
ارالحفاظ در مغرب مسجد بالاسر و دارالسیاده و در شمال
وحیدخانه در مشرق کنبد حاتم خان و دارالسعاده و در جنوب
نرقی دارالسلام و دارالسرو و دارالعزه و دارالذکر و در
شمال شرقی کنبد الهوردی و دارالضیافه و در شمال غربی

دارالشکر و دارالتقوی واقع است . و اطراف حرم صحنین و مسجد و موزه است بدین ترتیب که صحن عتیق در شمال و صحن جدید در مشرق و مسجد گوهر شاد و موزه در جنوب واقع گردیده.

مرقد

اصل مرقد مطهر امام در داخل سردابه است .

در بدر فروزان است که تقریباً پنجاه سال قبل سقف سردابه را برچیده‌اند و از کف سردابه از چهار طرف دیوار آجری محکم بالا آوردند تا پایه های ضریح بر روی آن دیواره گذارده شود و شکست نکنند و سقف سردابه را هم مطابق با کف حرم ساختند . این سردابه در قرن پنجم و ششم نبوده و در قرون بعدی که شاید در عصر شاه خدابنده بوده ساخته شده برای اینکه کف حرم سابقاً گودتر بوده و خواسته‌اند کف حرم را با سطح زمین اطراف مساوی نمایند و لذا سطح حرم را بالا آورده‌اند و سردابه احداث کرده سقف

سردابه را نیز هم کف حرم قرار داده اند و روی آن را باخشته های بلور مفرّش کرده اند .

صندوق آنچه از کتب تواریخ بر می آید بر روی مزار مقدس قبل از سال ۵۴۷ یعنی قبل از فتنه غزان صندوقی وجود داشته و این صندوق در اوایل قرن ششم نصب گردیده است .

در روضات از ثاقب المناقب نقل نموده انوشیروان مجوسی از جانب سلطان محمود خوارزمشاه مامور دربار سلطان سنجر گردید و او بمرض برص مبتلا بود و نخواست با چنین مرضی (که باعث تنفر است) بنزد سلطان سنجر رود وقتی که وارد مشهد مقدس گردید او را گفتند اگر باین بقعه مبارکه داخل شوی و تضرع نمایی و صاحب این قبر را بدرگاه خدا شفیع کنی پروردگار مهربان تو را شفا عطا فرماید انوشیروان چنین کرد و التماس و تضرع بسیار نمود و چون از حرم بیرون آمد اثری از آن بیماری در خود ندید و لذا بآئین تشیع در آمد و شبه صندوق از نقره ساخته و بر روی مرقد

قرار داد .

در منتخب التواریخ است که وضع صندوق از قدیم است
 قدر مسلم آنکه در سال پانصد بوده که زمان سلطان سنجر
 باشد و در بدر فروزان است که با توجه بآنکه سلطنت
 سلطان سنجر تا ۵۵۲ ادامه داشته و اینکه این عمل قبل از
 حمله غزان بوده است لذا معلوم میشود که وضع صندوق قبل از
 سال ۵۴۷ بوده .

قاضی شمس الدین بن بطوطه سیاح معروف هم که
 در سال ۷۳۴ بمشهد آمده توصیف مینماید که بر روی قبر صندوقی
 از چوب قرار داشت و بر روی این صندوق صفحاتی از نقره
 نصب بوده .

اکنون صندوق از چوب است لکن روی صندوق دارای
 روپوش طلا میباشد که تاریخ قطعی آن تعیین نشده و با توجه
 باینکه نام شاه عباس کبیر بر روی آن کنده شده مسلم است
 که شاه عباس کبیر این روپوش را بر روی صندوق مزار نصب
 نموده است .

اکنون مرقد مطهر علاوه بر صندوق داری سه ضریح است که یکی پس از دیگری بر روی مرقد قرار گرفته است .

ضریح اول

ضریح اول از فولاد ساخته شده و تاریخ آن معلوم نیست در پیشانی ضریح سوره مبارکه هلاقی علی الانسان در چهار طرف روی صفحات طلا در میان ترنجها در کمال مهارت و زیبایی کنده کاری شده است .

و در منتخب التواریخ است که محتمل است ضریح اولی را شاه اسمعیل صفوی نصب کرده باشد .

در بدر فروزان است که بانی ضریح اول شاه اسمعیل نبوده بلکه شاه طهماسب بود که میله طلای روی آنرا هم وقف نموده که بعداً از بکها برده اند بدلیل آنکه شاه اسمعیل در مدت سلطنت خود جز کشور کشائی بکار دیگر نپرداخت و بر عکس شاه طهماسب که دوره سلطنت او آرام میگذشت

و برای انجام اینگونه امور جدیت و کوشش بسیار داشته و آثار بسیار از او در آستان قدس رضوی باقی است ضریح را هم اوانصب کرده و نیز بدر فروزان مینویسد ممکن نیست نام بانی و تاریخ ساخت در خود ضریح آنهم ضریحی بدین پایه نفیس قید نشده باشد منتها چون این ضریح دور از چشم و در پس ضریح‌های دوم و سوم قرار دارد اگر نوشته‌ئی هم داشته باشد دیده نمیشود.

بهر حال چنانکه در مطلع الشمس صریحاً نوشته بانی ضریح اول شاه طهماسب صفوی میباشد.

ضریح دوم

ضریح دوم جنس آن فولاد و دارای بیش از دو هزار قبه است که بر هر قبه چهار دانه یا قوت و یک زمرد اصل نصب شده این قبه‌ها بشکل گوی میباشد و دانه‌های یا قوت و زمرد در نگین دانه‌های طلا جای داده و بر روی قبه نصب گردیده بنحوی که چهار یا قوت در چهار سمت قبه و زمرد در وسط قرار گرفته است.

واین ضریح را شاهرخ بن رضاقلی میرزا ابن نادرشاه
وقف و نصب کرده چنانکه برپیشانی ضریح نام بانی و تاریخ
آنرا بخط نستعلیق طلاکوب نموده و مذکور داشته اند بسال هزار
و صد و شصت هجری .

و میرزا سعید خان نایب التولیه که در سال ۱۲۹۰
هجری باین سمت منصوب گردیده شبکه های مس مطلا
بر روی ضریح نصب گردانیده تا جواهرات آن مصون
بماند .

ضریح سوم

بانی ضریح سوم معلوم نیست طول آن پنج و عرض
سه متر و ارتفاعش دو متر میباشد و جنس آنهم فولاد
و فوق ضریح شبکه مطلا و بر فراز آن شیروانی چوبی با
پوشش طلا و وسط شیروانی يك سر طوق طلا مرصع
بجواهر و در دو طرف آن دو قبه جواهر نشان میباشد و
در سمت شرقی ضریح درب مرصع جواهر نشان نصب
میباشد .

در کتب تواریخ مذکور است که در سال ۱۲۳۳ قمری
فتح خان افغان وزیر محمود شاه پادشاه افغانستان برای
تسخیر خراسان ازهرات بسمت مشهد حرکت کرد شجاع
السلطنه والی خراسان مہیای دفاع کشت و لشگری فرستاد
در حدود کافر قلعه جنگ در گرفت و فتح خان مورد اصابت
کلوله قرار گرفت و افغانی‌ها منہزم گردیدند لشکر
خراسان اردوگاه افغانه را غارت کردند و به مشهد
باز گشتند .

فتحعلی شاه قاجار بشکرانہ این موفقیت بمشهد آمد
و صحن جدید را بنانهاد و این درب مرصع را برای ضریح
ساخت و این درب را بر دهنہ وسط سمت پائین پا نصب
کردانیدند .

در زمان سلطنت محمد شاه قاجار محمد حسن خان
سالار پسر آصف الدوله والی خراسان شد و او از دولت مرکزی
سربلندی نمودہ دم از استقلال زد و علم طغیان برافراشت و او
تمام طلاها و نقرہ های روی ضریح را کنده درب مذکور

راهم از جا کنده دانه های گرانبهای جواهر و هم تنگه طلای آنرا برداشت و تمام قندیل های مرصع و چراغدانهای طلا و نقره و صفحات طلا و نقره روی درها و طلا و نقره های ضریح همه را کنده و بنام خود سکه زد.

همه آن طلاها و نقره ها را ذوب کرد و تبدیل بمسکوکات طلا و نقره نموده بچریان انداخت .

سال ۱۲۶۸ ق سلطان مراد میرزا احسام السلطنه ضمن اصلاحات در آستان قدس درب مذکور را هم با تنگه طلای ضخیم پوشانید و دانه های فیروزه و یاقوت و زمرد و لعل هریک بدرستی بادام و پسته بر روی آن نصب کرده تقدیم آستان قدس نمود و این درب در سال ۱۲۷۰ ق در تولیت میرزا فضل اله خان وزیر نظام در محل اولیه روی بدنه ضریح نصب گردیده (۱)

و این در فقط برای زیبایی در اینجا نصب شده و درب اصلی ضریح که باز و بسته میسود در سمت جنوبی ضریح است .

این ضریح در نیمه شعبان هزار و سیصد و هفتاد و نه
هجری قمری بموزه آستان قدس انتقال داده شده و بجای آن
ضریح دیگری نصب گردید .

ضریح جدید

این ضریح در عهد سلطنت اعلی حضرت محمد رضا پهلوی
شاهنشاه آریامهر و بفرمان آن شاهنشاه ساخته شده بطول
پنج متر و عرض سه متر از نقره و بر لبه بالای ضریح در چهار
سمت ۴۴ کلدان طلا و ۴۴ ترنج طلا نصب شده و بر بدنه آن
در چهار سمت جمعاً ۱۸ ترنج طلا نصب گردیده و بر روی همه
ترنجها اسماء اله و کلمات طیبات و صلوات بخط زیبا و
زرین نوشته شده در این ضریح بمقدار زیادی طلا مصرف
گردیده ساختمان ضریح در سال ۱۳۳۶ شمسی آغاز
گردیده و در دیماه ۱۳۳۸ پایان رسیده در نیمه شعبان
۱۳۷۹ قمری بر روی مزار منور حضرت رضا نصب گردیده
است .

فصل دوازدهم

گنبد - ازبکها - تذهیب - توپ بندی

گنبد

چنانکه قبلا مذکور شد گنبد را ابوطاهر قمی ساخته
سال ۹۳۲ قمری شاه طهماسب صفوی گنبد را باخشتهای طلا
پوشانیده و تذهیب کرد.

در فتنه ازبک سال ۹۹۸ طلاها بتاراج رفت.
شاه طهماسب منارهائی نیز در جنب گنبد بنا کرده
آنرا هم باخشتهای طلا پوشانید و بر روی مزار ضریحی
از طلا نصب کرد که آنها را هم ازبکها بردند (۱)

ازبك

بطوری که مورخین نوشته‌اند سال ۹۱۶ ق شاه اسمعیل صفوی برای دفع محمد خان شیبانی ازبك که از اولاد چنگیز خان بوده و بر خراسان استیلا یافته بود متوجه خراسان گشته و او را بقتل رسانیده خراسان را بتصرف خود در آورد .

سال ۹۱۸ جانی بیك سلطان باتفاق عبیداله خان ازبك هرات را محاصره کردند و در خراسان نفوذ پیدا کردند ولیکن بواسطه اختلافاتی که بین خود آنها تولید شد بازگشت نمودند .

پس از آن تیمور سلطان با عبیداله خان متفق گردیده بطرف مشهد پیش آمدند شاه اسمعیل برای دومین بار بطرف خراسان حرکت کرد و نامبردگان فرار کردند .

سال ۹۳۱ در سلطنت شاه طهماسب عبیداله خان ازبك بر خراسان حمله کرد و بر خراسان استیلا یافت .

سال ۹۳۴ شاه طهماسب بخراسان آمده مشهد را از تصرف عبیداله خان خارج ساخت و بطرف هرات رفته لشکر عبیداله خان را متواری ساخت و بقزوین مراجعت نمود بعد از آن باز هم عبیداله خان چند مرتبه دیگر بر خراسان حمله ور شده و لکن شکست خورده متواری میشد تا آنکه در سال ۹۴۶ در بخارا بقتل رسید .

محمد سلطان ازبك در سال ۹۵۱ بر خراسان حمله آورده مردم مشهد را قتل عام کرده جواهر و نفایس آستان قدس رضوی را بیغما برد .

سال ۹۹۸ عبیداله خان ازبك بمشهد حمله کرده مشهد را متصرف گردید و دست بغارت گشود شاه عباس برای دفع ازبکها بمشهد عزیمت نمود و خراسان را امنیت بخشید .

سال ۹۹۹ عبدالمؤمن خان پسر عبیداله خان ازبك بخراسان حمله آورده مشهد را محاصره کرد و مدت چهار ماه مشهد را محاصره داشت تا بالاخره وارد مشهد شده فرمان

قتل عام داد و تاسه روز در مشهد بقتل و غارت پرداختند و مردم
بیگناه را کشتند و بر احدی ترحم نکردند.

بعد از قتل عام دست بغارت گشودند.

و از آستان قدس نیز آنچه بود بردند اشیاء گرانبهاء
خزانه، جواهرات، نفایس، قندیل های طلا و مرصع، فرش
ظروف، شمعدان، کتب خطی، مصحف های خطائمه معصومین
صفحات طلا و نقره روی درها، روپوش ضریح، پرده های
فاخر، خشتهای طلای گنبد، خشت های طلای گلدسته و
میله طلای روی ضریح همه را بغارت بردند و نوشته اند که
هزار شتر از اموال مردم و از ذخائر آستان قدس رضوی
بار کردند و بیغما بردند و همه را بسوی هرات حمل
کردند.

از جمله جواهراتی که بغارت بردند يك قطعه الماس
بسیار گرانبها بحجم تخم مرغ بوده که قطب الدین شاه دکنی
بآستان قدس تقدیم کرده بود (۱)

سال هزار و يك ۱۰۰۱ شاه عباس صفوی (كبير) از
اصفهان بطرف خراسان حركت كرد و همه ولایات خراسان
و منجمله مشهد را بتصرف در آورد و با ازبكها جنگ كرد و
بسیاری از اشیاء آستانه را كه بتاراج برده بودند پس
گرفت . (۱)

سال هزار و دو ۱۰۰۲ عبدالؤمن مجدداً بخراسان
آمده نیشابور و سبزوار را متصرف گردیده و در مشهد اقامت
نمود اما طولی نكشید كه به بلخ مراجعت كرد سال ۱۰۰۷ ق
عبداله خان پدر عبدالؤمن خان وفات یافت و عبدالؤمن
خان بجای پدر نشست و جمعی از امرا و خویشاوندان خود را
بقتل رسانید در نتیجه بقبه امراء در صدد بر آمده او را بقتل
رسانیدند .

آنگاه میان امراء ازبك اختلافات روی داد و هرج و
مرج شد سرانجام شهرهای خراسان و ماوراءالنهر بتصرف
شاه عباس در آمد .

سال هزار و نه یار محمد خان از بزرگان ازبك بحضور
 شاه عباس شرفیاب شده قطعه الماس گرانبهای درشتی تقدیم
 نمود و معلوم شد همان الماسی است که عبدالمؤمن خان جزو
 سایر اشیاء از آستان قدس بتاراج برده بود شاه عباس آن
 قطعه الماس را فروخت و از قیمت آن املاک و مستغلات خریداری
 نموده وقف آستان قدس کرد (۱)

تعمیرات

در سال هزار و ده (۱۰۱۰ ق) شاه عباس پیاده از اصفهان
 بمشهد آمده برای تعمیرات و تزئینات بارگاه حضرت رضا
 دستورات لازم داده و علیرضا عباسی خطاط مشهور را بنوشتن
 کتیبه هامأمور نموده زرگران را بساختن خشت های طلا و
 غیره گماشته و در سال ۱۰۱۱ ق نیز شاه عباس بمشهد آمده
 و باصفهان مراجعت نمود و عملیات تعمیر و تذهیب که از
 سال هزار و ده آغاز گردیده بود همچنان ادامه داشت و

مخارج آنها را شاه عباس از اموال شخصی و اختصاصی خود
 میپرداخت تا در سال ۱۰۱۶ ق عملیات ترمیم و تزئین و تذهیب
 پایان رسید و بعلاوه کتیبه‌ئی بخط ثلث علیرضا عباسی در
 چهار ترفنج در چهار طرف گنبد بطرز بسیار جالب و زیبائی
 تعبیه و رسم کردند که نام بانی و سال شروع و اتمام نوشته
 شده است .

سال ۱۰۱۶ ق هم شاه عباس بار دیگر بمشهد آمده
 املاك و نفایس بسیار بر آستان قدس رضوی وقف
 گردانید . (۱)

و در منتخب التواریخ است که تعداد خشتهای طلای
 گنبد که در موقع تعمیر هم شماره شده هفت هزار و هفتصد و
 هفتاد و هفت عدد میباشد .

تذهیب مجدد گنبد

سال هزار و هشتاد و چهار بواسطه بروز زلزله شدید
 در سطح خارجی گنبد انشقاقی پدیدار گشته مشرف بخرابی

گردد و مقداری از خشتهای طلا فرو ریخت و شاه سلیمان صفوی شکست آنرا ترمیم و تذهیب آنرا تجدید نموده و کتیبه دیگری بر آن بیفزود و این کتیبه مانند کمر بندی بر کرد کنبد بر فراز کتیبه چهار ترنج سابق قرار دارد مشتمل بر نام آن پادشاه و تاریخ اتمام تذهیب بسال ۱۰۸۶ قمری و حاکی از علت خرابی آن بواسطه بروز زلزله . نویسنده این کتیبه محمد رضا امامی اصفهانی است که در عصر خود در نوشتن خط ثلث بی نظیر بوده است .

واقعهٔ توپ بستن روسها

سال هزار و سیصد و سی قمری عده ای سربازان روسیه تزاری وارد مشهد شدند و در این وقت رکن الدوله والی خراسان بود و ظاهراً در جواب رکن الدوله گفته بودند برای محافظت اتباع روس آمده اند تا در مواقع بروز اغتشاش و کشمش هایی که بین مشروطه خواهان و مستبدین روی دهد از اتباع روس مراقبت بعمل آورند .

از آنطرف قونسول روس یوسف خان هراتی را وادار ساخت که ماه محرم مجالسی تشکیل داده و سر و صدا براه انداخت که ماغیر از محمد علی شاه پادشاهی نمیخواهیم و احمد شاه را ملت بر سمیت نشناخته . چند روز بعد سید محمد طالب الحق و نایب علی اکبر نوقانی هم وارد معرکه شدند و مجالسی در نوقان ترتیب میدادند و سخنرانی ها نموده مردم را تحریک میکردند تا آنکه جمعیتی پیرامون آنها جمع شدند .

آنگاه مسجد گوهر شاد و صحن را اشغال کرده مردم را بنام اینکه مامورین دولت و مشروطه خواهان بابی هستند و میخواهند دین شمارا از بین ببرند تحریک میکردند و روز بروز جمعیت آنها زیادتر میشد .

یوسف خان بالای منبر نامه جعلی از قول محمد علی شاه قرائت میکرد و وعده میداد که بزودی محمد علی شاه وارد مشهد میشود و سالار الدوله با سپاهی عظیم بكمك ماستافته و بقوچان رسیده بزودی بمشهد وارد میگرددند و اطرافیان

را بمقام وعظایای بسیار وعده میداد و مخالفان را دستگیر نموده شلاق میزد.

ماه ربیع الاول محمد قوش آبادی و اسمعیل ترشیزی هم با گروهی اشرار بانها ملحق شدند و یوسف خان را سردار خواندند تا امنی سراسر شهر را فرا گرفته کمتر کسی جرأت میکرد از خانه خارج گردد تجار و کسبه دکانها را بسته بودند. شبها صدای کلوله از مواضع مختلف شهر بگوش میرسید.

اوائل ربیع الثانی دولتی ها و مشروطه خواهان برای پایداری در برابر متعاسرین آماده و مسلح گردیدند.

یوسف خان سردرها و گلدسته های صحن را و نایب علی اکبر و طالب الحق سردرها و گلدسته های مسجد گوهر شاد را سنگر گرفته بودند.

دولتی ها و مشروطه طلبان هم کمیساریای بازار (کلانتری) و گلدسته های مسجد شاه را سنگر قرار دادند و زد و خورد از طرفین آغاز گردید و کرارا بطرف یکدیگر

شلیک میکردند و در این تیراندازی ها جمعی بیگناه کشته و یا مجروح میشدند .

تاروز نهم ربیع الثانی این زدو خوردها ادامه داشت در این جریان بدستور قونسول روس بیپناهة حفظ اتباع خود عده ای از سربازان روس در نقاط مرتفع اطراف حرم و بر فراز بامهای بست علیا و بست سفلی متمرکز شده بودند . این وضع همچنان ادامه یافته هر ساعت هرج و مرج و آشوب واضطراب در شهر زیادتر و شدیدتر میگردد . روز نهم ربیع الثانی یکنفر از اتباع روس عمداً یا سهواً مورد اصابت گلوله متجاسرین قرار گرفت و مجروح شد .

با ممداد روز دهم ربیع الثانی قونسول روس مترجم خود را با اتفاق مرتضی قلی خان متولی باشی نزد حجة الاسلام آقا میرزا ابراهیم خراسانی فرستاده و پیغام داد که تا دو ساعت بغروب باید متجاسرین را خلع سلاح و متفرق سازید و گرنه بضرب گلوله توپ آنها را متفرق خواهیم ساخت در اینصورت ممکن است بناهای آستان قدس هم ویران گردد . هنگامی

که متولیباشی و مترجم قونسول بمحضر حجة الاسلام خراسانی آمدند جمعی از علما در آنجا مجتمع بودند از شنیدن این پیام همه حاضران غرق تعجب شده و مبهوت گردیدند در این اثنا مرتضی قلی خان اظهار داشت متفرق ساختن یوسف خان و اتباع او بامن ولی درباره طالب الحق باید آقایان چاره‌ئی بیاندیشند پس از مذاکرات کوتاهی مرتضی قلیخان برای ملاقات یوسف خان و چند نفر از علما برای ملاقات طالب الحق رفتند و پیغام قونسول را رسانیدند و خطر بزرگی که شهر و آستان قدس را تهدید میکرد گوشزد نمودند لکن نتیجه بدست نیامد و طالب الحق جواب داد شما خیلی ساده و زود باور هستید روسها هرگز چنین کاری نمیکند آنها بما اطلاع داده اند که چنین تهدیداتی خواهند کرد و لکن عملی نخواهد شد بالاخره آنچه نصیحت و اصرار کردند نتیجه نبخشید ناچار آقایان حرکت کردند و برای چاره اندیشی دیگر رفتند دو ساعت بغروب مانده ناگهان صدای توپ بلند شد روسها با توپهای شربل و قلعه کوب و مسلسل از چندین

موضع منجمله از بالای بام بانگ روس و بام کاروانسرای
ملك و عمارت باغ خونی بطرف قبه رضویه بشدت شلیك
کردند .

بهانه آنها در ظاهر متفرق ساختن اشرار و باطنا مقصود
خرابی و انهدام بقعه و بارگاه رضوی بود تیر اندازی تا غروب
آفتاب ادامه داشت . در اینوقت سالداتها وارد صحن
شدند زوار بداخل حرم رفته درها را بستند سر بازان روس
بر فراز بامها برآمده از منافذ و شبکه های بام حرم مطهر
را تیر باران کردند بعضی از آنها هم از پشت شبکه صحن عتیق
مرقد مقدس راهدف قرار دادند . هفتاد نفر از زائرین بقتل
رسیدند بدنهای پاره پاره آنها در میان حرم افتاده و صدای
ضبطه متحضرین بلند بود .

تا دو ساعت از شب گذشته . در اینوقت مرتضی قلیخان
نایب التولیه که او نیز توی حرم بود دستمال سفید بر سر عضا
بسته از شکاف در توحید خانه بطرف ایوان طلا بیرون کرده
امان طلبید روسها دست از تیر اندازی کشیدند و درهای حرم

کشوده شد روسها بداخل حرم رفتند سپس چند نفر از مسلمانان قفقازی تبعه روس اجازه گرفتند و اجساد کشتگان را از داخل حرم بیرون آورده توی صحن گذاشتند و متحصنین را آنهایی که زنده بودند از حرم و رواقها بیرون رانده و در صحن عتیق نگاه داشتند و روز بعد آنها را آزاد ساختند و اجازه دفن مقتولین را دادند .

در این حادثه هیجده نقطه گنبد سوراخ شده بطوریکه گلوله های توپ بداخل حرم افتاده و چند کاوله توپ هم در موقع تعمیر از داخل گنبد بیرون آوردند که این کاوله ها بشکل و اندازه کله قند بوده و در سایر قسمت های گنبد هم آثار شکستگی پدید آمده و چند ماه بعد از طرف نایب التولیه وقت خرابیهای وارده بر گنبد و رواقها تعمیر و مرمت کامل گردیده است (۱)

خلاصه معلوم شد که گنبد مطهر سه مرتبه تذهیب گردیده .

باتوجه باینکه گنبد قبل از تذهیب بکاشیهای نفیس
پوشیده بوده شاه طهماسب آن کاشیهارابرچیده وبخشتهای طلا
تذهیب نموده سال ۹۳۲ ق.

و از بکها آن خشتهای طلا را از جا کنده بردند
سال ۹۹۹ ق شاه عباس گنبد را تذهیب کرد سال
۱۰۱۶ ق.

بعد از آن در اثر زلزله انشقاقی در گنبد پدیدار گشته
ومقداری از خشتهای طلا فرو ریخته که شاه سلیمان صفوی ترمیم
وتذهیب نموده سال ۱۰۸۶ ق.

پس از آنهم بواسطه بعضی حوادث از جمله توپ بستن
روسها خرابی وشکست بگنبد وارد شده که مرمت وتعمیر
گردیده است.

فصل سیزدهم

رواقهای حرم

مسجد بالا سر

مسجد بالا سر در مغرب حرم واقع است بطول هفت متر و عرض پنج متر و در ضلع جنوبی آن محرابی است که سابقاً دیواران کاشی و سقفش آئینه کاری بوده و در سال ۱۲۶۳ ق در تولیت علی منصور تمام دیوار و سقف آنرا بکاشیهای نفیس و زیبا اراستند و سقف این محراب هلالی است و سمت شرقی مسجد صفه‌ئی است که به حرم متصل است و در ضلع جنوبی این صفه نیز محرابی دیگر است از کاشی چینی مانند و ممتاز و در اطراف آن کتیبه‌ئی از آیات کریمه که در ذیل آن نوشته عمل علی بن محمد بن ابی طاهر غفر الله ذنوبه .

در شمال مسجد صفه‌ئی که برواق پشت سر میرود و در

ضلع غربی صفه است که در این صفه پنجره نقره مشبك بزرگی نصب گردیده که بین دار السیاده و مسجد بالا سر قرار گرفته .

ازاره این مسجد سنك مرمر و فوق ازاره کاشی معرق و فوق کاشیها آئینه کاری منقش میباشد . و كف این رواق بسنك مرمر ممتاز مفرش گردیده است .

بنائی کاشی کاری سلاطین صفویه بوده اند و آئینه کاری سقف را شاهزاده حمزه میرزا حشمت الدوله در سال هزار و دویست و هفتاد و پنج قمری انجام داده و سی و هفت بیت از سرخوش هروی حاکی از نام بانی و تاریخ آئینه کاری بخط میرزا آقا خان بسنك مرمر نوشته شده است .

صفه شمالی را عباسقلی خان سرتیب در سال ۱۲۶۲ ق تعمیر و آئینه کاری نموده .

مسجد بالا سر حساس ترین رواق حرم میباشد که محل نماز و دعا و عبادت است .

در زمان سلطنت اعلیحضرت محمد رضا شاه پهلوی در این
 رواق تعمیرات اساسی بعمل آمده سقف آن چوبی بوده لذا آن
 سقف را برداشتند و با اسلوب جدید و بتون مسلح ساختند و
 ازاره را بکاشیهای سلطان سنجری که بسیار نفیس و گران بها
 است و کتیبه منبت کاری با خطوط زیبا دیوارها و تمام
 بدنه را با کاشی معرق و سقف را با کاشی معرق و مقرنس
 ساختند .

کاشی کاری و کتیبه و تزئین این بنا همه از
 شاهکارهای هنر مندان ایرانی در عصر حاضر بشمار
 میرود .

کتیبه این مسجد اشعاری است از دکتر رسام ملك الشعراء
 آستان قدس رضوی باین شرح :

بیا که مظهر آیات کبریا اینجاست

بیا که تربت سلطان دین رضا اینجاست

بیا که گلبن گلزار موسی جعفر

بیا که میوه بستان مصطفی اینجاست

ستوده والی اقلیم طوس شمس شمس

یکانه وارث دیهیم ارتضا اینجاست

شهنشهی که بیچشان غبار در گاهش

کشند حور و ملائک چو طوطیا اینجاست

اگر کلید در رحمت خدا طلبی

بیا کلید در رحمت خدا اینجاست

در مدینه علم و کمال و فضل و ادب

در خزینه بخشایش و عطا اینجاست

ز قبله گاه سلاطین مخواه حاجت خویش

شهی که حاجت مسکین کند روا اینجاست

قدم ز صدق و ارادت در این حرم بگذار

که مهد عصمت و ناموس کبریا اینجاست

بیا که منبع فیض و عنایت ازلی

بیا که مطلع و الشمس و الضحی اینجاست

امام ثامن و ضامن رضا که بر حرمش

نهاده شاه و کدا روی التجا اینجاست

بخضر کز پی آب بقاست سر گردان
 دهید مرده که سر چشمه بقا اینجاست
 از این سفینه رحمت میوش چشم امید
 چه غم ز موج حوادث که ناخدا اینجاست
 طواف کعبه سلطان طوس کن ز خلوص
 که زمزم و حجر و مرو و صفا اینجاست
 سپهر حکمت و خورشید آسمان علوم
 ستاره شرف و زهره حیا اینجاست
 در آستان جلالش ندا کند جبریل
 بسالکان حقیقت که رهنما اینجاست
 کنون که عهد شهنشاه آریامهر است
 شهی که حافظ جانش زهر بلا اینجاست
 حریم خسرو دین شد وسیع از کریمش
 که جای بذل و جوانمردی و سخا اینجاست
 خدا رضا ز محمد رضای پهلوی است
 که شاهکار شه راد پارسا اینجاست

هزار و سیصد و هشتاد و پنج از هجرت
 نوین کتیبه تاریخی بنا اینجاست
 شهری که از پی اخلاص بندگی شب و روز
 نهاده جبهه بدر گاه او رسا اینجاست

توسعه حرم مطهر

در سال یک هزار و سیصد و چهل و سه شمسی بفرمان
 اعلیحضرت محمد رضا پهلوی (شاهنشاه آریامهر) عملیات
 مهم و بی سابقه‌ای در حرم مطهر حضرت رضا (ع) انجام
 گرفت و آن این بود که قسمت غربی حرم (بالاسر) بسیار
 تنگ و باریک بود که زوار بزحمت از آنجا عبور
 میکردند.

این تنگنا از قرن‌ها پیش بهمین وضع باقی بوده و
 توسعه این قسمت از حرم ضرور بنظر میرسید لکن دیوار
 غربی را که ضخامت آن ۲/۹۰ متر بود و سقف و کنبه

با آن عظمت را نگاه میداشت چگونه میتوان خراب کرد.

براستی برداشتن این دیوار کاری بسیار مشکل میبود سرانجام بایک سلسله اقدامات فنی با رعایت احتیاط و پیش گیری روی اصول معماری و مهندسی دقیق موفق بانجام این امر مهم شدند و حقیقتاً باید این عمل را یک اقدام بزرگ تاریخی دانست.

برای برداشتن دیوار غربی از پشت بام بمنظور احداث دو ستون در وسط دیوار موجود بفاصله ۴ متر از یکدیگر چاهی تا عمق ۵/۵ متر کو در از کف حرم حفر گردید و تا ارتفاع ۴۰/۱۰ متر بتون ریزی شد.

دو ستون در دو گوشه شمال غربی و جنوب غربی ساختند تا اینکه پل بتونی که در داخل دیوار ساخته شد روی این دو ستون قرار گرفت.

قسمت اساسی و مهم اینکار شکافتن دیوار و ریختن پل بتون بود که در اثناء کار صدمه بساختمان وارد نیاید و این پل

بتواند کنبه و سقف را نگاه دارد برای این منظور دیوار تقسیم به سه قسمت شد و هر قسمت را با حفر تونل از وسط در گاهی بالاسر در قسمت پشت بام تاروی ستونهای اصلی دیوار شکافتند و پس از نصب میل آهن بتون ریزی کردند .

پس از بتون ریزی پل بعرض دیوار و قرار گرفتن آن روی دو ستون اصلی طرفین اقدام به برداشتن دیوار غربی حرم گردید .

و پس از برداشتن دیوار تا کف حرم و ساختن طاقی در این دهانه عمل توسعه انجام گرفت و بر فضای حرم افزوده گشت .

در حال حاضر فاصله بین ضریح و ستونهای جدید سه متر و نیم میباشد که سابقاً هشتاد سانتیمتر بود .

علاوه بر آن سه دهانه با بعد چهار متر و ۷۰/۱ متر بین حرم و مسجد بالاسر بوجود آمده که زائرین میتوانند بر راحتی عبور نمایند .

رو کار عملیات فوق کاشی های معروف سلطان
سنجری با کتیبه های منبت کاری بسیار زیبا
میباشد .

سنگفرش کف حرم را نیز تجدید نموده با سنگ های مرمر
سفید ممتاز مغروش ساختند .

نهم شعبان هزار و سیصد و هشتاد و چهار هجری قمری
نیابت تولیت عظمی با چند تن از معاریف مشهد بحرم مشرف
شدند و بابر داشتن پرده قسمت جدید را بحرم مطهر افزودند
و نایب التولیه بمهندس و معمار این بنا سکه های طلا داد و به
زائرین نقل و نبات دادند و حاضران برای سلامت شاهنشاه
آریامهر دعا کردند .

برائثر این توسعه طول حرم از مشرق بمغرب که
قبلا ده متر و نیم بوده اکنون ۱۳ متر است و عرض نه
متر و نیم که مجموع مساحت میشود صد و بیست و سه
متر و نیم .

مسجد پشت سر

رواقی است کوچک و زیبا بنام مسجد پشت سر بطول هفت متر و بعرض سه متر از مغرب بوسیله صفه‌ای که دارای پنج‌جره مشبك است بر اهروی سقاخانه متصل است و از مشرق وسیله صفه‌ای که طولش سه متر و بعرض ۲ متر است بر رواق پشت سر راه دارد. از شمال صفه کوچکی دارد که بتوحید خانه متصل است و از سمت جنوب صفه‌ای که بمسجد بالاسر میرود از اره‌این رواق سنك منبت که بگل و بوته های ریز و زیبا منقش است بدنه و سقف آئینه کاری و در بالای ازاره قصیده‌ای بخط نستعلیق درشت بسنك مرمر کتیبه شده از خرم و ماده تاریخش چنین است :

خرم پی تاریخ طرازش بشنا گفت

نیکو عملی ماند ز عباسقلی خان

برابر با ۱۲۶۲ قمری

در الشکر

شاهنشاه آریامهر بمبانی اسلام سخت معتقد میباشند
در سایه این اعتقاد در دوران سلطنت خود توجه بسیاری بحرم
مطهر امام هشتم علیه السلام داشته و در نتیجه رواقهای جدیدی
در اطراف حرم بوجود آمده و ساختمانها و تعمیرات
کلی بسیار شده که بر عظمت این بارگاه افزوده شده
است.

منجمله تجدید ساختمان و توسعه مسجد پشت سر
میباشد بطوری که مذکور شد رواقی کوچک بود که اطراف
آنها دیوارهای بسیار قطور و راهروها و دولا بچه های متعدد
و پله های متروك فرا گرفته بود همه آنها را خراب کردند و
وبا اصول فنی رواقی وسیع و زیبا ساختند بطول ده متر و
عرض ده متر (یکصد متر مربع) این رواق که در شمال مسجد
بالا سر واقع شده از سمت شرقی بر رواق پشت سر متصل است و
از سمت شمال بایوان طلای نادری از سوی غربی بدارالتقوی
راه دارد.

سقف آن را با بتون مسلح ساختند. ازاره اش سنك مرمر دیوارها آئینه کاری و بین ازاره و آئینه کاری کتیبه ای از کاشی معرق نفیس که سوره مبارکه عم یقینا نون نوشته شده .

سقف را با مقرنس گچی خوانچه بندی و آئینه کاری نموده اند و کف این رواق بسنك مرمر مفروش گردیده است .

رواق پشت سر

رواق پشت سر از جانب شمال متصل بتوحید خانه و طول آن از شمال بجنوب هفت متر از سمت شرقی بمسجد ریاض متصل و از سمت غرب بمسجد پشت سر محدود میگردد و عرض آن شش متر و نیم است از جنوب بصفه شاه طهماسبی که صفه شمالی حرم است متصل میباشد.

ازاره اش سنك مثبت بگل و بوته های ریز منقش دیوار و سقف آئینه کاری و بالای ازاره کتیبه سنگی بخط درشت و

زیبا قصیده‌ئی از قآنی که از اتمام تعمیر این رواق حکایت
مینماید مطلع قصیده این است :

زهی بمنزلت از عرش برده فرش تو رونق
زمین ز یمن تو محسود هفت کاخ مطبق
وماده تاریخش: پس از ورود سرود از برای سال طرازش
زهی زمین تو مسجود نه رواق معلق
(برابر با سال ۱۲۵۰ قمری) .

توحید خانه

توحیدخانه رواقی است بطول ۱۶ متر و بعرض ۷ متر
در شمال حرم که متصل است از جنوب به رواق پشت سر و از
شمال محدود است بصحن عتیق در ضلع شمالی توحید خانه
صفه‌ای است که پنجره فولاد مشبك بزرگی بین توحیدخانه
وصحن عتیق نصب گردیده این پنجره در جهه جنوبی صحن
عتیق قرار دارد .

از سمت مشرق وسیله راهروی بگنبد الهوردی خان

میرود و از سمت غربی به ایوان طلای نادری راه دارد .

ازاره این رواق سنك منبت منقش بگل و بوته و دیوارها و سقف آئینه کاری و زمین آن بسنك مرمر مفرش است و در مطلع الشمس است که بانی این بنای شریف عالم جلیل القدر ملامحسن فیض کاشانی در عهد سلطنت شاه سلیمان صفوی بوده و ازاره اش را رکن الدوله در سال ۱۳۰۰ ق ساخته و پرداخته است .

در سال ۱۲۸۴ ق میرزا محمد خان سپهسالار زمین توحیدخانه را با سنك مرمر نفیس مفرش ساخته و سپهسالار در همان سال از دنیا رفته و در صفه شمالی توحیدخانه مدفون گردیده است .

مسجد ریاض

مسجد ریاض که بمسجد زنانه معروف است در شمال حرم واقع است بطول هشت متر و بعرض چهار متر این مسجد از مغرب برواق پشت سرم متصل است و از شمال بتوحیدخانه

محدود و از مشرق دربی بکنبد الهوردی خان کشوده
شده .

ازارهای سنگهای منبت و دیوار و سقف بکاشی
های معرق آراسته و زمین آن بسنگ مرمر مفروش
است .

تعمیرات کلی

در زمان سلطنت اعلیحضرت رضاشاه کبیر و در زمان
سلطنت اعلیحضرت محمد رضا شاه پهلوی آریامهر در سال
۱۳۲۹ شمسی در توحیدخانه و رواق پشت سر تعمیراتی انجام
یافته و لکن از سال ۱۳۴۴ شمسی بفرمان شاهنشاه آریامهر
در توحیدخانه و رواق پشت سر و مسجد ریاض تعمیرات کلی
و اساسی آغاز گردیده و قسمتی از دیوارهای بسیار ضخیم که
در وسط این بناها بود برداشته شده و تغییراتی داده شده و
آئینه کاری و کاشی کاری و منبت کاری هایی انجام گردیده که
بر زیبایی و وسعت این رواقها افزوده و این تعمیرات و

تزیینات در سال ۱۳۴۹ پایان رسیده و این رواقها را بصورتی بسیار مجلل و با شکوه در آورده که بر عظمت بارگاه می افزاید.

دار الحفظ

دار الحفظ در جنوب حرم مطهر واقع است یکی از رواق های قدیمی و مجلل حرم مطهر میباشد که بانو گوهر شاد آغاز وجه شاهرخ شاه ابن امیر تیمور کورگانی در اوائل قرن نهم هجری آنرا بنانهاده است.

این رواق دارای شش صفاست طول آن از شمال بجنوب ۱۸ متر و عرض آن هشت متر مجموع مساحت (بدون صفاها) ۱۴۴ متر است.

در ضلع غربی سه صفاست صفا اول راهرو دارالسیاده است و صفا دوم مدفن جلال الدوله و سومی آرامگاه حسام السلطنه است.

در ضلع شرقی نیز سه صفاست صفا اولی راهرو دارالسلام

است و صفه دوم آرامگاه فریدون میرزا فرمانفر ماوسومی مدفن
رکن الدوله و مشیر الدوله است .

دیوارها و سقف دارالحفاظ قبلا بکاشی آراسته بوده
در سال هزار و دویست و نود و شش سلطان مراد میرزا احسام
السلطنه دیوار و سقف را آئینه کاری و ازاره اش را نادر متر
باسنک ساخته و بنقشه های گل و بوته که با قلم ریز کنده کاری
شده منقش نموده و رنگ آمیزی کرده اند و بر فراز ازاره
قصیده ئی از قافیه های که چهل و هفت بیت است بخط میرزا آقا
زنجانی بخط نستعلیق درشت بر جسته طلائی باقید نام بانی آئینه
کاری و ازاره و تاریخ اختتام بر سنک مرمر کتیبه شده و آخر
قصیده چنین است :

پیر عظم گفت قفا آنی پی تاریخ او

مصرعی گویم که هم بنمایمت راه رشاد

گفتمش احسنت آن مصرع دلکش چیست گفت :

گر مریدی جوی از این در گه وزین سلطان مراد

برابر با سال ۱۲۹۶ هجری قمری

در سمت شرقی دارالحفاظ سابقاً خزانه آستان قدس بوده
 و از سال هزار و سیصد و پنجاه و چهار قمری خزانه آستانه را
 در حجرات فوقانی صحن جدید تشکیل دادند و اشیاء نفیسه و
 جواهرات آستانه را بانجا منتقل نمودند که در صندوق ها
 و ویتترین های مخصوص نگاهداری میشود.

در ضلع جنوبی دارالحفاظ صفه ای است که بمسجد
 گوهرشاد متصل است در اینجا راهروی است که از سمت
 غربی بایوان شمالی مسجد و از جهت شرقی بکفش کن مسجد
 گوهرشاد میرود .

قبر عباس میرزا نایب السلطنه در ضلع جنوبی دارالحفاظ
 میباشد .

دارالسیاده

دارالسیاده رواق غربی حرم و بزرگترین رواق حرم
 میباشد بانی دارالسیاده بانو گوهرشاد آغاز وجه شاه رخ بن
 امیر تیمور بوده که در اوائل قرن نهم مسجد گوهرشاد و

دارالسیاده و دارالحفاظ را بنانهاده است (۱)

طول این رواق سی و دو متر و عرض آن متفاوت است در
وسط بعرض نوزده متر و در دو سمت شمالی و جنوبی بعرض
ده متر است از شمال به راهروی سقاخانه و از جنوب بایوان
شمالی مسجد گوهرشاد راه دارد.

در ضلع شمال غربی دارالسیاده مسجد کوچک و زیبائی
بطول چهار متر و عرض سه متر است که بر کتیبه این مسجد
اشعاری است که مطلعش این است: صلی یارب علی الشمس الضحی
احمد المختار نور الثقلین.

روبروی مسجد در ضلع شرقی پنجره نقره مشبکی
است که بین مسجد بالاسر و دارالسیاده نصب گردیده
است.

در ضلع جنوب غربی، صفت است و روبروی آنهم در ضلع
شرقی صفتی است.

در ضلع غربی در وسط صفت بزرگی است که میرزا حسین

خان سپهسالار اعظم در آن مدفون است . و در عقب این صفة حجرهائی است که چند نفر از علماء در آن مدفون میباشند . و روبروی آن در ضلع شرقی صفة بزرگی است که از اینجا بدارالحفاظ راه دارد در این صفة در اطراف دربی که بدارالحفاظ گشوده میشود ابیاتی از سرخوش بخط نستعلیق نوشته شده و بر فراز درب هم کتیبهائی است حاکی از زلزله شدیدی که در سال هزار و هشتاد و چهار قمری روی داده و در سطح کنبد انشاقی پدید آمده و سقف دارالسیاده هم شکست پیدا کرده و شاه سلیمان صفوی که بتعمیر و طلاکاری کنبد اقدام نموده سقف این بنار نیز مرمت نموده و سال ۱۰۸۶ ق تعمیر آن پایان یافته است .

از اره این رواق سنک مرمر و بالای آن تا ارتفاع دو متر بکاشی معرق آراسته شده و فوق از اره کتیبه سنگی و از بالای کتیبه تمام بدنه دیوارها و سقف آئینه کاری و کف رواق سنک مرمر مفروش میباشد .

سال هزار و سیصد قمری رکن الدوله بامر ناصرالدین

شاه دیوار و سقف دارالسیاده را آئینه کاری نموده و کتیبه بالای ازاره قصیدئی است هفتاد و چهار بیت از صبوری ملک الشعرا بخط میرزا آقا خوشنویس زنجانی که با خط نستعلیق بر سنگ مرمر نوشته و حجاری گردیده است و مطلعش این است .

در گهی کائینه اش آئین عرش کبریا است

قدسیان را بر درش پیوسته روی التجاست

و تاریخ آئینه کاری و تعمیرات را در آخر قصیده

چنین گفته :

زمین حرم ناگه سروش غیبش اندر گوش گفت

دیده حق بین کشا کائینه ماحق نما است

« برابر با سال ۱۳۰۰ قمری »

سقف دارالسیاده بر اثر مرور زمان و زلزله شکست

برداشته بود در زمان سلطنت اعلیحضرت شاهنشاه آریامهر

سقف آن برداشته شده و تاجائی که بنای اصلی دچار شکستگی

شده بود قسمتی با آجر و قسمتی با بتون مسلح ساخته شده

و نسبت به مقرنس و آئینه کاری سقف اقدام و کاشیهای بدنه تعمیر و تعویض و ستونهای سنك مرمر نبش صقه ها و پایه ها نیز تعمیر و تعویض گردیده و كف آن با سنك مرمر عالی مفروش و تعمیرات اساسی بعمل آمد عملیات ساختمانی و ترمیم و تزئین این رواق بزرگ که در سال هزار و سیصد و سی شمسی شروع شده بود در سال هزار و سیصد و چهل و شش شمسی پایان یافت .

سقا خانه

در شمال غربی حرم مطهر بنائی است مربع مستطیل که سابقاً سقا خانه حرم بوده زمین آن بسنك مرمر مفروش و ازاره اش نیز سنك مرمر و بالای ازاره کتیبه ئی از اشعار محتشم بر روی کاشی معرق و بر فرازان نوشته شده عمل استاد صالح عابد متقی ابوبکر بن علی بن محمود بنا در این کتیبه ها نامی از بانی و تاریخ بنادیده نمیشود . و کتیبه دیگری است از سنك که بخط ثلث نوشته شده و در آن نام محمد بن مسعود

برده شده در زیر کتیبه هم عباراتی است که صاحب الاجل
 الكبير المؤید ... نظام الملك صدر الدوله والدين . بتاريخ
 اول شعبان سنه سبع و سبعين و خمس مائه ۵۷۷ بهر حال معلوم
 میشود این بنارا نظام الملك سعدالدين مسعود وزير تكش
 خان در سال ۵۷۷ بنا نموده است . بدنه و سقف این بنا آئینه
 کاری است .

در شمال دارالسیاده و در مشرق سقاخانه بنائی است
 مربع مستطیل بطول ۵/۶ متر و عرض پنج متر بنام راهرو
 سقاخانه که ازاره و زمین آن سنك مرمر و بدنه و سقف آئینه
 کاری است و قسمتی از گلدسته طلائى فوق ایوان نادری در
 ضلع شرقی آن قرار گرفته از شمال بایوان طلا و از جنوب به
 دارالسیاده و از سمت غربی بکفشداری راه دارد .

دارالتقوى

در زمان سلطنت اعلیحضرت شاهنشاه آریامهر دو بنای
 کوچکی که مذکور شد بنام سقاخانه و دیگری بنام راهرو
 سقاخانه و چند حجره که در مجاورت آنها بود خراب کردند

و بفرمان آن شاهنشاه رواقی بزرگ و با شکوه ساختند بطول چهارده متر و عرض ده متر بمساحت صد و چهل متر که از آن از بهترین سنگهای مرمر و بالای ازاده سوره مبارکه یا ایها المدثر بخط بسیار زیبا بکاشی معرق کتیبه شده دیوارها و سقف آئینه کاری و کف این رواق بسنگ مرمر سفید مفرش گردیده است .

این رواق از شمال بایوان طلا و کفشداری صحن عتیق راه دارد و از جنوب بدارالسیاده و از سمت مشرق بدارالشکر متصل است و بین دارالتقوی و دارالشکر در طلای زیبایی نصب گردیده این رواق شریف در سال ۱۳۴۳ شمسی ساخته شده و عملیات تزئین و کتیبه در سال هزار و سیصد و چهل و پنج شمسی پایان یافت .

گنبد حاتم خان

گنبد حاتم خان رواق شرقی حرم میباشد بنائی است مربع مستطیل بطول سیزده متر و نیم و عرض ده متر که از مشرق متصل است بدارالسعاده در قسمت شرقی این بنا دو پایه

از دو طرف جلو آمده که این بنا را از دارالسعاده جدا ساخته
 زیرا گنبد حاتم خان و دارالسعاده طوری بیکدیگر متصل
 است که اگر این دو پایه وجود نمیداشت این دو رواق از
 یکدیگر مجزا نبود و يك بنادر نظر می آمد - زمین گنبد
 حاتم خان هم از كف دارالسعاده نیم متر پائین تر است .

این رواق مجلل را حاتم خان اردوبادی در سال هزار
 وده ساخته و در سال هزار و دویست و شصت و نه محمد علی
 بيك افشار ازاره آنرا بسنك منبت و دیوار و سقف را بکاشی
 معرق آراسته و در بالای ازاره کتیبه ای است که قصیده ئی بخط
 میرزا آقاخان خوشنویس برنك طلائی نوشته شده حاکی از
 نام بانی و تاریخ ساختمان و هم درباره ی تعمیرات و تزئینات
 آن (دو قصیده است که قسمت اول آن در کتیبه دارالسعاده
 است و دنباله دو قصیده در گنبد حاتم خان نوشته و حجاری
 شده است یکی مربوط به دارالسعاده و دیگری مربوط است بگنبد
 حاتم خان) از قصیده ئی که مربوط است بگنبد حاتم خان
 معلوم میشود که این رواق را حاتم خان ساخته و محمد علی

يك افشار بعداً از اره آنرا بسنگ منبت مبدل ساخته و دیوارها را بکاشی معرق و سقف را با کاشی معرق و مقرنس ساخته و پرداخته است. و بر فراز این کتیبه هم سوره‌هایی از قرآن بخط ثلث نوشته شده است.

حاتم خان اردوبادی اهل اردوباد تبریز بوده و در بعضی از کتب تواریخ است که او از احفاد خواجه نصیر الدین طوسی است و مدت‌ها بیکلربگی مر و بوده و در تاریخ عالم اراء است که حاتم خان در دربار شاه عباس کبیر منصب امین الدوله داشته که برابر است با مقام صدارت و پس از وفات در زیر همین گنبد مدفون گردیده است.

بمرور زمان سقف گنبد حاتم خان شکست خورده کاشی آنهم ریزش نموده در عهد سلطنت اعلیحضرت شاهنشاه آریامهر تجدید بناشده و سقف جدید با بتون آرمه ساخته شده دیوارها و سقف از کاشی‌های معرق و نفیس بطرز زیبایی پوشیده شده و کف آن با سنگ مرمر سفید مفروش گردیده است. این عملیات سال ۱۳۳۹ شمسی انجام گرفته است.

دارالسعاده

دارالسعاده در مشرق حرم و در امتداد گنبد حاتم خان و از رواقهای بسیار باشکوه حرم مطهر میباشد از سمت شمال بگنبد الهوردی خان و از جنوب به کشیک خانه و از مشرق بوسیله راهروی بایوان طلای ناصری و از مغرب بگنبد حاتم خان متصل است . طول این بنا دوازده متر و عرض آن یازده متر میباشد : این بنا را الهیار خان آصف الدوله در سال هزار و دوست و پنجاه و یک ساخته میرزا علیرضا مستوفی بسال ۱۲۹۰ ق از راه اش را بسنک مرمر آراسته و کف آنرا نیز بسنک مرمر مفروش ساخته است .

میرزا ابراهیم خان امین السلطان در سال هزار و سیصد و قمری در ملازمت ناصرالدین شاه بقصد زیارت مرقد امام هشتم بمشهد عزیمت و در قریه داورزن سبزوار وفات یافت جنازه او را بمشهد آورده در ضلع جنوبی همین بنا بخاک سپردند فرزند او میرزا علی اصغر خان اتابک دیوارها و سقف آنرا بائینه بیاراست .

بر فراز ازارژاین رواق کتیبه‌ئی است از سنک مرمر
 قصیده‌ئی شصت و هشت بیت از صبوری ملک الشعراء بخط
 نستعلیق میرزا آقاخان خوشنویس بر نك طلائی نوشته و
 حجاری شده حاکی از فوت امین السلطان و دفن او در این
 مکان و آئینه کاری و تزئین دارالسعادة و دنباله این قصیده در بالای
 ازاره گنبد حاتم خان نگاشته شده و در آخر قصیده تاریخش را
 چنین گفته .

زد رقم كلك صبوری زیبی تاریخش

اندر آئینه این بقعه بین آیت نور

برابر است با ۱۳۰۰ ق

و قصیده دیگری هم بر کتیبه دارالسعادة هست با همان
 خط و بر روی همان نوع سنک که تا گنبد حاتم خان ادامه دارد
 و مر بوط بگنبد حاتم خان است.

در ضلع شرقی دارالسعادة راهروی است بطول سه متر
 و بعرض دو متر دیوار و سقف آن آئینه کاری و دارای دو درب
 میباشد که یک درب بدارالسعادة و دیگری بایوان طلای صحن

جدید گشوده میشود .

کنبد الهوردی

کنبد الهوردی خان در شمال شرقی حرم واقع است بنائی است مثنی و کثیر الاضلاع دارای هشت صفه از داخل هر صفه تا آخر صفه مقابل پانزده متر و عرض و طول آن ۹ متر در یازده متر میباشد .

از صفه غربی درب برنجی مشبك بزرگی بر اهروی کنبد حاتم خان دارد و از صفه جنوبی دربی که بدار السعاده میرود از صفه شرقی دربی بکفش داری صحن عتیق و از صفه شمالی بر اهروی توحید خانه و از بین دو صفه شرقی و جنوبی درب برنجی مشبك بزرگی بدار الضیافه گشوده میشود .

از اهراش سنك مرمر و دیوارها و صفه ها و سقف صفه ها و سقف ساختمان همه جا بکاشی های معرق مزین و زمین آن بکاشی های فیروزه ئی رنگ مفرش گردیده .

این بنا از حیث طرز ساختمان و کاشیکاری و ظرافت کاشیها و نفاست و زیبائی مخصوصاً سقف این رواق که بشکل گنبد ساخته شده و در آن کاشیهائی بر از نقش و گل و بوته های ریز بکار برده شده نمونه بارزی از صنعت و هنر ایرانیان است .

در داخل صفتها و اطراف از بالای ازاره تا سقف و در داخل گنبد کتیبه هائی بخط علیرضا عباسی بخط ثلث از آیات کریمه قرآن و احادیث شریفه و تاریخ ولادت و رحلت ائمه علیهم السلام و ایاتی بر روی کاشیهای معرق نوشته شده و در زیر گنبد بر اطراف دیوار نزدیک بسقف سورة جمعة بخط ثلث کتیبه شده است .

بانی این رواق الهوردی خان بوده است .

در کتب تواریخ مذکور است که الهوردی خان در زمان سلطنت شاه عباس کبیر والی فارس بوده سال هزار و بیست و یک از دنیا رفته و جسد او را از شیراز بمشهد حمل نموده و در زیر این گنبد مدفون ساخته اند و آنرا گنبد الهوردی خان

نامیده‌اند.

سال هزار و دویست و پنجاه و نه در زمان سلطنت محمد شاه قاجار در تولیت قائم مقام نوری در این رواق تعمیراتی شده بعدها در اثر رطوبت و مرور زمان کاشیهای آن ریخته و گنبد شکست برداشته در عهد سلطنت اعلیحضرت محمد رضا شاه پهلوی شاهنشاه آریامهر نسبت بتجدید گنبد و کاشی کاری آن اقدام اساسی شده و ازاره بار تفاع $۱/۸۰$ متر با سنک مرمر ساخته شده و زمین آن با سنک مرمر رنگه مفروش گردیده و سطح خارجی گنبد با صفحات مس پوشانیده شده. و کار تعمیرات در سال هزار و سیصد و چهل و سه شمسی پایان یافت.

دار الضیافه

دار الضیافه در شمال شرقی حرم مطهر و در مشرق گنبد الهوردی خان واقع است بنائی مربع مستطیل بطول هیجده متر و بعرض پانزده متر این بنا قدیمی است و زمانی راهروی

بوده که از اینجا بکنبد الهوردی وارد و از آنجا بحر مشرف
 میشده اند بعدها مخروبه شده و مدتی متروک مانده تا آنکه
 در سال هزار و دو بیست و بیست و پنج قمری حاج میرزا محمد
 علی قائم مقام رضوی آنرا تعمیرات کلی نموده و مدفن خود را
 هم اینجا قرار داده و پس از وفات او را در این مکان مدفون
 ساختند .

از راه اش بار تفاع يك مترو نیم سنك منبت کاری و رنك
 آمیزی شده و دیوارها و سقف آئینه کاری و قسمتی از دیوار
 کاشی کاری است و سقف آن دارای گنبد است کف این رواق بسنك
 مرمر فروش گردیده است .

این رواق دارای دو شاه نشین میباشد و از شمال
 بصحن عتیق دربی گشوده شده و از مشرق بصحن جدید
 راه دارد .

در ضلع غربی دارالضیافه يك ایوان و سردر بزرگ
 وجود دارد که بکاشی معرق و مقرنس تزئین گردیده
 و از وسط آن درب برنجی مشبك بزرگی بکنبد الهوردی

کشوده است . بانی این ایوان و سردر الهوردی
خان بوده .

در سنوات قبل در این رواق تعمیراتی انجام شده لکن
بر اثر مرور زمان کاشیهای آن شکسته و ریخته و سقف آنهم
شکست برداشته است . در عهد سلطنت شاهنشاه آریامهر در
سال ۱۳۴۶ سقف آنرا برداشته و با بتون مسلح ساختند و
کاشی های آنرا تعویض و مرمت و آئینه کاری آنرا تجدید
نمودند .

گنبد اپك میرزا (دارالسلام)

گنبد اپك میرزا در مشرق دارالحفاظ بطول دوازده
متر و بعرض هشت متر دیوار و سقف این رواق آئینه کاری
و ازاده اش سنك ساده رنگ آمیزی شده بر فراز ازاده کتیبه
سنکی قصیده ئی سی و شش بیت از صبوری خط میرزا آقاخان
بخط نستعلیق نوشته شده حاکی از این که شاهزاده تقی میرزا
رکن الدوله سال هزار و شصت و شش در زمان سلطنت

ناصرالدین شاه این بنا را تعمیر و آئینه کاری نموده این رواق از شمال بگنبد حاتم خان از مغرب بدارالحفاظ از مشرق به راهروی کشیک خانه و از جنوب بتحویل خانه متصل است .

در عهد سلطنت اعلیحضرت شاهنشاه آریامهر این رواق را وسعت دادند و تعمیرات کلی نمودند در ضلع جنوبی این بنا حجره بزرگی بود که آنرا خراب کردند و بدین ترتیب بر وسعت این رواق افزودند و سقفی بلند و محکم ساخته و بآئینه آراستند . بدنه دیوارها را نیز تجدید آئینه کاری نمودند . از راهش را که سنك ساده بود بسنك مرمر مرغوب تبدیل و كف آنرا به بهترین سنك مرمر سفید مغروش ساختند اکنون مساحت آن دویست متر و یکی از بهترین رواقهای زیبا و باشکوه حرم بشمار میآید و این رواق بزرگ را دارالسلام نامیدند .

عملیات ساختمانی و تزئین آن در سال هزار و سیصد و چهل و هشت شمسی خاتمه یافت .

كشيك خانه

راهروی است در مشرق كنبدايك ميرزا بطول هشت متر و بعرض سه متر كه از سمت جنوب متصل است بمدرسه علينقى ميرزا در منتهای اليه اين راهرو كشيك خانه خدام و در شمال آن قهوه خانه و آسایشگاه خدام است. در بالای ازاره این راهرو كتیبه‌ئی است حاکی از تعمیر و آئینه کاری آن در زمان سلطنت مظفرالدین شاه و تولیت نصیر الملك در سال هزار و سیصد و نوزده قمری .

دارالسرور

در سال هزار و سیصد و هفتاد و نه هجری قمری بفرمان شاهنشاه آریامهر این اطافها و راهرو مذکور را خراب کردند و بجای آنها سالن مجلل و زیبائی بنا نهادند كه بنام دارالسرور نامیده شد بدنه و سقف این رواق آئینه کاری و ازاره آن سنك مرمر و كف آن نیز بسنك مرمر سفید مفرش گردیده

واز ضلع شمالی دربی بزرگ بدارالسعاده کشوده شده واز سمت مشرق بکفشداری صحن نو راه دارد و از جهت مغرب بدارالسلام واز جنوب بدارالذکر و دارالعزه متصل است .

دارالعزه

این مکان از بناهای قدیمی واز ساختمان های مدرسه علینقی میرزا وبنام آسایشگاه پاسداران حرم بوده دیوارهای آن کچی ساده بود ووضع خوبی نداشت در سال هزار و سیصد وچهل و سه بفرمان شاهنشاه آریامهر دیوارها و سقف آنرا با اسلوب جدید و بطرز زیبایی آئینه کاری و مقرنس و تزئین نموده از اراه اش را با سنک مرمر نفیس زینت داده و کف آنرا نیز با سنک مرمر مفروش ساختند .

این رواق از مشرق بدارالذکر و از مغرب بدارالسلام واز شمال بدارالسرور متصل است .

دارالذکر

در جنوب غربی صحن جدید و سمت جنوب دارالسرور
محوطه‌ای بود روباز مانند صحن کوچکی که تقریباً شانزده
متر طول و چهارده متر عرض داشت که آنرا مدرسه علینقی
میرزا مینامیدند.

در سال ۱۳۴۳ شمسی بفرمان اعلیحضرت محمد رضا
پهلوی شاهنشاه آریامهر سقف این بنا را با بتون مسلح ساختند
و از داخل آنرا مقرنس سازی فازی و آئینه کاری نمودند
سپس ازاره آنرا تا ارتفاع یک متر و نیم از سنک مرمر سفید
و از بالای ازاره تا زیر سقف کاشی کاری معرق و کف این رواق
را با سنک مرمر مفر و تر ساختند. از ضلع جنوبی با چند پله
که از سنک مرمر ساخته شده بسالین تشریفات موزه راه
دارد و از سمت مغرب بدار العزّه و از شمال بدارالسرور و از مشرق
بصحن جدید راه دارد.

عملیات ساختمان و تزئین آن که از سال ۱۳۴۳ شروع

شده بود در سال ۱۳۴۶ خاتمه پذیرفت. و این رواق را دارالذکر
نامیدند.

کفشداری

رواقهای حرم مطهر دارای کفشداریهای متعدد است
در جنوب صحن عتیق دو کفشداری وجود دارد که یکی در
شمال دارالتقوی یا دارالاحلاص است و بدارالتقوی راه دارد
و دیگری بزاویه غربی ایوان طلا راه دارد دیوار و سقف هر دو
کفشداری آئینه کاری و زمین آن بسنک مرمر مرمر فروش
است.

کفشداری دیگر در زاویه شمال شرقی مسجد
کوهرشاد واقع است که از ضلع جنوبی دارالحفاظ بآن
کفشداری میرود.

دو کفشداری در صحن جدید در دو طرف ایوان طلا
است که یکی بدارالسرور راه دارد و دیوار و سقف آن آئینه
کاری و زمین آن و بسنک مرمر مرمر فروش گردیده و کفشداری

دیگر در ضلع شمال غربی صحن و بایوان طلاراه دارد و آنرا
 کفشداری قائینی ها مینامند دیوار و سقف آن آئینه کاری
 و دارای کتیبه است که دو قصیده از اختر طوسی بر روی سنگ
 و کاشی نوشته شده قصیده اول بیست و سه بیت است حاکی از
 اینکه این بنارا فتحعلی شاه ساخته و در سال ۱۳۱۴ ق حاج
 سید نصر الله بخارائی آنرا با آئینه آراسته و قصیده دوم ۲۲ بیت
 است حاکی از اینکه این بنارا حاج سید محمد رئیس التجار
 یزدی در سال ۱۳۳۱ ق تعمیر و مرمت کامل نموده و در ضلع
 جنوب شرقی صحن عتیق دو کفشداری یکی متعلق بدار الضیافه
 و دیگری بکنبد الهوردی خان است دیوار و سقف هر دو
 کفشداری با آئینه تزئین گردیده است.

فصل چهاردهم

درهای طلا و نقره - درهای شمشاد

درهای حرم

۱- درب طلا - درب جنوبی حرم که از دارالحفاظ بحرم گشوده شده سال ۱۲۷۲ ق در تولیت عضدالملک قزوینی آنرا بامر ناصرالدین شاه ساخته و باطلا مزین نموده و نصب گردانیده اند.

آیه شریفه نور - الله نور السموات والارض - بخط زیبا و برجسته بر ترنجی بزرگ بر روی هر دو لنگه در وسط نوشته شده و قصیدئی نوزده بیت از سر وش با خط نستعلیق بر جسته در اطراف این درب و بر روی درب باطلا کنده کاری و مرقوم گردیده که در آخر قصیده ماده تاریخش را چنین گفته است.

کلك مشكين بر درش از بهر تاریخش نوشت

بوسه زن بر این در و پا نه بفر دوس برین

بر ابراست با ۱۲۷۲ ق

قبل از آن در این درگاه درب طلای مرصعی که
فتحعلی شاه تقدیم نموده نصب بوده سال ۱۲۶۴ محمدحسن
خان سالار آنرا کند و برده بعد از آن بامر ناصرالدین شاه
این درب ساخته شده و نصب گردیده است (۱)

۲- درب طلا - این دراز صدفه شرقی حرم بگنبد حاتم
خان گشوده شده این درگاه را شاه عباس کبیر در سال هزار و
ده قمری گشوده و درب طلای مرصع بجواهر در اینجا نصب
نموده و نادر میرزا ابن شاه رخ (هنگام محاصره مشهد از طرف
آغا محمدخان) ازجا کنده و بمصرف هزینه قشون خود
رسانیده است.

سال ۱۲۸۴ ق بفرمان ناصرالدین شاه در تولیت
عضدالملک قزوینی مجدداً این درب را ساخته و نصب

گردانیده‌اند (۱)

این درب از نقره ساخته شده و آنرا بصفحات طلای
خالص پوشانیده و تزئین نموده‌اند دارای ترنج‌هائی است که
بر هر ترنج حدیثی بخط ثلث برجسته نوشته شده منجمله قال
رسول الله صلى الله عليه وآله انما دينه العلم وعلى بابها (۲) و
ولاية على حصنى ومن دخل حصنى آمن من عذابى (۳) و اطراف
ترنجها کتیبه هائی است که قصائدی با خطوط زیبا بر روی آن
نقش شده از جمله قصیده‌ئى عربى پانزده بیت که مطلعش این
است :

صل يارب على الشمس الضحى

احمد المختار نور الثقلين

قصیدئى هم شانزده بیت از محمد على سروش که حاکی

۱- منتخب التواریخ .

۲- پیغمبر فرمود من شهر علم و على در این شهر است .

۳- (پروردگار فرموده) ولاية على (ع) حصار من است

و كسى كه داخل شد در حصار من ایمن خواهد بود از عذاب

من .

از نام واقف و تاریخ آن ۱۲۸۴ می باشد با خط نستعلیق بر روی درب
کتیبه شده است و مطلعش اینست:

زهی بروی خلایق در سعادت و فر

در حریم علی بن موسی جعفر

دری که خواهد رضوان ز پرده دارانش

دری که شاید کیوان بر آستانش سر

۳- درب نقره - این درب از ایوان شرقی دارالسیاده

بصفه غربی دارالحفاظ گشوده میشود. این در را سلطان مراد

میرزا حسام السلطنه در سال هزار و دویست و هشتاد و نه وقف

و نصب نموده و این در دارای کتیبه ای است که بیست و هفت

بیت از صبوری بخط نستعلیق برجسته بر روی آن نوشته شده

و مطلعش چنین است.

این در قدس از رواق کیست که شاید

پاشنه بر نه رواق طارم اخضر

و ماده تاریخش این است:

گفت صبوری برای سال طرازش

اکنون سلطان مراد یافته زین در

برابر است با سال ۱۲۸۹ ق

۴- درب نقره - این درب از صفه شرقی دارالحفاظ

بدارالسلام گشوده شده این در را هم سلطان مراد میرزا

حسام السلطنه تقدیم نموده و بیست و هشت بیت از مملک الشعرا

صبوری بر آن کتیبه شده که ماده تاریخش را در آخر قصیده

چنین گفته .

یکی نهاد بر این در سرارادت و گفت

نهاده اند بر این در شهان عالم تاج

و بعد از کتیبه مزبور نوشته شده عمل عباسعلی نجار

باشی - عمل حاج محمود و استاد باقر و استاد عباس و محمد

کاظم منصب کارسنة ۱۲۸۹ ق ماده تاریخ فوق ۱۴۸۸ میشود .

ممکن است صبوری چنین گفته باشد نهاده اند باین در شهان

عالم تاج که میشود ۱۲۸۸ و در آن موقع مشغول ساختن

درب بوده اند و سال ۱۲۸۹ بپایان رسیده و در کتیبه اشتباه

شده باشد .

۵- درب نقره - درب نقره بین راهروی سقاخانه و دارالسیاده در ضلع شمالی دارالسیاده نصب شده در سال هزار و سیصد و هفت بانو امین اقدس زوجه ناصرالدین شاه تقدیم نموده است (۱)

این در ترنج‌هایی دارد و بر این ترنج‌ها احادیث و آیات نوشته شده از جمله بر ترنج بالای يك لنكه درب : قال رسول الله صلى الله عليه وآله وبر ترنج بالای لنكه دیگر (انا مدینه العلم وعلی بابها)

۶- درب نقره - این در از ضلع جنوبی دارالسیاده بایوان شمالی مسجد کوه‌ر شاد گشوده میشود این در را بانو انیس الدوله زوجه ناصرالدین شاه در سال هزار و دوست و هشتاد و چهار تقدیم نموده این درب دارای ترنج‌هایی میباشد که بر ترنجی نوشته قال اله تبارک و تعالی وبر ترنجی (سلام علیکم طبتم فادخلوها خالدين) بر ترنج دیگری (قال النبی

صلی الله علیه وآله) وبر ترنجی (انا مدینه العلم و علی
بابها) .

۷- درب نقره- که از ایوان طلای صحن عتیق بدار التقوی
گشوده شده این در را حاج میرزا موسی خان سال ۱۲۵۲ ق
در زمان سلطنت محمد شاه از درآمد آستان قدس ساخته و
در ضلع جنوبی ایوان نصب نموده مزین بصفحات نقره بوده
در سال ۱۲۶۴ ق که محمد حسن خان سالار طلا و نقره های
آستانه را تاراج کرده صفحات نقره این در را هم کنده سال
۱۲۷۲ ق میرزا فضل اله وزیر نظام نایب التولیه وقت این درب
را مجدداً بصفحات نقره آراسته و این در دارای دو کتیبه
زیباست یکی بر اطراف درب بخط نستعلیق شانزده بیت از
منشآت پرباشان و تاریخش ۱۲۵۲ و کتیبه دیگر بر چهار
چوب قصیده است دوازده بیت از سرخوش حاکی از تعمیر درب
بسال ۱۲۷۲ ق .

۸- درب نقره- درب کفشداری شماره ۱ در ضلع جنوبی
صحن عتیق را مشیر الدوله در سال هزار و سیصد و بیست و سه

وقف و تقدیم نموده این در بگل و بوته های زیبا منقش و دارای ترنجهایی است و بر ترنج وسط يك لنگه در نوشته (انی انا ربك) و بر ترنج وسط لنگه دیگر (فاخلع نعليك انك بالواد المقدس طوی)

۹- درب نقره - دربی که از کفشداری شماره ۱ به دار التقوی گشوده شده و دارای شش ترنج است بر ترنج وسط بخط ثلث بر جسته نوشته فاخلع نعليك انك بالواد المقدس طوی .

و بر ترنج های بالا بر یکی (بسم الله الرحمن الرحيم) و بر دیگری (ومن دخله كان آمنا) .

بر یکی از ترنجهای پائین قال النبی صلی الله علیه و آله و بر ترنج دیگری انا مدینه العلم و علی بابها .

۱۰- درب نقره - درب نقره کفشداری شماره ۲ واقع در جنوب صحن عتیق را آصف الدوله شاهسون در سال هزار و سیصد و بیست و چهار هجری وقف نموده و نصب کرده اند .

۱۱- درب نقره - دربی که از ضلع غربی ایوان طلای صحن عتیق بر اهر روی کفشداری شماره ۲ باز میشود. این در را حاجی میرزا موسی خان نایب التولیه در سال ۱۲۵۲ ق از درآمد آستان قدس ساخته و نصب گردانیده اند روی در بر اطراف آن پانزده بیت کتیبه شده که مطلعش این است:

این در عالی که سوده جبهه بخواری

در بران نه رواق گنبد مینا

و ماده تاریخش چنین است:

از پی تاریخ گفت حاجب این در

باب جنانی گشوده گشته از اینجا

برابر با ۱۲۵۲ ق

۱۲- درب نقره - درب نقره از ایوان طلای نادری بدار

التوحید که در ضلع غربی دارالتوحید نصب گردیده حسنعلی خان گروسی در تولیت وزیر نظام در سال ۱۲۷۱ ق وقف و باستان قدس رضوی تقدیم نموده و در سال ۱۲۷۳ ق آنرا

نصب نموده اند .

این در منقش بگل و بوته های ریز و دارای ترنجهای
است که بر روی این ترنجها آیات شریفه قرآن و هم
احادیثی بخط حسنعلی خان گروسی مرقوم گردیده است .
واقف خود از بهترین خطاطان عصر بوده بر ترنج بالای درب
سوره مبارکه (انا فتحنا لك فتحاً مبيناً) و چند آیه از دنباله
آن و در زیر آن قال النبی صلی الله علیه و آله و بر ترنج قرینه
آن در لنگه دیگر سوره مبارکه قل اعوذ برب الناس تا آخر و
در زیر آن انا مدينه العلم و علی بابها کتبه تراب اقدام الزائرین
حسنعلی گروسی فی ۱۲۷۱ ق .

بر اطراف این در قصیدهئی است شانزده بیت از سر خوش
و ماده تاریخش برابر با ۱۲۷۲ می باشد .

بر پیشانی دولنگه در این رباعی نوشته شده .

این در که بود ز عرش اعظم برتر

و افراشته بر فراز علیمین سر

از نام شریف متولی باشی

یعنی عضدالملک فزودش زیور

و در پائین در نوشته شده کتبه الداعی لدوام الدولة
السلطانی العبد محمد حسین اصفهانی.

تاریخ نصب ۱۲۷۳ می باشد: از مجموع نوشته ها معلوم
میشود این در در سال ۱۲۷۱ ساخته شده سال ۱۲۷۲ ق وزیر
نظام معزول و عضد الملك نایب التولیه شده و او در راتکمیل
نموده و نصب گردانیده است.

۱۳- درب نقره - از ضلع شرقی دار التوحید بر اهر و
کنبد الهوردی خان گشوده میشود این درب رازوجه سهام
الدوله سال هزار و سیصد و بیست و یک هجری تقدیم نموده و در
اینجا نصب نموده اند.

۱۴- درب نقره - دربی که بین دارالسلام و دارالسرور
نصب گردیده این در را معذل السلطان در سال ۱۳۲۰ ق از نقره
های موجوده در خزانه آستانه ساخته و در اطراف آن
کتیبه‌ئی است که بیست بیت از منشآت صبوری بخط نستعلیق
نوشته شده و مطلعش این است:

زهی حریم امامی که پاک عرش عظیم
بر آستان رضایش نهد سر تسلیم

و آخر قصیده :

نهاد پای ادب در میان صبوری گفت

بنوبه خیل ملائک باین درند مقیم

درین هر دومصرع اسامی جلاله نوشته شده در وسط

هر دو بیت کتبه تراب اقدام الخدام ابوالقاسم نوشته شده

در وسط دویتی خوانده میشود بمباشرت جناب خازن التولیه

و در جای دیگر بمصناعت حاجی محمد رضا زرگر باشی باتمام

رسید این درب دارای ترنجهایی است و بر این ترنجهای آیاتی

از کلام اله مجید و عباراتی نوشته شده :

ترنج بالا سلام علیکم طبتم فادخلوها خالدین

ترنج بالا بر لنگه دیگر سلام علیکم بماصبرتم

فنعم عقبی الدار .

بر ترنج وسط قال اله تعالی دخل الذین آمنو و

عملوا الصالحات جنات تجری من تحتها الانهار خالدین

فیها باذن ربهم فیها تحیتهم سلام :

در زیر آن حرره الا تم نصر اله الخادم :

بر ترنج وسط لنگه دیگر قال الرضا صلوات الله

عليه من زارني في تلك البقعة كان لمن زار رسول
الله كتب الله له ثواب الف حجة مبرورة و عمرة
مقبولة (۱)

بريك ترنج كوچك: بسعي واهتمام جاروب كش آستانه
معدل السلطان ۱۳۲۰ ق.

ترنج پائين (قال الله تعالى ادخلوها بسلام آمنين)
ترنج پائين در لنگه ديگر (قال رسول اله صلى اله
عليه وآله انما ديننا العلم وعلى بابها) .

۱۵- درب نقره- دربی که از ضلع جنوبی ایوان طلای
نادری بقرآنخانه سابق (دارالشکر) گشوده میشود میرزا
ابراهیم خان مظفر الدوله خمسہ در سال ۱۲۷۴ ق در تولیت
عضدالملک تقدیم نموده هر لنگه در دارای سه ترنج است ، بر
روی این ترنجها آیات شریفه قرآن و احادیث نبوی
نوشته شده .

(۱) ترجمه- حضرت رضا فرمود کسی که زیارت کند مرا در این
بقعه چنان است که زیارت کرده پیغمبر را نوشت خدا برای او ثواب
هزار حج و عمره پذیرفته شده ،

قال رسول الله صلى الله عليه وآله انا مدينة العلم و على بابها فمن اراد العلم فليات باب المدينة (۱)

قال رسول الله صلى الله عليه وآله يدعى كل قوم بامام زمانهم و كتاب ربهم و سنة نبيهم (۲)

قال الثعلبي قال ابو سعيد قال رسول الله صلى الله عليه وآله اني تارك فيكم الثقلين كتاب الله و عترتي (۳) الى آخر الحديث و در آخر آن هزار و دو يست و هفتاد و چهار و بر اطراف چهار چوب نقره آن كتيبه ای است بخط ثلث آية الكرسي و آيه شريفه قل اللهم مالك الملك تؤتي الملك لمن تشاء الى آخر نوشته شده و بر

۱- ترجمه- پيغمبر فرمود من شهر علم هستم و على در اين شهر است پس کسی که خواهد کسب علم کند بايد وارد شود از دروازه اين شهر .

۲- پيغمبر (ص) فرمود خواننده ميشوند هر امتی بامام زمانشان و كتاب پرورگار و سنت پيغمبرشان .

۳- ثعلبی گوید : ابو سعيد گفته که پيغمبر (ص) فرمود من وا گذاشتم درمیان شما دو گرانمایه - كتاب خدا و اهل بيتم را .

اطراف درب هم روی هر لنگه در ایاتی مرقوم گردیده است .

۱۶- درب نقره - دربی که در ضلع شرقی دارالسعادة براهروی گشوده میشود بانی آن میرزا فضل اله خان وزیر نظام نایب التولیه وقت بوده که در سال ۱۲۷۰ قمری آنرا آماده و نصب نموده . این در منقش بنقشه های زیبا و دارای چهارترنج میباشد که بر این ترنجهای عباراتی بخط ثلث نوشته شده در ترنج بالای يك لنگه در فی ایام دولت السلطان الاعظم... ناصرالدین شاه . بر ترنج پائین .

تشریف بتفضیض هذا الباب الشریف الواقع فی البقعه التي هی والہ روضة من ریاض الجنه ومن دخله کان آمنا .

بر ترنج بالای لنگه دیگر (قد استعد مؤتمن السطنه العلیه ...) میرزا فضل اله متولی وزیر نظام و بر ترنج پائین آن باصابت وسعایت تراب آستان سلطان ابوالحسن الشریف الحسینی سرکشیک الخامس فی ۱۲۷۰ قمری .

۱۷- درب نقره - دربی که از ضلع غربی ایوان طلای

صحن جدید بر اهر و دارالسعاده گشوده میشود (توضیح آنکه اهر و دارالسعاده دو درب دارد که یکی از دارالسعاده و دیگری از ایوان طلاب این اهر و باز میشود) این در را میرزا ابوالقاسم معین‌الملک نایب‌التولید استان قدس در سال ۱۲۸۸ ق ساخته و نصب نموده این درب بنقش‌های زیبا منقش و دارای تزییناتی است و بر هر تزیینی حدیثی مرقوم و در اطراف تزیین وسط نوشته شده در عهد دولت ابوالفتح والنصر ناصرالدین شاه قاجار خلداله ملکه و سلطانه بمحمد و آله اطهار تمام شد فی ۱۲۸۸ ق در زمان تولیت جناب معین‌الملک میرزا ابوالقاسم الحسینی باشی سرکار فیض آثار ادام‌اله اقباله اتمام یافت.

۱۸- درب نقره - دربی که جلو کفش‌داری قاضی‌ها نصب شده این کفش‌داری در ضلع شمال غربی صحن جدید واقع است این در را حاجی سید محمد رئیس‌التجاریز دی در سال هزار و سیصد و سی و پنج بآستان قدس رضوی تقدیم نموده و در اینجا نصب نموده اند دارای کتیبه است حاکی از نام بانی و سال

ساخت که بر اطراف در نوشته شده .

۱۹- درب نقره دربی که از جنوب دارالحفاظ بر اهر و

کفشداری مسجد گوهرشاد گشوده شده بر ترنج وسط يك
لنکه در قسمتی از آیه شریفه الله نور السموات والارض نوشته
و دنباله آیه بر ترنج وسط لنکه دیگر بخط ثلث برجسته
نوشته شده این درب را آستان قدس رضوی در سال ۱۳۷۱ قمری
ساخته و در اینجا نصب کرده اند .

۲۰- درب نقره - درب نقره بزرگ بین دارالسرور و

دارالسعاده که از ضلع شمالی دارالسرور بدارالسعاده گشوده
شده و در حدود سه متر ارتفاع دارد از همه درهای آستان قدس
بزرگتر است و از لحاظ ساخت بسیار زیبا و دارای ترنجهای
متعدد بر ترنج وسط يك لنکه در آیه شریفه .

انما یرید الله لیذهب عنکم الرجس اهل البیت

ویطهرکم تطهیرا نوشته و بر ترنج وسط لنکه دیگر
آیه شریفه .

قل لا اسئلكم علیه اجراً الى المودة فی

القربی .

بر ترنج حاشیه در بخط نستعلیق نوشته شده در عهد
سلطنت اعلیحضرت محمد رضا شاه پهلوی بتاریخ ۱۳۷۹ قمری
برابر با ۱۳۳۹ شمسی.

و بر ترنج دیگر در حاشیه نوشته شده بسی واهتمام خادم
این استان محمد کاظم الرضوی صدر الادبائی انجام پذیرفت
۱۳۷۹ قمری ۱۳۳۹ شمسی و بر ترنج کوچکی در حاشیه درب
نوشته زرگری نصراله پرورش اصفهانی. بر ترنج كوچك
دیگر در حاشیه نوشته شده در زمان نیابت تولیت محمد مهران
اتمام پذیرفت و دو ترنج منقش بگل و بوته های ریز در
حاشیه درب.

۲۱- درب طلا - درب طلای بزرگ بین دارالتقوی و
دارالشکر که اخیراً نصب شده بطول ۳ متر بصفحات طلا و
کتیبه زرین آراسته و از لحاظ صنعت حائز اهمیت است.
ساخت این درب در سال ۱۳۴۹ شمسی بپایان رسیده و نصب
گردیده است.

کتیبه زیبائی بخط ثلث برجسته بر پیشانی و اطراف

هر دو لنکه در صلوات بر معصومین علیهم السلام نوشته شده
 و بر دو ترنج زرین بر روی دو لنکه در با خط نستعلیق برجسته
 چنین نوشته در روزگار فرخنده اعلی حضرت محمد رضا
 شاه پهلوی آریامهر شاهنشاه ایران انجام پذیرفت ۱۳۴۹
 شمسی نصف این عبارت بر يك ترنج و نصف بر ترنج دیگر
 نوشته شده است و دو ترنج كوچك در قسمت پائین دارد که
 بر ترنج يك لنکه در نوشته قلمزنی احمد ادیناری اصفهان
 و بر ترنج دیگر نوشته شده سازنده حسین پرورش
 اصفهان .

درب شمشاد

آستان قدس رضوی دارای سه در شمشاد است .
 این درها از درهای طلا گرانبها تر و نفیس تر و از
 لحاظ صنعت و قدمت حائز اهمیت فراوان میباشد .
 این درها اکنون در موزه آستان قدس نگاهداری میشود
 و سابقاً در رواقهای حرم نصب بوده این درها مجموعه ای
 است از صنعت و هنر که هر بیننده را متحیر میسازد . متن و
 حواشی و چهارچوب همه جا منبت کاری و ریزه کاری . آیات
 شریفه قرآن ، احادیث خطبه ، عبارات و ابیات بسیار با
 خطوط ریز و برجسته و نقشه های خیلی ریز و با این همه نوشته
 ها بهیچوجه انحراف و یا اشتباهی در آنها مشاهده نمیشود و
 پس از گذشت قرن ها خطوط و نقوش آنها حاك نشده حتی کمترین
 سائیدگی پیدا نکرده .

۱- دربی که سابقاً بین توحیدخانه و رواق پشت سر نصب
 بوده است .

در اطراف هر دو لنگه اشعاری از دبل خزاعی و در متن هر دو لنگه خطبه مشتمل بر اسماء و القاب چهارده معصوم و در پایان خطبه عمل کمال الدین کر بلائی و احمد کر بلائی و شاه حسین علی بن احمد سیستانی و بعد از آن ایسانی که آخرش این است : بقاریخ از آن یافتم (نذر باب) که میشود ۹۵۵ که نذر است این باب رضوان مآب .

و بر چهار چوب سوره مبارکه عم يتساءلون عن النبأ العظيم الی آخر و سوره سبوح اسم ربك الاعلی تا آخر و از آیه ۷۵ تا آیه ۸۸ از سوره انعام و بعد صلوات بر معصومین و بر یکطرف عمل خواجه احمد و استاد کمال الدین کر بلائی و استاد احمد کر بلائی و شاه حسین و بر طرف دیگر قدفار بخدمة کتبه اضعف عباد الله تعالی محمد بن عبد الخالق القادری الفرانی الشهیر بالامیر تقبل الله منه .

از عبارات مذکور استنباط میگردد که محمد فراتی بانی و واقف این درب بوده و از ماده تاریخ معلوم میشود در سال ۹۵۵ قمری ساخته شده است .

۲- دربی که سابقاً در ضلع شرقی ایوان طلا بتوحید

خانه نصب برده است در حواشی آن سوره مبارکه جمعه و سوره های دیگر از قرآن مجید بخط ریز منبت گردیده و در متن و اطراف آن نقشه های زیبا و ریز در کمال مهارت کننده کاری شده لکن بانی درب و صنعتگر و تاریخ ساخت آن معلوم نیست و حدس زده میشود که بانی و واقف این درب هم همان محمد فراتی بوده باشد.

۳- این درب سابقاً بین ممر سقاخانه و دارالسیاده نصب بوده این درب نیز بنقشه های ریز و زیبا منقش و کنده کاری بسیار دارد. بر روی چهارچوب کتیبه ئی بخط برجسته نوشته و منبت گردیده امر بتجدید الباب من خالص ماله العبد المذنب الراجی ناصر الدولة والدين نصراله بن شمس الدين السجستاني تقبل الله منه فی سنة خمس وثلاثین وسبع مائة بعمل استاد علی نجار النیشابوری. از این عبارت معلوم میشود امیر ناصر الدین نصراله ابن امیر شمس الدین سیستانی واقف و بانی این در بوده که در سال ۷۳۵ ق آنرا ساخته و تقدیم آستان قدس رضوی نموده است. امیر ناصر الدین و پدرش امیر شمس الدین از امراء بزرگ سیستان در قرن هشتم بودند.

فصل پانزدهم

بام حرم

راه پله بام حرم در ضلع جنوبی صحن عتیق است که از يك ايوان كوچك تحتانی بایوان فوقانی میرود و از آنجا درب راهرو بام باز میشود و چند پله بالا میرود قبل از رسیدن بیام اطاق کفشکن است دیوار و سقف اطاق با کاشیهای نفیس مزین گردیده بر دیوار روبرو بخط درشت نوشته شده (فاخلع نعليك انك بالواد المقدس طوی) از اینجا بیام رواقها میرود و از بام رواقها بدیوارهای حرم میرسند از دیوارها پنجره ها بداخل حرم باز میشود بر فراز پنجره شمالی کتیبه‌ئی که بخط ثلث روی کاشی نوشته شده (قال الرضا من زارنی فی غربتی كتب الله له جزاء مائة الف شهيد ومائة الف صديق تا آخر حدیث . و در ذیل آن نوشته بمباشری عالیجناب ملا

علی اکبر اتمام یافت کتبه محمد حسین شهید هزار و
دویست و هفتاد و دو . (۱۲۷۲) بالای پنجره‌ئی که در جهت
غربی بداخل حرم گشوده میشود باخط ثلث بر روی کاشی
نوشته .

عن علی بن مه‌ریار قال قلت لابی جعفر

جعلت فداک زیارت ابیک الرضا علیه السلام افضل
ام زیارة جدک ابی عبدالله الحسین علیه السلام قال
زیارة ابی عبدالله افضل وذلك لان کل الناس یزور ابی
عبدالله و ابی لایزوره الا الخواص من الشیعه (۱)

بعد از این حدیث نوشته قد تشرف بتعمیر هذه

۱- علی بن مه‌ریار گفت سؤال نمودم از حضرت امام محمد
تقی علیه السلام که آیا زیارت پدر شما افضل است یا زیارت حضرت
سیدالشهدا فرمود فضیلت زیارت اباعبداله بیشتر است و آنحضرت
را عموم شیعیان زیارت میکنند ولیکن پدر مرا خواص از شیعه
زیارت میکنند .

البقعة الشريفة المباركة المنورة في أيام دولت السلطان
العدل و الخاقان ناصر الدين شاه السيد الجليل
مقرب الحضرة ... عضد الملك متولى باشى فى عشر
الاول من شهر ربيع الاول سنه اربع وسبعين ومأتين
بعد الالف من الهجره كتبه محمد حسين الشهيد المشهدى
غفر الله له عمل استاد محمد تقى كاشى پز .

وازاينجا هم چند پله ديگر بالاميرود كه از اين راه
پله ببالاى حرم و بالاى كنبد راه دارد و در پيشانى در بى كه
رو بيلوى كنبد باز ميشود بر روى كاشى معرق نوشته (العزم
لله . و در زير آن و رفعا مكافاً عليا) و دو طرف آن (بسم
الله الرحمن الرحيم) و آياتى از كلام الله مجيد و در ذيل آنها
اين بيت نوشته شده .

بجای پای بنه سر در این مقام رفیع
كه جبرئیل امین مفتخر بدر بانى است

راقم این صفحه آمد كیمیا (۱۲۳۶)

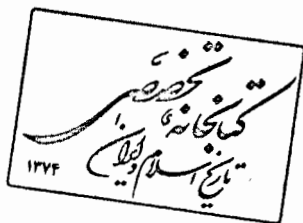
در چهار سمت كنبد چهار ترفج زرین بخط ثلث على

رضا عباسى .

کتیبه شده حاکی از علت خرابی و تعمیر و نام بانی
و شروع و اختتام تذهیب بسال ۱۰۱۵ قمری .

در ترنج شرقی نام محمد باقر ابن حاجی زمان زرگر
و در ترنج جنوبی عمل کمال الدین محمود خوانده
میشود .

بر فراز چهار کتیبه ترنجی بر گرد کنبه کتیبه‌ئی
است کمر بندی که بسیار جالب و شاید بی نظیر باشد بنخط
محمد رضا امامی حاکی از علت خرابی و تجدید تذهیب و پایان
آن بسال ۱۰۸۶ ق .

فصل شانزدهم

ایوان طلا - توسعه صحن - گلدسته - سقاخانه
نقاره خانه - جایگاه ساعت

صحن عتیق

صحن عتیق در شمال حرم مطهر واقع است قسمت جنوبی صحن را امیر عایشیر نوائی سال هشتصد و هفتاد و دو قمری بنا نهاده طول آن صد و ده متر و بعرض سی متر بوده و البته چنین طول و عرضی با هم تناسب نداشته و صحن را بد قواره مینموده و چاره‌ئی هم برای توسعه آن از جهت عرض بنظر نمیرسیده زیرا در سمت شمال صحن سه مدرسه متعلق به حنفی‌ها و شافعی‌ها بوده که علماء اهل تسنن مانع خرابی آنها بوده‌اند .

سال هزار و بیست و یک شاه عباس کبیر بمشهد آمده

و تصمیم بتوسعه صحن گرفت علماء اهل تسنن را بخواجه ربیع دعوت کرد و آنها را بمیهمانی سرگرم نمودند بفرمان شاه عباس و طبق نقشه قبلی شروع بخراب کردن مدارس نمودند صدها عمله و کارگر و مأمور در اجرای امر فعالیت نمودند ظرف سه شبانه روز مدارس را بکلی خراب کرده شروع بکندن ته پی نمودند وقتی علماء بازگشتند جز زمینی هموار مشاهده نکردند خود را در برابر عمل انجام شده دیدند و جز سکوت چاره‌ئی نداشتند .

پس از پایان ساختمان نیمه دوم صحن بکاشیهای معرق آنرا آراستند نیمه جنوبی را هم امیرعلیشیر بکاشی معرق مزین ساخته بود.

بنابر این صحن عتیق از لحاظ بانی بدو قسمت میشود بانی قسمت جنوبی امیرعلیشیر نوائی و بانی قسمت شمالی شاه عباس کبیر است (۱)

امیر علیشیر نوائی

از امراء صاحب احتشام بوده پدرش ازندماء میرزا شیخ
 بهادر فرزند امیر تیمور کرکان بوده و او هم در خدمت آنها
 بوده مدتی هم در مشهد بتحصیل فضائل و کمالات مشغول بوده
 در زمان سلطان ابوسعید بهرات عزیمت و چندی در ملازمت
 او گذرانیده سپس بسمرقند رفت و در خانقاه خواجه جلال
 الدین فضل اله سکونت یافت و چون سلطان احمد جامی بسوی
 خراسان حرکت کرد او نیز به همراه وی روان گشت و سال ۸۷۳
 بهرات رفت و بخدمت سلطان حسین میرزا بایقرآرسید و در
 تقویت مذهب شیعه امامیه چنانکه پادشاه میخواست می
 کوشید تا آنجا که خطبه و سکه را بنام ائمه معصومین مزین
 گردانید و سرانجام بمقام وزارت رسید و او در لطافت طبع
 و صفای باطن در عصر خود شبیه و عدیل نداشت پادشاه او را
 باعلا درجه جاه و جلال رسانید و مقرر داشت که او مهر خود
 را بر مهر تمام و زرامقدم زند و لکن امیر علیشیر مهر خود را
 در پائین مهرها میزد و این فروتنی موجب مزید شوکت

وی گشت و چون امیر علی شیر بر مسند امارت دیوان
اعلی جلوس کرد مهمام امور لشگری و کشوری انتظام
پذیرفت .

امیر علیشیر باحسن سیرت و صورت و صفای باطن و
حلاوت گفتار و محاسن کردار روز بروز در قلوب مردم جای
گرفته در عین کامرانی و حصول اسباب جهان بینی از آغاز شباب
و جوانی در درس اساتید طریقت همچون مولانا شیخ کمال الدین
حسین حضور می یافت و از باطن اقطاب هر زمان انوار سعادت
اقتباس مینمود و در خانقاه شاه قاسم نور بخش و پیش از آنهم
در خانقاه خواجه جلال الدین گاه بگاه معتکف میگشت در
عین حال با انتظام امور مهم می پرداخت و تمام وزرا و امراء
عقبه اش را مرجع خود میدانستند. همواره علماء و مشایخ و قضاة
را در خانه خود مجتمع می ساخت و اوبقعه خواجه عبدالله انصاری
را مرمت کرد و با شاعه خیرات و مبرات اقدام ورزید و
اماکن خیریه بسیار چون مساجد و مدارس و بقاع و خانقاه ها
بنا نهاد و در روضه مقدسه رضویه هم آثار بسیاری بیادگار

گذاشت. (۱)

صحن عتیق دارای چهار ایوان بزرگ در چهار سمت
میباشد.

ایوان جنوبی

این ایوان را امیرعلیشیرنوائی بسال ۸۷۲ ق بنا نهاده
است طول ایوان چهارده متر و عرض هشت متر ارتفاع ۲۱ متر
دارای چهار غرفه فوقانی است و چهار درب نقره دو درب در
ضلع جنوبی یکی بدارالتقوی و دیگری بدارالشکر و یک درب
در ضلع شرقی بتوحیدخانه و دیگری در ضلع غربی بکفشداری
گشوده میشود کلدسته طلا بر فراز این ایوان بین دو درب
ضلع جنوبی قرار گرفته این ایوان را نادرشاه افشار بنحسب
های طلا آراسته و بهمین جهت آنرا ایوان طلای نادری می
نامند ازاره اش بار ارتفاع دو متر سنک مرمر بالای ازاره کتیبه‌ئی
است که چند حدیث در فضیلت زیارت حضرت رضا (ع) به

فارسی بر سنك مرمر نوشته و حجاری گردیده از بالای کتیبه
تمام دیوارها و سقف مقرنس باخشتهای طلائی زینت یافته
در محراب ایوان قصیده‌ئی بیست و پنج بیت از منشیات ندیم با خط
زیبای نستعلیق در هشت سطر بر روی خشتهای زرین کتیبه شده
و آخر قصیده چنین است :

شد بموفق خدا گلدسته و ایوان طلا

باد باقی تا اثر از گردش دوران بپا است

از زبان کعبه گفتا بهر تاریخش ندیم

دمبدم زان صفه و ایوان هویدا صد صفاست

که برابر میشود با سال ۱۱۴۸ قمری. و این تاریخ اتمام

تذهیب است در آخر قصیده کتبه محمد علی بن سلیمان الرضوی

غفر له ذنوبه مافی شهر سنه خمس و اربعین و مائة و الف (۱۱۴۵)

ق و در زیر کتیبه نوشته شده در این ایوان زر نشان عالی

بخط این بنده عاصی محمد علی الرضوی است قطاعی

آن بید اهتمام محمد طاهر ولد استاد مسیح شیرازی

۱۱۴۶ ق.

چنانکه قبلا مذکور شد گلدسته را شاه طهماسب ساخته و آنرا بنخستهای طلا آراسته و از قصیده فوق معلوم میشود نادرشاه هم گلدسته را تذهیب نموده پس استنباط میشود هنگامی که از بکها اموال آستانه را غارت کرده اندخستهای طلای گلدسته را هم کنده و برده اند و نادرشاه هنگامی که ایوان را به طلا آراسته گلدسته را هم تذهیب نموده است .

کتیبه دیگری است که قصیده ئی بیست بیت از منشات ناصرالدین شاه بر پایه ایوان در ضلع جنوبی بسنگ مرمر حجاری شده مطلعش این است:

بودی ز ازل ای سبب ایجاد عدم را

نزد ملك العرش تو مقصود حرم را

بريك كف دست تو نهاده است خداوند

گرداب عتاب خود و دریای کرم را

در ضلع شرقی جنب در دارالتوحید در زیر آئینه

بزرگی بخط خفی نوشته شده این ایوان زرنشان رفیع عالی

به بنائی استاد علینقی شاگرد استاد معصوم مشهدی باتمام
رسید .

وبالای محراب کتیبه‌ئی است که نوشته شده درعهد
دولت اعلیحضرت قدر قدرت همایون ناصرالدین شاه
قاجار خلداله ملکه و فرمانفرمائی جناب حکمران
خراسان محمد ناصر خان ایشیک آقاسی دیوان اعلی باتمام
رسید .

بالای غرفه‌های ایوان کتیبه هائی هست که احادیثی
چند نوشته شده پایه های دو طرف ایوان و پیشانی ایوان
بکاشی معرق آراسته است بر روی کاشیها از بالای ازاره در
دو طرف کتیبه‌ئی است از پائین بیلا و از بالا بیائین بخط ثلث
وسفید و سوره مبارکه که هیچ خط محمد رضا امامی نوشته
شده و در بین کلمات این کتیبه با خط زرد و ریز سوره یس و
سورهای دیگر نوشته اند و در پیشانی ایوان بر روی کاشیهای
معرق کتیبه‌ئی بخط ثلث و درشت (فی ایام دولت السلطان
الاعظم والخاقان المعظم مالک الرقاب والامم) شاه سلطان

حسین میرزا بایقراء بهادر خلداله تعالی ملکه کتبه محمد
رضا الامامی ۱۰۸۵ .

گلدسته طلا بر فراز این ایوان بار تفاع ۳۵ متر از
سطح زمین ، قسمت پائین آن از سطح بام تا سه متر کاشی
کاری شده و از آنجا بیالا با خشتهای طلا پوشیده و مزین
گردیده بالای گلدسته در زیر مأذنه کتیبهئی است بخط ثلث
بر روی خشتهای زرین صلوات بر رسول اکرم و ائمه اطهار
علیهم السلام و در آخرش کتبه بهاء الدین محمد الخادم سنه
۱۱۴۲ پس از آن آیه شریفه (ان الله یمسك السموات والارض
ان تزولا الی آخر آیه) . و در پائین مناره کتیبهئی بخط
ثلث خیلی درشت بر روی کاشی آیه شریفه (انا فتحنا لک
فتحاً مبیناً) .

ایوان عباسی

ایوان عباسی در شمال صحن عتیق بطول ۲۴ متر و بار تفاع
۲۶ متر دهنه ایوان ده متر و عرض آن هشت متر بانی این

ایوان شاه عباس کبیر بوده سال ۱۰۲۱ ق که صحن عتیق را توسعه داده این ایوان را هم بنانهاده دیوار و سقف را بکاشی معرق آراسته و سقف آن را مقرنس ساخته اند . در قسمت عقب ایوان محرابی بزرگ بکاشی ممتاز آراسته شده و در اطراف محراب کتیبه‌ای که صلوات بر رسول اکرم (ص) و ائمه هدی با خط ثلث نوشته شده و در پایان کتبه محمد رضا الامامی الاصفهانی تسع و خمسين و الف ۱۰۵۹ و کتیبه دیگر در میان محراب بر روی کاشی (قدامر بتعمیر هذه العماره المبارکة الرضویه السلطان الاعظم و الخاقان محمد شاه قاجار خلده الیه ملکه) این ایوان چهار غرفه فوقانی دارد دو غرفه در ضلع شمالی است و یک غرفه در ضلع شرقی و دیگری در سمت غربی در زیر یک غرفه شمالی سورۀ مبارکۀ (انا اعطینا کالکون) و ذیل غرفه دیگر شمالی آیه شریفه (قل اللهم مالک الملك تؤتی الملك من تشاء) الی آخر و در زیر دو غرفه شرقی و غربی هم آیاتی چند از کلام الله مجید نوشته شده بر دو طرف غرفه کوچک (ناد علیاً مظهر المعائب) و در آخرش کتبه محمد

رضا امامی الاصفهانی ۱۰۵۹

بر پایه های دو طرف ایوان کتیبه بخط ثلث بر روی
کاشی های معرق سوره مبارکه جمعه و در پیشانی ایوان کتیبه ای
بخط ثلث امر بتعمیر هذه العمارة الرضوية السلطان الاعظم و
الخاقان ... شاه عباس ثانی الصفوی الموسوی الحسینی ... کتبه
محمد رضا الامامی سنه ۱۰۵۹ هجری .

از این کتیبه ها معلوم میشود سال ۱۰۵۹ قمری شاه عباس
ثانی ایوان را تعمیر نموده در زمان محمد شاه قاجار هم تعمیراتی
در این ایوان و محراب آن انجام گردیده بعد ها نیز تعمیراتی
از طرف متصدیان امر معمول گردیده لکن بر اثر مرور زمان
کاشی های آن شکسته و فرو ریخته در زمان سلطنت شاهنشاه
آریامهر و فرمان آن شاهنشاه کاشی کاری این ایوان را تجدید
نمودند سقف ایوان را با کاشی معرق مغر نس ساختند بدنه
دیوارها از داخل و اطراف ایوان نیز با کاشی معرق و
نفیس پوشانیده و آراسته شده مرمت و کاشی کاری این
ایوان در سال هزار و سیصد و چهل و هشت شمسی پایان
یافت .

گلدسته

بر فراز ایوان عباسی گلدسته طلا مطابق و محاذی
با گلدسته بالای ایوان جنوبی قرار دارد که نادرشاه
در سال ۱۱۴۶ هجری قمری آنرا ساخته و بخشهای زرین
آراسته (۱) .

ارتفاع این گلدسته ۳۵ متر از سطح زمین میباشد و از سطح بام تا سه متر
بکاشی مزین گردیده و از بالای کاشیها تا نوک گلدسته طلاکاری شده
بالای گلدسته کتیبه مشتمل بر صلوات بر معصومین و در آخرش
فی ذی قعدة ۱۱۴۵ ق و بعد از آن نوشته شده عالیجناب امیر
سید احمد الحسینی سرکشیک و کلب عتبة علیه روضة رضویه
محمد جعفر خادم شهر رمضان ۱۱۴۶ و در پائین گلدسته بر
اطراف آن بخط درشت (بسم الله الرحمن الرحيم نصر من الله وفتح
قريب) نوشته شده است.

ایوان شرقی

ایوان شرقی صحن عتیق در سمت مشرق صحن واقع و از این ایوان به بست سفلی میرود و در واقع دو ایوان است یکی رو بطرف بست و دیگری رو بصحن میباشد و بعبارت دیگر دو رویه است. این ایوان هم از بناهای شاه عباس کبیر در سال ۱۰۲۱ ق میباشد دهنه ایوان از طرف صحن ده متر بطول ۱۸ متر و عرض ۸ متر و ارتفاع تا بالای سر در ۲۶ متر میباشد.

ایوان بیرونی از طرف بست دهنه ۸ متر و عرض ۶ متر و ارتفاع ۲۴ متر است.

اصولا این دو ایوان از هم جدا نیستند و از حیث ساختمان و شکل و قواره یکسانند هر دو ایوان بکاشیهای معرق آراسته و سقف بکاشی مقرنس ساخته و پرداخته شده و دارای کتیبههای زیبا میباشد.

در ایوان طرف صحن کمر بند داخلی آن کتیبه‌ئی

که حدیث :

روی عن صاحب الکشاف عن النبی صلی الله علیه و آله وسلم فی تفسیر قول الله تعالی قل لا اسئلكم علیه اجرًا الی المودة فی القربی قال (ص) ومن مات علی حب آل محمد مات مومنًا مستكمل الایمان الا و من مات علی حب آل محمد بشره ملک الموت بالجنه . الی آخره (۱) .

بر پایه های دو طرف ایوان در داخل صحن کتیبه بخط ثلث سوره مبارکه (یا ایها المزمّل) بر روی کاشی معرق نوشته شده و در آخر کتیبه کتبه محمد حسین المشهدی .

و ایوان بیرونی (بطرف بست) نیز کتیبه هائی دارد . بر کمر بند داخلی ایوان سوره مبارکه (یا ایها المزمّل) تا آخر بخط ثلث و بعد از آن آیات شریفه قرآن .

ان الله و ملائکته یصلون علی النبی یا ایها الذین آمنوا صلوا علیه و سلموا تسلیما - و سلام علی المرسلین و الحمد لله رب العالمین .

(۱) ترجمه پیغمبر اکرم فرمود کسی که با دوستی اهل بیت بمیرد هنگام مرگ ملک الموت او را به بهشت مژده دهد و او با ایمان کامل از دنیا می رود .

و در آخر فی سنه احدى و ستين و مائتين بعدالف
(۱۲۶۱) کتبه محمد حسين المشهدى و عمل محمد تقى
کاشى پز .

برپيشانى ايوان آيه شريفة نور - (الله نور السموات
والارض مثل نوره كمشكوة فيها مصباح المصباح فى زجاجة
الزجاجة) الى آخر - کتبه محمد حسين المشمدى ۱۲۶۰
قمرى و بالاي درب ورودى برروى کاشى معرق حديثى در
فضيلت زيارت امام حسين (عليه السلام) و زيارت امام
هشتم (عليه السلام) .

و برسر در صحن بخط ثلث و درشت کتبه اى است (قد
امر بتجديد هذا الباب بعد ما بنى هذا الايوان السلطان المغفور
شاه عباس الصفوى و ظهر آثار الاندراست عليها بمرور الدهور
السلطان بن السلطان .. ناصر الدين شاه قاجار (والمأمور عضد
الملك و حاجب الروضة الرضويه ميرزا محمد حسين الحسينى)
کتبه محمد حسين المشهدى فى سنه ۱۲۷۶ و در بالاي آن (بسم الله
الرحمن الرحيم) .

از مفاد این کتیبه معلوم میشود این ایوان را شاه عباس
کبیر بنا کرده بمرو در زمان شکسته و فرسوده شده سال
۱۲۷۶ ق عضدالملک نایب التولیه وقت بفرمان ناصرالدین
شاه آنرا تعمیر کامل نموده و کتیبه های آنرا محمد حسین
مشهدی نوشته است .

و از کتیبه های اطراف نیز معلوم میشود در زمان سلطنت
محمد شاه قاجار در سال ۱۲۶۱-۱۲۶۰ هم تعمیراتی در این ایوان
انجام گردیده .

در وسط این دو ایوان درب چوبی بزرگی نصب شده
که درب ورودی اصلی از بست سفلی بصحن عتیق میباشد
بر فراز چهار چوب درب قطعه سنگی هلالی نصب گردیده
و بر روی این سنک کلمه هوالباقی و ایات ذیل محجر
گردیده است .

در زمان شهنشه دوران	آن نسب بو تراب دین پرور
خسرو دین پناه شاه صفی	سایه لطف ایزد داور
دری از بهر صحن کرد تمام	بنده نیکخواه آنسرور

کلب آل علی خلف که بود

حلقه در گوش درگهش قیصر

وہ چه در کز پی ضیا هر صبح

بوسیدش استان شه خاور

وہ چه در کز رہ شرف جبریل

کرده جاروب کردش از شهر

چون ز دولت سرای شاه رضا

یافت این باب زینت دیگر

خواند معمار کاینات او را

قبلہ گاہ دعای اهل نظر

چون پی چشم زخم او گریان

اختر او رد و ریخت در مجمر

بانك تحسین ز آسمان برخاست

که مریزاد دست صنعتگر

دھر گفتی نشان دولت را

کس مبیناد بسته تا محشر

هاتفی گفت سال تاریخش

بهر فردوس ره بجو زین در

وبعد از اشعار نوشته شده (قال النبی صلی الله علیه وآله

انا مدینه العلم وعلی بابها وقال علیه الصلوۃ والسلام الدنیا
مزرعة الآخرة) ودر اطراف آیات صلوات بر پیغمبر اکرم
وائمه (ص).

از اشعار فوق معلوم میشود این درب را خلف نام در

سال ۱۰۴۴ باستان قدس رضوی تقدیم داشته و در اینجا نصب
گردانیده اند.

بر فراز ایوان شرقی صحن عتیق نقاره خانه است و این

بنای قدیمی بیشتر از چوب و حلب بوده و بمروور زمان پوسیده

و فرسوده شده بود از طرفی بر اثر مروور زمان سقف ایوان

شکست خورده بود در سال ۱۳۴۰ شمسی بفرمان شاهنشاه

آریامهر تجدید بنای نقاره خانه و تعمیر ایوان آغاز گردید

ابتدا بنای مخروبه نقاره خانه را برداشتند و بنای سقف را

تجدید و سردر دو ایوان را با بتون مسلح بیکدیگر پیوند

کردند آن گاه پیکره نقاره خانه یکپارچه بتون مسلح ساخته شد روی آنرا باکشی معرق بطرز بسیار جالب و زیبا تزئین نمودند سپس داخل ایوان در دو طرف تعمیر و کاشیهای آن تعویض و هر دو ایوان را با کاشیهای معرق و نفیس آراستند و سقف را با کاشی معرق مغر نس ساختند.

وازاره ایوان با سنك رکی نقشه دار ساخته شد و عملیات بنائی و تزئین سال ۱۳۴۶ پایان یافت.

ایوان غربی

ایوان غربی صحن عتیق مانند ایوان شرقی دو جانبه است دو ایوان پشت بهم و دارای سردر بزرگ مجلل و درب چوبی بزرگی در وسط نصب گردیده ایوان داخلی صحن بطول ده متر و عرض هفت متر و بار تفاع ۲۶ متر بانی این ایوان هم شاه عباس کبیر است ازاره اش سنك و از بالای ازاره تا سقف باکشی پوشیده و سقف باکشی مغر نس ساخته شده بر سردر بزرگ وسط کتیبه‌ئی که آیه شریفه نور با خط ثلث درشت بر روی کاشی معرق نوشته شده است.

در داخل ایوان کتیبه کمر بندی بر روی کاشی بخط

ثلث حدیث :

عن جابر بن عبدالله الانصاری رضی الله عنه قال
لما نزل قوله تعالى يا ايها الذين آمنوا طيعوا الله واطيعوا
الرسول واولى الامر منكم قلت يا رسول الله قد عرفنا الله
و رسوله فمن اولى الامر الذين قرن طاعتك بطاعتهم
قال صلى الله عليه وآله هم خلفائي يا جابر وائمة المسلمين
بعدي اولهم علي بن ابي طالب ثم الحسن ثم الحسين ثم
علي بن الحسين ثم محمد بن علي المعروف في التوراة
بالباقر وستدرکه اقراء مني السلام ثم الصادق جعفر
بن محمد ثم موسى بن جعفر ثم علي بن موسى ثم
محمد بن علي ثم علي بن محمد ثم الحسن بن علي ثم محمد
بن الحسن (۱) .

(۱) ترجمه- جابر بن عبدالله انصاری میگوید چون فرو
فرستاده شد از جانب پروردگار بر پیامبر آیه (یا ایها الذین آمنوا
طیعوا الله واطیعوا الرسول واولی الامر منکم الی آخره) سؤال کردم
از رسول خدا معنار او گفتم شناختیم ما خدا و رسول را پس کیست
اولی الامر که اطاعت آنها برابر است با اطاعت خدا و رسول فرمود
آنها جانشینان من باشند و پیشوایان مسلمین بعد از من اول آنها علی

تا آخر حدیث نوشته شده و بر پیشانی ایوان آیه الکرسی
 (اللّٰهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْحَيُّ الْقَيُّومُ) الی آخره بخط ثلث و جلی و بر
 پایه های دو طرف ایوان سورة مبارکۀ (هل اتی علی
 الانسان حین من الدھر) از پائین بیالا و در طرف دیگر
 از بالا به پائین بخط ثلث بر روی کاشی معرق نوشته
 شده .

ایوان خارج . طرف بست دهنۀ ایوان هشت متر و
 عرض آن شش متر بار تفاع ۲۴ متر است و بکاشی های معرق
 زینت داده شده و سقف مقرنس و بر بالای درب ورودی کتیبه
 است که بر روی سنک حجاری شده (امر بتجدید هذا الباب
 المبارك العباسی السلطان الاعظم والخاقان شاه عباس
 الثاني الصفوی و در بالای سردر (قد تشرف بعمارة هذا الباب
 الاعلی و ترمیم تلك العتبة العليا فی ایام خلافة البهیة والسلطنة

پسر ابوطالب (ع) است و پس از او حسن و حسین و بعد علی بن الحسین
 و پس از او محمد بن علی که معروف بیاقر است و تو اوراد رک خواهی
 کرد سلام مرابا و برسان و پس از او جعفر بن محمد الصادق و تا امام
 دوازدهم يك يك نام برد.

العلیه ناصرالدین شاه قاجار و صنادید الانام . الوزير
الاعظم ... میرزا سعیدخان حاجب هذه العتبه)

در این ایوان بر اثر ریختن کاشیها برور زمان و
تعمیرات بعدی و تجدید کاشیکاری قسمتی از عبارات و جملات
در کتیبهها کسر گردیده آنچه معلوم است در این ایوان در
زمان شاه عباس ثانی و هم در زمان سلطنت ناصرالدین
شاه تعمیرات کلی انجام شده بعدها نیز از طرف آستان قدس
در تعمیرات صحن و ایوانها اقدام شده است.

در زمان سلطنت (اعلیحضرت محمدرضا شاه پهلوی)
که در صحن و ایوانها تعمیرات کلی شده در این ایوان نیز
تعمیرات اساسی انجام و کاشی کاری آن تجدید و مرمت
گردیده و ازاره اش را با سنگ رکی نقشه دار و مرغوب
ساخته اند .

بر فراز ایوان ساعت بزرگی نصب بوده بفرمان شاهنشاه
آریامهر جایگاه مجللی برای ساعت ساخته شده و آن مناره
بسیار زیبایی است در بالای این ایوان مقابل نقاره خانه که با

کلدسته های طلا بر ابری ورقابت مینماید و با بهترین کاشی های معرق آراسته شده و ساعت را در وسط آن قرار داده و بالای ساعت جایگاه مؤذن را ساخته و سقف آن را با کاشی فیروزه‌ئی رنگ طوری ساخته‌اند که چون قبه یا سرپوشی از فیروزه بر فراز آن قرار گرفته و بسیار جالب است اطراف مأذنه را هم نرده آهنی گذاشته‌اند عملیات ساختمانی و تزئین جایگاه ساعت سال ۱۳۳۸ شمسی با تمام رسید.

صحن عمیق بطول ۱۱۰ متر و عرض ۶۵ متر بمساحت ۷۱۵۰ متر مربع و در چهار طرف صحن چهار ایوان بزرگ و درب های اصلی صحن از دو ایوان شرقی و غربی است در دو طرف ایوان شرقی نیز دو راهرو است که به بست سفلی منتهی می گردد و دو طرف ایوان غربی هم دو راهرو که به بست علیا منتهی میشود.

از ضلع جنوب غربی دربی بی بازار بزرگ و از شمال غربی دربی بی بازار سنگتراشها کشوده شده در شمال شرقی مدرسه میرزا جعفر و مدرسه مستشار واقع است که در باین دو مدرسه

بصحن گشوده میشود .

در ضلع جنوب غربی دو کفشداری بزرگ و در ضلع جنوب شرقی دو کفشکن یکی متعلق بکئبداله و ردینخان و دیگری متعلق بدارالضیافه است .

اطراف صحن را حجرات تحتانی و فوقانی فرا گرفته و جلوه هر حجره ایوان نسبتاً کوچکی است تمام دیوارها و سر درها بکاشی معرق پوشیده و زینت داده شده و وسط صحن سقاخانه است بطوری که در تاریخ عالم‌آرا نوشته شده در سال ۱۰۲۱ ق که شاه عباس نیمه شمالی صحن را ساخت دو خیابان بنام بالاخیابان و پائین خیابان احداث کرد و آب چشمه کلسب را هم بشهر آورده از دروازه غربی وارد کردند که از وسط خیابان علیا عبور کرده و از وسط صحن عمیق جریان داشته بطرف بائین خیابان و دروازه شرقی امتداد دادند تا سال ۱۳۲۴ شمسی روی نهر باز بود بفرمان شاهنشاه آریامهر روی نهر را در وسط صحن پوشانیدند و سنگهای خارا را که بوضع نامطلوب و نامرتبی سنکفرش شده بود از کف صحن برچیدند

و کف صحن را با سنگهای خلیج که در کارخانه مرمر تراشی
 آستان قدس تراشیده و آماده کردند مفروش ساختند روی
 نهر را هم با کف صحن مساوی ساخته و سنگفرش نمودند
 و در چهار سمت سقاخانه چهار حوض زیبا ساختند و ازاره
 صحن را با سنگ خلیج ساختند و در سال ۱۳۵۳ در وسط صحن
 دو ستون با ارتفاع ۲۴ متر نصب نموده بالای هر ستون ۲۴ نور
 افکن قوی نصب کردند که صحن را شبها مانند روز روشن
 میسازد.

سقاخانه

در وسط صحن عتیق سقاخانه است که دارای سنگابی
 است از سنگ مرمر یکپارچه در اطراف آن پایه هائی از سنگ
 مرمر بر فراز پایه ها سقفی مسدس بخشهای طلا آراسته در
 منتخب التواریخ است که سنگاب را بامر نادر شاه از هرات
 آوردند و بدر فرزان مینوید سقف سقانه را اسمعیل خان
 طلائی ساخته و بر روی ستونهای مرمر قرار داده و باخشتهای

طلا تزئین نموده است .

بر دو ستون جنوبی سقاخانه دو کتیبه است بر روی
کاشی با خط نستعلیق نوشته شده حسب الامر مبارک بندگان
اعلیٰ حضرت اقدس همایون رضاشاه پهلوی شاهنشاه ممالک
محروسه ایران خلد الله ملکه بتصدی تولیت آستان قدس تعمیر
شد بتاريخ شهر یور هزار و سیصد و نه شمسی .

و چون سقف این سقاخانه چوبی بوده بر اثر مرور
زمان پوسیده و فرسوده شده بود سال ۱۳۴۴ شمسی سقف آن را
برداشته و با بتون مسلح ساختند و تعمیرات لازمه انجام
کردید .

فصل هفدهم

بست علیا - بست سفلی

بست علیا

در دو سمت شرقی و غربی صحن عتیق دو بست بنام بست علیا و سفلی واقع است ،

بست علیا در مغرب صحن بطول ۸۰ متر و بعرض ۲۱ متر از مشرق بصحن و از مغرب بخیا بان علیا منتهی میگردد در شمال بست بازاری است که از جنوب به بست راه دارد و از شمال بفلکه شمالی منتهی میگردد در شمال بست ساختمان سه طبقه است که طبقه تحتانی مغازه و دو طبقه فوقانی هتل است در جنوب بست بازاری است که بیازارچه کفشدوزها معروف است و بیازار بزرگ منتهی میگردد و از شمال به بست راه دارد سمت

جنوبی بست نیز مغازه‌هایی است . در مغازه‌های دو طرف بست کسبه بکسب مشغول میباشند و شغل آنها بیشتر عطر فروشی و کتابفروشی است .

در بی هم از ضلع جنوبی بست بمهمانسرای حضرتی گشوده شده است سابقاً در ابتداء بست از سمت خیابان چهار ستون آجری بود که حد فاصل بوده و بست را از خیابان مجزا میساخت .

سال ۱۳۴۱ شمسی این ستونها را خراب کردند و سال ۱۳۴۲ شمسی بساختمان بنای جدید اقدام شد و بنایی که طول آن ۲۲ متر و قطر آن یک متر و بیست سانتیمتر با ارتفاع ۷۰/۸ متر و دارای سه دهنه میباشد طرفین و بدنه داخلی آن کاشی معرق با طرحهای زیباساخته و پرداخته شد از راهش سنك مرمر میباشد و بر کتیبه بالای آن بر روی کاشی معرق نوشته شده در عهد سلطنت اعلیحضرت محمد رضا شاه پهلوی ساخته شده است .

بست سفلی

بست سفلی در مشرق صحن عتیق و در شمال صحن جدید واقع است طول این بست از بست علیا بیشتر است سبیش آنکه خواسته اند ضریح مطهر در وسط باشد. پنجره بزرگ مشبك در ضلع جنوبی صحن عتیق مقابل ضریح است از اول بست سفلی تا این پنجره و از ابتدای بست علیا تا پنجره فاصله بیک اندازه است. از شمال بست سفلی بازار چای است که بفلکه شمالی منتهی میگردد.

از ایوان شرقی صحن عتیق و هم از ایوان شمالی صحن جدید درب بزرگ به بست گشوده شده که هر دو دارای سردر مجلل در دو ضلع جنوبی و غربی بست میباشد. در دو طرف بست مغازه هائی است که کسبه مشغول کسب هستند این دکانین و هم دکانین بست علیا ملک آستان قدس است جلوائین بست هم چهارستون آجری بود از طرف آستان قدس آنها را برداشتمد و سال ۱۳۴۲ بنائی جدید عیناً مانند بست علیا ساختند

فصل هیجدهم

خیابان فلکه - مهمانسرا - درمانگاه

فلکه

در عهد سلطنت اعلیحضرت رضاشاه کبیر و بفرمان آن شاهنشاه خیابانی کمر بندی در اطراف بارگاه حضرت ثامن الائمه احداث گردید که حرم و رواقها و صحنین و کلیه ابنیه آستان قدس را در میان گرفته است و فلکه حضرت نامیده شده است ،

مهمانسرا

مهمانسرای آستان قدس رضوی در جنوب بست علیا واقع است و چون محل مناسب و شایسته برای پذیرائی نداشت در سال هزار و سیصد و شصت و پنج قمری بفرمان شاهنشاه

آریامهر در مغرب این مهمانسرا (جنب بست علیا) ساختمان
 دو طبقه بنا نمودند دارای اتاقهای متعدد و سالن عمومی
 مجهز بتمام وسایل لازم و در طبقه فوقانی این ساختمان
 بمنظور مداوای بیماران و رفاه حال زائران درمانگاهی بنام
 درمانگاه آستان قدس تشکیل داده شد و طبقه تحتانی در اختیار
 مهمانسرای حضرتی است که محل صرف غذا میباشد و از
 واردین که اکثر آنها از زائرین میباشند با کمال گرمی
 و احترام پذیرائی میشود. غذای این مهمانخانه بطور کلی
 پلو و خورش است.

فصل نوزدهم

صحن جدید - کارخانه مرمر تراشی

کارخانه کاشی پزی

صحن جدید

صحن جدید در مشرق حرم بطول ۸۲ متر و عرض ۵۲ متر بمساحت ۴۲۶۴ متر دارای چهار ایوان بزرگ و دور صحن غرفات تحتانی و فوقانی و در عقب هر غرفه اطاقی است و در وسط صحن حوضی بزرگ دیوارهای صحن بکاشی ممتاز آراسته شده در جنوب غربی مقبره شیخ بهائی است و از زاویه شمال غربی

ببازار زر گرها راه دارد که به بست سفلی منتهی میگردد
 این صحن را فتحعلی شاه قاجار در سال هزار و دو بیست
 و سی و سه بنا نهاده و حاجی میرزا موسی خان نایب التولیه در
 سال هزار و دو بیست و شصت قمری در زمان سلطنت محمد شاه
 کاشی کاری نموده است (۱)

ایوان طلا

ایوان طلا در ضلع غربی صحن جدید بطول ۱۵ متر
 و عرض ۷/۲۵ متر با ارتفاع ۲۲ متر میباشد .
 بانی این ایوان فتحعلی شاه در سال ۱۲۳۳ قمری
 بوده و در زمان سلطنت ناصرالدین شاه بخشهای طلا تذهیب
 گردیده است .

ازاره ایوان سنک مرمر و از بالای ازاره دیوارها
 و سقف مقرنس باخشتهای طلا آراسته شده و چهار غرفه زیبا
 دو غرفه در ضلع غربی و یکی در ضلع شمالی و دیگری

ضلع جنوبی است که این غرفه‌ها هم بهمان خشتهای زرین آراسته است .

بر کمر بند داخل ایوان قصیده‌از منشآت سرخوش بخط نستعلیق برجسته نوشته شده حاکی از تذهیب ایوان و نام بانی و متصدیان آن و ماده تاریخش هزار و دوست و هفتاد و هشت میباشد .

در مقدمه این کتیبه (سلام علیکم طبتم فادخلوها خالدین) و در آخر کتیبه نوشته شده (سلام علیکم بما صبرتم فنعم عقبی الدار)

در زیر هر غرفه هم يك بیت نوشته و ماده تاریخ آن ۱۲۸۲ ق میباشد .

از مفاد کتیبه‌های فوق معلوم میشود طلاکاری این ایوان بامر ناصرالدین شاه در زمان حکومت سلطان مراد میرزا حسام السلطنه در خراسان آغاز گردیده و سال ۱۲۸۲ در زمان نیابت تولیت عضدالملک قزوینی تکمیل گردیده است .

در دو طرف دهنه ایوان نزدیک ازاره این جمله نوشته شده بامانت خیر الحاج حاج سید ابوالحسن خان امین سرکار آستانه وسعی خیر الحاج حاج رجبعلی زرگر باشی باتمام رسید .

برپیشانی ایوان کتیبه‌ای بر روی کاشی معرق بخط جلی نوشته شده (العظمة والجلال والقدر والكمال لخالق اعلام الشامخه والجبال الراسيات وهذه الطاق الرفيع والبنیان المنیع شاهد علی قدرة الصانع المبدع البدایع وقد تشرف بعمارة هذه الرواق و الايوان بانى مبانى العدل والاحسان والى مملكت خراسان اصف الدولة العلية العاليه وزین لمطلق الموقوفات كتبه محمد حسين المشهدى فى ۱۲۶۲ قمرى). از کتیبه فوق معلوم میشود در زمان حکومت اصف الدوله در این ایوان تعمیراتی انجام گردیده است .

بر دوپایه دو طرف دهنه ایوان کتیبه‌ای بخط ثلث بر روی کاشی‌های معرق از پائین ببالا و از بالا بپائین و بالای ایوان سورة مبارکه (عم یتسائلون عن النبأ العظيم) الی آخره

و در آخر کتیبه نوشته شده (سبحان ربك رب العزة عما يصفون وسلام على المرسلين والحمد لله رب العالمين کتبه راجياً الى الله محمد حسين الشهيد المشهدى فى ۱۲۶۲ق)

در زمان سلطنت اعلیحضرت محمد رضاشاه پهلوی سال ۱۳۲۲ شمسی در پیشانی ایوان شکستی نمودار شد که جبهه ایوان بسمت صحن متمایل گردید که بامهارت خاصی آنرا تعمیر و جلو آمدگی آنرا ترمیم نمودند و از خشتهای طلاهم مرمت و کاشی کاری آنرا تجدید و از اهراس را باسنگ مرمر نفیس ساخته کف ایوان را نیز بسنگ مرمر مفروش و جلو ایوان در سه ضلع نرده سنگی نصب نمودند .

ایوان شرقی

ایوان شرقی صحن جدید بطول ۱۵ متر و عرض ۷ متر بار ارتفاع بیست متر این ایوان هم از بناهای فتحعلی شاه است که در زمان محمد شاه قاجار تعمیر و کاشی کاری

شده وبر جنبین ایوان کتیبہ بخط ثلث ودرشت بخط محمد
 حسین شهید مشهدی سورة مبارکۃ (لا اقسام یوم القیمہ) الی
 آخره وسورة مبارکۃ (والعصر ان الانسان لفی خسر) تا آخر
 سورة نوشته شده وبر کمر بند ایوان احادیثی مرقوم از جمله
 وفي التهذيب عن سليمان بن يحيى المازني عن ابي
 الحسن موسى عليه السلام قال من زار قبر ولدي علي
 كان عند الله كسبعين الف حجة قال ومن بات ليلة عنده
 كان كمن زار الله في عرشه فقلت كمن زار الله في عرشه
 قال بلى اذا كان يوم القیمہ كان علي عرش الله عز وجل
 اربعة من الاولين واربعة من الاخرين فاما الذين هم
 من الاولين فنوح و ابراهيم وموسى وعيسى واما من
 كان من الاخرين محمد وعلي والحسن والحسين صلوات الله
 عليهم اجمعين (۱) کتبه محمد حسین المشهدی فی ۱۲۷۱

۱- ترجمہ۔ از سلیمان مازنی کہ گفت امام موسی کاظم
 فرمود کسی کہ زیارت نماید قبر فرزندم علی (حضرت رضا) را
 چنانست کہ زیارت کرده باشد هفتاد هزار بار خانہ کعبہ را و کسی کہ
 بیتوته کند شبی را نزد او مانند آنست کہ زیارت کرده باشد خدا
 را در عرش من از روی تعجب گفتم آیا مانند آنکہ زیارت کند
 خدا را فرمود آری چون قیامت شود باشد بر عرش الہی چہار کس

این ایوان در بی بزرگ بفلکه جنوبی دارد که راه اصلی صحن است

در جنبین درب بخط ثلث در یکطرف نوشته شده
بسعى سلاله السادات آقاميرزا بابا مشرف سرکار فیض آثار
انجام یافت و در طرف دیگر باهتمام عالیجناب ملاعلی اکبر
امین التعمیرات سرکار فیض آثار اتمام یافت .

برپیشانی ایوان کتیبه‌ای بخط ثلث بر روی کاشی
(قدزین هذه الصحن والایوان الذی افتخر به غرات الجنان
من الموقوفات المطلقة فی ایام دولت السلطان الاعظم والخاصان
محمد شاه قاجار خلد الله ملکه الی یوم القرار کتبه محمد
حسین الشهید المشهدی ۱۲۶۳ قمری)

این ایوان در زمان سلطنت رضا شاه کبیر تعمیر
شده و در زمان سلطنت شاهنشاه آریامهر دیوارهای آن
بکاشی هفت رنگ زینت داده شده و سقف گچی مغرس آنرا

از پیشینیان و چهارکس از پسینیان پس آنها که از پیشینیان باشند
نوح ابراهیم ، موسی و عیسی هستند و چهارتن از آخریان محمد
علی ، حسن و حسین میباشند درود و رحمت الهی برایشان باد

بصورت کاشی بسیار زیبا نقاشی و تزئین نموده ازاره‌اش را باسنک سیاه براق و کف ایوان را باسنک خلیج مفرور ساختہ‌اند .

ایوان شمالی

این ایوان بطول ۱۷/۳۰ متر و بعرض ۷/۳۰ متر و بار تفاع بیست متر و دربی بزرگ به بست سفلی دارد که راه اصلی آمد و رفت از بست سفلی است و دارای سردری مجلل و باشکوه میباشد ،

بر پیشانی ایوان کتیبه‌ای با خط درشت بر روی کاشی نوشته شده (قد تم تزئین تلك العمارة العالیة التي ترهو علی الجنان فی ایام دولت السلطان العادل المروج الدین ناصر الدین شاه قاجار خلد الہ سلطانه فی تولیت جناب مستطاب مؤتمن الملك میرزا سعید خان لازال مستظلاً بظلال حضرت الامام وعناية سلطان الايام کتبه احمد بن المشهدی فی سنه ۱۲۹۵ قمری و بر بالای درب قصیده‌ئی از منشئات مؤتمن الملك بر روی

کاشی معرق بخط خود مؤتمن الملک مطلعش این است
 بیالای لاجوردی طاق بر کردون مینائی
 که بسیار است فرق از آسمان تا آسمان سائی
 کتیبه بالای ایوان حاکی است که در زمان سلطنت
 ناصرالدین شاه این ایوان تعمیر و تزئین گردیده .
 این ایوان در زمان سلطنت رضا شاه کبیر شکاف بزرگی
 برداشته بود که تعمیر کلی شده و در زمان سلطنت شاهنشاه
 آریامهر در سال ۱۳۳۷ شمسی نیز تعمیرات لازمه انجام
 و کف آنرا بسنگ خلیج مفروش ساختند .

ایوان جنوبی

در جنوب صحن هم ایوان بزرگ با سر در مجلل بطول
 ۱۸/۳۰ متر و بعرض ۷/۳۰ متر با ارتفاع بیست متر ازاره اش
 سنگ واز بالای ازاره تا سقف بکاشی ممتاز آراسته شده و
 سقف باکاشی مقرنس ساخته شده و دارای چهار غرفه است
 واز وسط دربی آهنین بصحن موزه آستان قدس دارد . در

داخل ایوان کتیبه کمر بندی بر روی کاشی بخط ثلث احادیثی
 نوشته شده و بر جنبین ایوان بر پایه های دو طرف سورۀ مبارکۀ
 اذا جاءك المنافقون کتیبه شده و در آخرش کتبه محمد
 حسین الشہید المشہدی فی سنہ ۱۲۶۲ قمری

در زیر ہر يك از غرفہ ہا سورہ ای از قرآن کتیبه
 شدہ در ذیل يك غرفہ سورۀ مبارکۀ (قل یا ایہا الکافرون)
 ذیل غرفہ دیگر سورۀ قل ہوالہ احد . و در زیر غرفہ ای
 سورۀ (قل اعوذ برب الفلق) و در زیر غرفہ چہارم (قل اعوذ
 برب الناس) و ذیل سورۀ قل ہوالہ کتبه محمد حسین الشہید
 المشہدی فی ربیع الاول ۱۲۷۷ قمری .

بر پیشانی ایوان کتیبہ ئی است کہ نوشتہ شدہ قد امر
 بابداع الصحن المقدس السلطان المبرور والخابان المغفور
 فتحعلی پادشاہ (من الموقوفات المطلقہ ولقد تشرف بتزیینہ
 فی زمن السلطان العادل و الخاقان البازل محمد شاہ قاجار
 خلدالہ ملکہ السید الجلیل حاجب الروضۃ الرضویہ حاجی
 میرزا موسی خان اعلی الہ مقامہ کتبه محمد حسین الشہید

المشهدی و در دو طرف این کتیبه عبارات ذیل نوشته :
 پاسبان آستان عرش نشان اشرف السادات میرزا محمد
 حسین عضدالملک با تمام عمارت موفق شد ۱۲۷۲ ق سرکار
 فیض آثار مقرب الخاقان حاجی میرزا موسی خان بتعمیرات
 موفق شد . بر زاویه دهنه ایوان نوشته شده عمل استاد رضا
 بنا مشهدی . از کتیبه فوق معلوم است که بانی صحن و ایوان
 فتحعلی شاه بوده و در زمان سلطنت محمد شاه کاشی کاری
 و تزئین گردیده است .

در سنوات ۱۲۷۲ و ۱۲۷۷ نیز تعمیرات و تزئیناتی در
 این ایوان انجام شده است .

در عهد سلطنت اعلیحضرت محمد رضا شاه پهلوی
 شاهنشاه آریامهر کاشیها و مقرنس ایوان شکسته و ریخته
 و بعلاوه شکاف کوچکی هم در این ایوان پدیدار گشته بود
 عملیات پی بندی و استحکام در زیر پایه ها معمول و تعمیرات
 و مرمت کامل انجام و کاشی کاری آنهم تجدید گردیده و
 در سال ۱۳۴۸ شمسی تعمیر و تزئین ایوان پایان یافت . و
 بر فراز سردر این ایوان ساعت بزرگ چهار طرفه نصب

گردیده است و جایگاه ساعت را بطرز زیبایی باکاشی معرق
و مقرنس ساخته اند .

خزانہ

در قسمت غربی صحن نو و سمت جنوبی ایوان طلا
خزانہ آستانه است سابقاً محل خزانہ در سمت شرقی
دارالحفاظ بود که اشیاء گرانبها و جواهرات آستان قدس در
آنجا ضبط و نگاهداری میشد از سال ۱۳۱۴ شمسی دفتر خزانہ
را باین محل انتقال دادند و در اطاقهای فوقانی و درویشترین ها
و صندوقهای مخصوص محافظت میگردد .

در زمان سلطنت رضا شاه کبیر در وسط صحن
جدید حوض بزرگی ساخته شده و سنگامی که سنک یک
پارچه است و آنرا مؤتمن السلطنه باستان قدس تقدیم نموده
و از سابق در همین محل بوده و اینجا سقاخانه صحن بوده
است آنرا هم در وسط حوض قرار داده اند و اطراف حوض
کلکاری و محصور به نردۀ کوتاهی است .

در زمان سلطنت شاهنشاه آریامهر ازاره صحن را
تعویض و با سنک مرغوب خلجی ساختند و از کاشی کاری

دیوارها بطور کلی مرمت شده و سنگفرش کف صحن را که پست و بلند شده بوضع نامطلوبی در آمده بود برچیده و اسفالت کردند و دو ستون بار تفاع ۲۴ متر در دو طرف گلکاری نصب نموده بالای هر ستون ۲۴ نور افکن قوی قرار داده اند که شبها صحن را مانند روز روشن میسازد.

کارخانه

کارخانه مرمر تراشی و برش و صیقل سنگ مرمر را آستان قدس در سال ۱۳۵۶ قمری از اروپا خریداری و وارد نموده سنگهای مرمر را از کوههای خلیج مشهد و معادن تربت حیدریه حمل و در این کارخانه برش داده و صیقل زده در بناهای آستانه بکار میبرند.

کارخانه

آستان قدس رضوی دارای کارخانه کاشی سازی نیز میباشد و کاشیهایی که در سنوات اخیر در ساختمانها و تممیرات آستانه بکار میرود از همین کارخانه است.

فصل بیستیم

مسجد گوهرشاد

مسجد گوهرشاد در جنوب حرم مطهر است این مسجد را بانو گوهرشاد آغاز وجه شاه رخ شاه ابن امیر تیمور گورگان در سنه هشتصد و بیست و یک هجری قمری بنا نهاده چهار ایوان بزرگ در چهار سمت مسجد و در دو طرف هر ایوان بزرگ ایوانهای کوچک تحتانی و فوقانی است و ایوانهای کوچک تحتانی متصل بشیستانهاست.

این مسجد دارای شبستانهای بزرگ با ستونهای محکم و از شبستانها بهر يك از ایوانهای کوچک دربی گشوده شده دوشبستان جنوبی بزرگتر از سایر شبستانها است هر يك از این دوشبستان دارای ۲۴ ستون در وسط و ۲۴ پایه در اطراف میباشد.

دو طرف ایوان جنوبی دو گلدسته بلند و یاشکوه قرار

دارد در سمت شمال شرقی مسجد چهار اطاق تحتانی و فوقانی و يك كفشداری است از این كفشداری بدارالحفاظ و بایوان بزرگ شمالی راه دارد. از دوزایه ضلع غربی مسجد دورا هروی عریض بیازار بزرگ راه دارد و از ضلع جنوب غربی را هروی که بفلکه جنوبی منتهی میگردد در وسط صحن مسجد قطعه زمینی بود بنام مسجد پیر زن در حدود ۱۲۰ متر مربع که کف این زمین از کف مسجد در حدود ۳۰ سانتیمتر بالاتر بود و اطراف آن ستونهای سنگی بود اخیراً آنستونها را برداشته حوضی بزرگ در آنجا ساختند،

طول صحن مسجد از شمال بجنوب ۵۵ متر

عرض از مشرق بمغرب ۵۰ متر

طول صحن باشبستانهای شمالی جنوبی ۱۰۶ متر

عرض صحن باشبستانهای دو طرف ۸۳ متر

مساحت صحن مسجد ۲۷۵۰ متر

زیر بنا ۶۰۴۸ متر

مجموع مساحت ۸۷۹۸ متر مربع است.

کلیه دیوارها و ایوانها بکاشیهای نفیس آراسته و بر روی کاشیها اسماء الله و سوره‌های قرآن و احادیث با خطوط زیبا نوشته شده در دو مورد هم نام بانو گوهرشاد بر روی کاشی خوانده میشود یکی در کتیبه جنب ایوان مقصوره با خط ثلث بخط فرزندش بایسنقر بن شاهرخ شاه که بزرگترین ثلث نویس در اعصار بوده و دیگری بر کتیبه داخل ایوان شمالی.

مسجد جامع گوهرشاد در کثرت عبادت ممتاز و بی نظیر است علاوه بر انجام فرائض دینی و تلاوت قرآن و دعا و تدریس و موعظه کلیه مراسم و اجتماعات مذهبی در این مکان مقدس بر گزار میگردد.

بانو گوهرشاد آغا از روی کمال اخلاص بساختمان این معبد معظم قیام نموده و استادان فن و معماران و بهترین خطاطان و کاشی کارها در استحکام و ثرائین آن نهایت علاقه و مهارت را بکار برده اند و کوشیده اند تا این بنای مقدس هر چه باشکوه تر ساخته و آراسته گردد و بانوی نامبرده هزینه

هنگفت آنرا از اموال خاصه خود بیدریغ پرداخته و
چنین اثری ارزنده و جاودانی بعالم اسلام هدیه نموده است

ایوان شمالی

ایوان شمالی مسجد گوهرشاد بطول ۱۲ متر و بعرض هشت
متر متصل بدارالسیاده است و بهمین مناسبت آنرا ایوان
دارالسیاده مینامند از ضلع شمالی دربی بدارالسیاده گشوده
شده و از ضلع غربی بشبستان مسجد و از ضلع شرقی براهروی
دارالحفاظ راه دارد. دیوارها و سقف بکاشی های الوان آراسته
و دارای کتیبه و ترفجهای بسیار است.

بر دیوار شمالی کتیبه با خط ثلث بزرگ زرد بر روی
کاشی معرق نوشته شده (قد وقع تعمیر هذا المسجد الجامع
فی ایام دولت الخاقان الاعظم شاه عباس الصفوی الحسینی من
عین مال المغفور المبرور و رخواجه جعفر الجیلانی بسعی الفاضل
التقی مولانا حسن الخادم الجیلانی کتبه محمد حسین
الشریف) در سمت راست این کتیبه نوشته شده قد امر تعمیر

هذا المسجد الجامع في ايام الدولة الخاقان شاه عباس من عين
مال المغفور ودر سمت چپ نوشته الامر بعمارة هذا المسجد
صاحب الرشد و الرشد المعظمه گوهرشاد .

در دو طرف دربی که بدارالسیاده میرود صلوات بر
معصومین و بر سقف (قال اله تبارك وتعالى يا ايها الذين آمنوا
اذانودی للصلوة من يوم الجمعة فاسعوا الى ذكر الله وذروا البيع
لعلكم تفلحون) و در آخرش نوشته شده استاد علی بن ۱۰۵۲ ق
و در پیشانی ایوان تا سقف ترنجهای متعدد که در
میان این ترنجها از کاشی معرق زرد و لاجوردی با خط بنائی
سبحان اله و اشکال مثلثی که در میان آنها اسماً جلاله بخط
بنائی نوشته شده و در دو طرف دهنه ایوان سورۀ مبارکۀ
(تبارك الذی بیده الملك وهو علی کل شیء قدیر) تا آخر
سورۀ و سورۀ مبارکۀ (انا فتحنا لك فتحاً مبیناً) الی آخر
سورۀ .

و بر پیشانی سردر کتیبه‌یی که نوشته شده (لقد امر
بعمارة هذا البيت والمقام الذی کالمسجد الحرام السلطان

الاعظم والخاقان الاكرم ابوالمظفر سليمان الصفوى الموسوى
 از این کتیبه ها معلوم میشود در زمان سلطنت شاه
 عباس ثانی و هم در زمان شاه سلیمان صفوی در این ایوان
 تعمیراتی انجام گردیده

ایوان غربی

ایوان غربی مسجد بطول ۱۳ متر و بعرض ۱۱ متر
 دیوار و سقف بکاشی معرق آراسته و در دو طرف
 شمالی جنوبی هر طرف چهار غرفه است بر پیشانی
 هر غرفه و بر پایه های فاصل آن آیاتی از کلام الله مجید
 نوشته شده .

بالای غرفه های ضلع شمالی بر روی کاشی معرق
 بخط ثلث نوشته شده (قال الله تبارك وتعالى الله ما فى السموات
 وما فى الارض وان تبدوا ما فى انفسكم او تخفوه يحاسبكم به الله
 فيغفر لمن يشاء ويعذب من يشاء والله على كل شئ قدير
 بالای آن بخط کوفی سبحان اله)

و برپیشانی غرفه‌های بعدی آیه مبارکه (وان یکاد
الذین کفرو لیزلقونک بابصارهم لما سمعوا الذکر ویقولون
انه لمجنون و بر بالای دو پایه فاصل آن قال الله تبارک و تعالی
قد نرى نقلب وجهک فی السماء فلنولینک قبله ترضاها فول
وجهک شطر المسجد الحرام نوشته شده و از آنجا بیعدبر
پایه قرینه آن و حیث ما کنتم فولو وجوهکم شطره الی
آخر آیه و بر فراز آن در میان اشکال مربع از کاشی الحمد
لله الملك لله

برپیشانی غرفه‌های جنوبی هم آیه شریفه لایکاف
الله نفسا الا وسعها بر پایه وسط رو بردی پایه شمالی بقیه
آیه قد نرى نقلب وجهک که در پایه شمالی مقابل است
نوشته (و حیث ما کنتم فولو وجوهکم)

بر دیوارهای شمالی و جنوبی بر فراز آیات قرآنی
بالای غرفه‌ها کلمات (سبحان اله لاله الا الله)

و ترنجهای بسیار از کاشی بر دیوارهای این ایوان
که در میان آنها کلمات (محمد رسول اله - علی ولی اله

الله اکبر ربی - محمد نبی

بر سقف ترنجهای متعدد است که در وسط آنها بخط
بنائی (توکل علی خالق یالله . سبحان الله . الحمد لله .
الله اکبر)

در سرترنج کلمه (الله) را با خط بنائی خیلی درشت
نوشته و آیات قرآن در میانه حروف (الله) نوشته چنانکه
در میان الف اعوذ بالله من الشیطان الرجیم بسم الله الرحمن الرحیم
بخط ریز نوشته

و سوره فاتحه الكتاب را در میان حروف (الله) بطوری
که کلمه والضالین در آخر میان حرف هاء (الله) نوشته شده
است در سرترنج دیگر (محمد) نوشته و سوره حمد را در
داخل حروف محمد از حرف میم شروع کرده بطوریکه
آخرین کلمه سوره حمد در داخل حرف (دال) خاتمه یافته
است. در دو طرف این ترنج آیه شریفه (انما یعمر مساجد الله)
الی آخر آیه و بعد از آن (لا اله الا الله محمد رسول الله علی
ولی الله) و سنه ۱۰۵۹ در آخر کلمات نوشته شده و بر پایه های

دو طرف ایوان با خط بنائی (یا علی) و در میان حروف (یا علی) سوره مبارکه (قل هو الله احد) را نوشته .

بر پیشانی ایوان کتیبه‌ئی است که سوره مبارکه (سبح اسم ربك الاعلی) روی کاشی معرق نوشته شده است .

ایوان شرقی

دهنه ایوان ۱۱ متر و طول آن ۱۷ متر است از ضلع شرقی دربی آهنین به عمارت موزه باز میشود دیوارها و سقف بکاشی معرق آراسته و این ایوان دارای محرابی است بر پیشانی محراب کتیبه‌ئی در دو سطر بر روی سنك مرمر كه يك سطر بخط کوفی (قال النبی علیه السلام) نوشته شده و سطر دیگر بخط ثلث (عجلو بالصلاة قبل الفوت وعجلو بالتوبه قبل الموت) (۱)

بر دیوار و سقف آیات شریفه قرآن و احادیث نوشته شده و این ایوان دارای شش طاق نما در سمت شمالی و جنوبی

۱- بشتابید برای نماز پیش از آنکه وقت بگذرد و در توبه شتاب کنید پیش از مرگ .

است بر دیوار شمالی بالای طاق نمای اول این حدیث (قال
النبي ﷺ نصيب امتي من نار جهنم كنصيب ابراهيم من
نار نمرود) (۱)

بر بالای غرفه وسط کتیبه‌یی است که نوشته (قال
النبي لو تعلمون ما اعلم لضحكتم قليلا ولبكيتم كثيرا) (۲)
بریشانی غرفه سوم کتیبه‌ئی است (قال النبي احب
البلاد الى الله تعالى مساجدها و ابغض البلاد عنده اسواقها) (۳)
بر دیوار جنوبی بالای غرفه اول بر روی کاشی کتیبه‌یی
بخط ثلث نوشته شده (قال النبي (ص) بين العبد والكفر
ترك الصلوة) (۴) و در میان کلمات آن اسامی جلاله و بر بالای

۱- بهره امت من از آتش دوزخ مانند بهره ابراهیم
است از آتش نمرود

۲- پیغمبر فرمود آنچه را که من میدانم اگر شما بدانید
کم می‌خندید و بسیار گریه میکنید .

۳- پیغمبر فرموده دوست‌ترین جاها نزد خدا مسجدها
است و بدترین نقاط بازارهای آن (جائی که مردمش فقط در پی
سود جوئی باشند)

۴- میان بندگی و کفر وا گذاشتن نماز است (ترك نماز
عمداً)

طاق دوم (غرفه وسط) (قال النبی صلی الله علیه وآله من
بنی مسجدا بنی الله بیته فی الجنة (۱)

کتیبه طاق نماى سوم (قال النبی- ص) الصلوة عمود
الدين من اقامها فقد اقام الدين ومن ترکها فقد هدم الدين (۲)
وروی پایه های طرفین غرفه وسط کتیبه بی که آیه
شریفه (وان المساجد لله فلا تدعو مع الله احدا و آیه شریفه
وانه لما قام عبد الله يدعوه کادو يكونون علیه لبدا در میان
کلمات آن سبحان اله والحمد لله نوشته شده بر سقف ایوان
آیه لقد صدق الله رسوله الرويا بالحق لتدخلن المسجد الحرام
انشاء الله آمنین معلقین رؤسکم) تا آخر آیه وبعد از آن
نوشته سنه ۱۰۵۳ قمری

وروی پایه های طرفین ایوان بر روی کاشی (علی)

۱- کسیکه مسجد بنا کند پروردگار خانه‌ی در بهشت باو
عطا میفرماید.

۲- پیغمبر (ص) فرمود نماز ستون دین است کسی که
بر پا دارد نماز را بدرستی که برپا داشته دین را و کسیکه وا گذاشت
نماز را بتحقیق ویران کرد دین را

بخط بنائی نوشته و در جوف حروف (علی) سوره اخلاص
و سوره ناس را نوشته اند .

بر سر در ایوان بر روی کاشی معرق سوره (سبح اسم
ربك الاعلی) که قسمتی از این سوره بر کتیبه پیشانی ایوان
غربی نوشته است بقیه آنرا در اینجا نوشته و بعد از آن
سوره والعصر را تا آخر در این کتیبه نوشته و در آخر کتیبه
ابراهیم فی سنه ۱۲۳۶ هجری قمری

ایوان مقصوره

ایوان جنوبی مسجد کوهرشاد را ایوان مقصوره
مینامند این ایوان دارای گنبد باشکوه و دو کلدسته بر روی
پایه های طرفین میباشد .

طول ایوان مقصوره ۳۵ متر و عرض آن باختلاف ۱۳
و ۱۵ متر مساحت آن در حدود پانصد متر مربع میباشد .
ارتفاع ۲۷ متر با گنبد ۳۴ متر و قطر پایه های دو طرف
دهنه ایوان ۵ متر است .

این ایوان محرابی بزرگ دارد در داخل محراب کتیبه
 کمر بندی از کاشی معرق و نفیس که بخط ثلث آیه الکرسی
 تا یخرجهم من الظلمات الی النور پس از آن صدق الله العظیم
 و صدق رسوله الکریم و بر حاشیه محراب کتیبه سنک مرمر
 که آیه شریفه اقم الصلوة لدلوك الشمس تا آخر آیه و بعد
 از آن قل الروح من امر ربی نوشته شده و در ضلع غربی دربی
 بر اهروی گشوده که این راهرو از شمال بمسجد و از جنوب
 بنخیابان فلکه منتهی میگردد .

در ضلع شرقی ایوان سه غرفه و در ضلع غربی نیز سه غرفه
 است دیوارها و سقف بکاشی معرق نفیس آراسته و بر دیوار
 و سقف آیات قرآنی و احادیث و اسماً جلاله مکرر نوشته
 شده بر دیوار غربی بخط ثلث (قال النبی ﷺ والصلوة
 المؤمن فی المسجد کالسّمک فی الماء) (۱)

و در بروی آن بر ضلع شرقی (المنافق فی المسجد

۱- پینمبر اکرم فرمود مؤمن در مسجد مانند ماهی در

میان آب است

کالطیر فی القفس) (۱) فی شهور سنهٔ احدى وعشرين وثمان
مائه (۸۲۱ هـ) جنب این حدیث ترنجی است که در وسط آن
نوشته بتوفیق حق این مبارک مقام بمعماری کمترین شد
تمام محمد باقر هزار و هشت .

بر دیوارهای شرقی و غربی (الله اکبر - الحمد لله
سبحان اله سبحان ربی الاعلی و بحمدہ) مکرر نوشته شده و
بر پایه‌های دهنهٔ ایوان ترنجائی که (الحکم لله) بر آنها
نوشته .

و بر فراز طاقهای دو طرف حدیث قال النبی المساجد
بیوت اله فی الارض) الی آخر و آیه شریفه (خذو زینتکم
عند کل مسجد) تا آخر فی سنه ۱۰۸۷ و در میان خطوط
کتیبه (سبحان اله) نوشته بر اطراف گنبد در داخل ایوان
کتیبه‌ئی از آیات قرآن بخط محمد رضا امامی برپیشانی
و معبر کفش کن نوشته شده قدتم مرمت هذه العماره سید

۱ - آدم دورو و بانفاق دره سجد مثل پرندہ در قفس
میباشند .

سلاطین الزمان شاه سلطان حسین الصفوی الموسوی الحسینی
 وجلو دهنه ایوان دو کتیه است سورة (انا فتحنا لك فتحاً
 مبیناً) وسورة مبارکه (تبارک الذی بیده الملك وهو علی
 کل شیء قذیر نوشتہ شدہ است .

در خارج دهنه ایوان کتیهئی باخط درشت بخط
 بایسنقر ابن شاهرخ (پسر کوهر شاد آغا) است کہ از بالای
 ازارہ سنگی پایہ یکطرف شروع شدہ دور زدہ تا بالای پایہ
 رفتہ و در پیشانی سردر ایوان نوشتہ تا میرسد بیایہ طرف
 دیگر و از آنجا بطرف پائین آمدہ تا روی ازارہ رسیدہ و
 نوشتہ است .

بسم الله الرحمن الرحيم : قال الله تعالى انما يعمر
 مساجد الله من آمن بالله واليوم الآخر الى آخر آية وبعد قال
 النبي (ص) من بنى الله مسجداً ليدكر اسم الله فيه بنى الله له
 بيتاً في الجنة تا اينجا بخط بایسنقر و از اينجا ببعده بخط محمد
 رضا امامی . قد انشات هذا المسجد الجامع والاعظم والبيت
 المحرم في ايام دول السلطان المعظم والخاقان الاعلى الاكرم

مولی ملوک العرب والعجم السلطان بن السلطان ابوالمظفر
 شاهرخ بن امیر تیمور گورکانی بهادر خان خلدالله ملکه
 وسلطانہ وافاض علی العالمین برہ وعدلہ واحسانہ الحضرة
 العليا والجليلة الکبراشمس سماء العفه والسداد الموصوفه
 بالشرف والعز والرشاد گوهر شاد ابدت عظمتها ودامت
 عصمتها وکثرت برکاتها بالنية الصادقة القصوى والعقيدة
 الراسخة العظمى لحصول المأمول راجية من الله باحسن القبول
 من عين مالها لحسن مآلها واصلاح بالها يوم تجزى کل
 نفس اعمالها ابتغاء لوجه الله (ازاینجا باز خط بایسنقر است)
 وطلباً لمرضاته وشکراً علی الائه وحمداً علی نعمائه فتقبلها
 ربها بقبول حسن وخیر بها باحسن اجر المحسنين ونقصها
 باکمل ما اعده بعبادة الصالحين کتبه راجياً الى رحمة الله
 بایسنقر بن شاهرخ ابن تیمور گورکانی فی سنه هشتصد و
 بیست و یک هجری قمری ودرمیانہ کتیبہ جملة الملك لله مکرر
 نوشته ودرس کتیبہ نوشته اتفق تحریرها فی اوایل شهر الہ
 المبارک رجب المرجب سنه احدى وعشرين وثمانمאה ٨٢١

و در آخر کتیبه این عبارت نوشته شده عمل عبدالضعیف
 الفقير للمحتاج لعناية الملك الرحمن قوام الدين بن زين الدين
 شیرازی .

در دو طرف دهنه ایوان نزدیک بازاره اییاتی بخط نستعلیق
 نوشته شده حاکی از بر و زلزله‌ئی که بگنبد مطهر رضوی
 آسیب رسانیده در مسجد و این ایوان هم خرابی وارد و
 گسستگی‌هایی پدید آمده و شاه سلیمان صفوی در سال
 ۱۰۸۸ تعمیر و مرمت نموده است .

دو مناره در دو طرف ایوان مقصوره دارای کتیبه
 و ترنجهای فراوان از کاشی معرق میباشد بالای مناره در زیر
 مغر نس هر دو گلدسته کتیبه‌ئی که آیه شریفه یا ایها الذین
 آمنوا اذا نودی للصلاة من یوم الجمعة فاسعوا الی ذکر الله
 و ذر البیع لعلکم تفلحون کتبه محمد حسین الشهید المشهدی
 سنه ۱۲۷۴ ق

و چهار ترنج بر پایه‌های گلدسته که بر آنها حادثی
 چند نوشته شده و بر ترنجهای بسیار اسماء الله نوشته و قصیده‌ئی

که هیجده بیت است در پائین مناره زیر ترنجه‌ها بخط
نستعلیق روی کاشی معرق ۹ بیت در يك مناره و نه بیت در مناره
دیگر نوشته و مطلعش چنین است .

در آستان ملك پاسبان خسرو طوس
رضا ولی خدا شاه آسمان خرگاه
علی سلاله موسی که کائنات برند
بر آستان جلالت زحادثات پناه

و آخرش

چه شد ز رفعت تاریخ سال تعمیرش
کمند فکرت مینای خورد بین کوتاه
سرازد ریچه مؤذن برون نمود و سرود
(اذان اشهد ان لا اله الا الله)

ماده تاریخ برابر است با ۱۲۷۸

از مفاد این قصیده معلوم میشود در زمان سلطنت
ناصرالدین شاه و در تولیت میرزا طاهر در کاشیکاری های
مسجد تعمیراتی انجام شده و کلدسته ها را هم تعمیر و

کاشی کاری آنرا تجدید نموده اند بر کلیه دیوارهای صحن مسجد و ایوانهای بزرگ و ایوانهای کوچک تحتانی و فوقانی و طاق نماها اسماء الله و آیات قرآن و احادیث و نام پیغمبر اکرم (ص) و علی علیه السلام نوشته شده و بالای غرفه های فوقانی نزدیک لب بام در چهار طرف مسجد کتیبه ای است با خط ثلث و درشت بر روی کاشیهای معرق بخط محمد رضا امامی سورة مبارکه (هل اتی علی الانسان حین من الدهر و سورة یسبح لله ما فی السموات و ما فی الارض و سورة مبارکه انا انزلناه فی لیلۃ القدر) از جنب مناره شرقی شروع شده و بطور سرتاسری تا جنب مناره غربی نوشته شده است

این کتیبه از زمان سلاطین صفوی بوده از آن زمان بیست و هفتم هر گاه احتیاج بتعمیر پیدا کرده و تعمیر نموده اند هر جا که این کتیبه مرمت شده مانند اول نوشته اند و تعمیر پیدا نکرده و ظاهر کتیبه همچنان محفوظ مانده است ،

در زمان سلطنت اعلیحضرت محمد رضا شاه پهلوی
 آریامهر در صحن مسجد کوهر شاد و ایوانها و شبستانهای
 آن تعمیرات اساسی انجام شده و کاشیکاری ایوانها و صحن
 تجدید گردیده حوضی بزرگ در وسط صحن ساخته شده و
 کف مسجد که سنگفرش نامرتب و نا هموار بود بسنگهای
 مسدس و صاف مفرش ساختند. گنبد فوق ایوان مقصوره
 را که شکست برداشته بود بکلی برداشتند و گنبدی بزرگتر
 و بسیار مستحکم با بتون مسلح بنا کردند نمای خارجی گنبد
 بکاشی فیروزه‌ئی رنگ پوشیده شده که بسیار زیبا و باشکوه
 است.

گوهر شاد آغا

در بعضی از کتب تواریخ مذکور است که گوهر شاد آغازنی با فراست و دانا بوده و بدین جهت نزد پدر شوهر خود امیر تیمور گورکان بسیار معزز بوده تا آنجا که در امور مملکتی با او مشورت مینموده و در بدر فرزان منقول است که بانو گوهر شاد آغا بدر ایش توجه خاصی داشته در باره آنها از هیچگونه مساعدت و معاضدت دریغ نمیداشته است و آنها را از پرداخت انواع وجوه دیوانی و مالیاتی معموله معاف میداشته هدایا و نذوراتی هم برای آنها میفرستاده و از آنها همت طلب میکرد مخصوصاً در باره شاه نعمت اله ولی ماهانی که از بزرگان واقطاب آنهاست بی نهایت ارادت میورزیده او را از شیراز بهرات دعوت نموده هدایای فراوانی هم بخدمتش فرستاده و دران سفر از وی بسیار تجلیل نموده است.

و در منتخب التواریخ است که میرزا سلطان ابوسعید
بن سلطان میرزا میر انشاء بن امیر تیمور در سنه ۸۶۱
قمری گوهر شاد آغا را در هرات بقتل رسانید.

در سنه ۸۷۲ ق یادگار محمد بن میرزا سلطان محمد
بن میرزا بایسنقر بن میرزا شاهرخ بن امیر تیمور نبیره
گوهر شاد آغا سلطان ابوسعید را بقصاص جده اش بقتل
رسانیده و در سال هشتصد و هفتاد و پنج سلطان حسین بن میرزا
ابن منصور بن میرزا بایقراء ابن شیخ عمر بن امیر تیمور
یادگار محمد نبیره گوهر شاد آغا را در نزدیکی هرات
بقتل رسانید (۱)

و در سوانح الایام است که قبر گوهر شاد و شوهرش
شاهرخ شاه و پسرش بایسنقر هر سه در هرات در مدرسه‌ای
است که خود گوهر شاد بنا کرده است.

دبیرستان و یکم

عبارت موزه . کتابخانه . قرانهای خطی
کتابهای نفیس

موزه

موزه آستانقدس رضوی یکی از موزه های مهم
جهان بشمار میرود در سال یکهزار و سیصد و پینجاه و شش
قمری برابر با ۱۳۱۶ شمسی اعلیحضرت رضا شاه کبیر
دستور ساختمان موزه و کتابخانه آستانقدس رضوی را
صادر فرمود .

عملیات ساختمانی در این سال شروع و در سال
یکهزار و سیصد و بیست و چهار شمسی در زمان سلطنت
اعلیحضرت شاهنشاه آریامهر خاتمه یافت و افتتاح گردید

عمارتی شایسته و باشکوه در جنوب صحن نو و شرق مسجد گوهر شاد ساخته شده طول بنا / ۵۰ متر عرض آن / ۳۴ متر مساحت زیر بنا / ۱۷۰۰ متر مساحت صحن ۶۳۰۰ متر مجموع مساحت صحن و ساختمان موزه هشت هزار متر مربع.

این ساختمان زیر نظر مهندسان و کارشناسان عالیقدر در نهایت دقت بسیار زیبا و مستحکم ساخته شده

بنائی دو طبقه دارای زیر زمینی که سقف آن بتن مسلح با پایه های سنگی و محکم ساخته شده و طبقه تحتانی و فوقانی پانزده سالن دارد. سالنهای طبقه تحتانی برای نمایش اشیاء عتیقه و طبقه فوقانی بکتابخانه اختصاص داده شده و مخصوصاً در طبقه فوقانی سالنی بزرگ دارای کتابدانیهای متعدد است

دو اتاق هم اختصاص بنمایش کتب نفیسه دارد و اتاقهای دیگر برای اداره کتابخانه و مطالعه و غیره و سالن طولی در سمت شرقی طبقه - تحتانی بقرائت خانه عمومی

اختصاص دارد و صندلی و میزهای مخصوص مطالعه سرتاسر سالن ترتیب داده شده است در کتابخانه آستان قدس اکنون بیش از شصت هزار کتاب خطی و چاپی موجود است.

در موزه آستان قدس انواع اشیاء عتیقه و نفیسه وجود دارد و بطرز جالب و منظم در محفظه ها و جایگاه های معین محفوظ و انواع اشیاء در روی میزهای مخصوص و در قفسه های زیبا در سالنهای بزرگ نگاهداری میشود و هر سالن بنوعی از اشیاء اختصاص دارد همه روزه درب موزه بروی عموم باز است و متصدیان امر در نهایت ادب و گرمی واردین را میپذیرند.

در مغرب موزه ایوانی بزرگ با کاشی الوان آراسته و سقف آن با کاشی معرق مفرنس ساخته شده دهنه ایوان ۱۱ متر و از این ایوان دربی بایوان شرقی مسجد گوهرشاد کشوده شده جنب این ایوان سرتاسر ضلع غربی غرفه های دو طبقه است در امتداد غرفه ها ساختمان دو طبقهئی در سال ۱۳۴۶ شمسی ساخته شده که بالای آن یک دستگاه منبع

آب بحجم شصت متر مکعب ساخته شده و دارای ایوانی
 بعرض و طول ۵/۵ متر $\times$ ۳ متر است این ایوان و ساختمان
 و غرفه‌های دو طبقه سرتاسر بکاشی معرق آراسته شده است
 در سمت شرقی عمارت موزه روی کتابخانه عمارتی
 سه طبقه ساخته‌اند که در سال ۱۳۴۳ شمسی شروع و سال
 ۱۳۴۶ خاتمه یافته بطول ۴۴/۵ و عرض ۱۲ متر و ارتفاع
 ۱۶ متر سقف سالنها کج بری و رنگ آمیزی و کف سالنها
 بسنگ مرمر مفروش و پله‌هایی که از طبقه ۲ بطبقه سوم
 میرود با سنگ مرمر ساخته شده

دیوار غربی این ساختمان که رو بروی کتابخانه
 است دارای غرفه‌های تحتانی و فوقانی است که بکاشی معرق
 پوشیده و تزیین گردیده و ازاره‌اش سنگ مرمر است
 جلو این ساختمان محوطه زیبایی بوجود آورده
 گلکاری نموده‌اند سمت شمالی این محوطه ایوان و سمت
 جنوبی غرفه‌های تحتانی و فوقانی و بکاشی‌های زیبا
 آراسته شده.

سمت شرقی صحن موزه دیواری مخروطیه بود در سال ۱۳۴۲ شمسی آنرا خراب کردند و دیواری که سرتاسر غرفه‌های دو طبقه است بطول ۶۸ متر و ارتفاع ۱۲ متر بنا نمودند از راه اش سنک مرمر و غرفه‌ها و پایه‌ها بکاشی معرق تزئین گردیده و سال ۱۳۴۴ ساختمان و کاشیمکاری آن خاتمه یافته است.

صحن موزه بطرز زیبایی کلکاری شده و یک حوض مستطیل بطول هفتاد و سه متر و بعرض ۴ متر در مغرب صحن و یک حوض کرد بقطر یازده متر دارای فواره‌های متعدد در وسط و حوض دیگر بقطرشش متر در جنوب ساخته شده و نور افکن‌های قوی بالای ستونهای بلند نصب گردیده ضلع جنوبی سرتاسر نرده گذاری شده و درهای اصلی ورود و خروج از ضلع جنوبی است که بنخیابان فلکه کشوده شده است

در موزه آستان قدس رضوی قرآن‌ها و کتب خطی نفیس و اشیاء عتیقه و قدیمه بسیار است که ذکر همه آنها دقتی

جدا گانه میخواهد و این کتاب گنجایش ندارد لذا بعضی از آنها برای نمونه در اینجا درج میگردد.

۱- قرآن روی پوست آهو خط حضرت علی علیه السلام

از سوره هود تا سوره کهف بخط کوفی بی نظیر موشح بامضاء مبارک حضرت امیر (امضاء علی بن ابیطالب)

۲- قرآن پوست آهو بخط امام حسن مجتبیٰ بخط

کوفی ممتاز که دوجزو از قرآن است و تاریخش احدی و اربعین (۴۱) میباشد بامضاء امام حسن علیه السلام (امضاء حسن بن علی بن ابیطالب)

۳- قرآن خط امام زین العابدین (ع) از ابتدا تا

انتهای قرآن بخط کوفی ممتاز بر روی پوست آهو بامضاء سید سجاد (امضاء - علی بن الحسین) و هر سه قرآن بگواهی شیخ بهائی رسیده که آن شیخ انتساب خط را بائمه اطهار تصدیق نموده قرانهای خطی دیگر نیز وجود دارد و کتب خطی نفیس هم بسیار است منجمله کتابی بنام خواص الاشجار تالیف ویسقوریدوس حکیم که از سریانی عبری

ترجمه شده مقالیه‌ی هم درباره حیوانات دارد این کتاب
منحصر بفرد بوده و تالیف آن ۲۵۳ سال قبل از تولد عیسی
مسیح و ۸۳۵ سال قبل از هجرت پیغمبر اسلام (ص) بوده
و سال ۵۰۷ هجری بعربی ترجمه شده و سال ۱۰۱۷ قمری
شاه عباس کبیر آنرا بکتابخانه آستان قدس رضوی تقدیم
کرد.

اشیاء نفیسه در موزه آستانه بسیار است از جمله

۱- پایه شمعدان با ارتفاع ۳۸ سانتیمتر از مس هدیه

کننده مسعود بن حسن خادم تاریخ اهدا ۸۶۳ هجری

۲- شمشیر فولاد دسته شاخی از فتحعلی شاه قاجار

ساخت ۱۰۲۸ هجری

۳- پارچه زری ساخت اصفهان که آیه شریفه (انما

یرید الله لیزه) عنکم الرجس اهل البیت و یطهرکم تطهیرا

بر روی آن زردوزی شده قرن یازدهم هجری .

۴- سپر پوست کرگدن سیاه دارای قبه‌های طلا و

هلال میناکاری .

۵- تبرزین فولادین بلند و زراندود از قرن ۱۲

هجری .

۶- کشکول چوبی ساخت ۱۲۳۶ هجری

۷- پرده مروارید دوز ساخت قرن سیزدهم هجری

۸- پرده زری که شاه سلیمان صفوی در سال ۱۰۸۰

هجری هدیه نموده

۹- پرده زری که در روی آن نوشته شده کردطاهر

بهر تاریخش رقم . از سلیمان شده وقف امام .

۱۰- شمایل امام حسن و امام حسین (ع) روی بلور

حکاکی شده .

۱۱- طلاهای مشبك قسمتی از سوره (هل اتی) ۹۵۷

هجری بنام شاه طهماسب صفوی .

۱۲- قطعات طلا خط علیرضا عباسی از سال ۱۰۱۱ هجری

۱۳- منبر خاتم سال ۱۳۰۱ هجری

۱۴- کتیبه آیات قرآنی .

۱۵- سکه های دوره خلفای عباسی .

۱۶- سکه‌های مسی دوره مغول و سکه‌های مسی دوره تیموریان .

۱۷- سکه ولایتعهدی حضرت علی بن موسی الرضا (ع)

۱۸- پرده زری ساخت رشت از سال ۹۵۲ هجری .

۱۹- پیه‌سوز مفرغ زرکوب از قرن دهم هجری .

۲۰- آفتابه مفرغ قرن هشتم .

۲۱- پایه شمعدان مفرغ قرن هفتم

۲۲- جام مفرغ قرن هفتم .

۲۳- قندیل مفرغ قرن هفتم

۲۴- بخش نوشته مشبك قرن نهم

۲۵- دریچه فولاد قرن نهم ۸۱۷ هجری .

۲۶- دربهای شمشاد که آیات قرآن و احادیث و

صلوات و خطبه و اشعار و عبارات بسیار بر متن و حاشیه و لبه

و چهار چوب آنها نوشته و منبت گردیده از قرن هشتم

هجری ،

۲۷- سرقلیان طلاکوب

۲۸- قلمدان

۲۹- شمعدان مفرغ از قرن یازدهم هجری ،

۳۰- آفتابه برنجی قرن ۱۳

۳۱- بادیه مسی قرن ۱۳

۳۱- ظرف چینی قرن نهم

۳۳- سرپوش چینی از قرن نهم

۳۴- کاسه چینی نقش آبی قرن ۹ هجری

۳۵- قندیل طلا سال ۱۲۶۰ هجری

۳۶- قندیل مفرغ با ارتفاع ۳۸ سانتیمتر که بگل

وبوته کنده کاری شده و آیه شریفه (نور) بر روی آن نوشته

شده و بر پایه قندیل هم (عزلمولانا السلطان الاعظم مالک

رقاب الامم سلطان السلاطین العرب والعجم ظل الله فی الارضین

۳۷- کل گیر شمع فولادین تاریخ ساخت قرن دوازدهم

تاریخ اهدا سال ۱۱۲۶ هجری .

۳۸- کاشی زرین فام ۶۱۱ هجری

۳۹- سنگاب منقش بنقشه های زیبا با خط برجسته

نوشته شده بنام سلطان محمد خوارز مشاه شعبان پانصد و
نود و هفت امضاء محمد و احمد سنگتراش - قرن ششم هجری
۴۰ - ته قلیان زراندود قرن سیزدهم هجری

۴۱ - سینی چینی هشت گوشه منقش بگل و بوته آبی
رنك زمينه سفید لبه سفید پشت قهوه‌ئی ولاکی رنك
۴۲ - شمعدان مفرغ ساخت لاهور اشعاری در مدح
حضرت امام رضا علیه السلام در میان چهارخانه آن کنده کاری
شده ارتفاع شمعدان ۱۰۴ سانتیمتر بقطر ۳۸ سانتیمتر تاریخ
ساخت جمادی الثانیه نهصد و چهل و شش هجری امضاء استاد
داود .

۴۳ - دو بخش نوشته روی آهن از قرن دهم هجری
۴۴ - سنك مزار متعلق بقبر مطهر امام رضا (ع)
۴۵ - جاروب پر طاوس بطول ۴۰ سانتیمتر روی دسته
ماهوت گلدوزی زمینه مروارید آخردسته آن طلا و بر روی
دسته نوشته شده وقف نمود نواب حاجیه والدہ سار سنه
۱۲۶۲ هجری .

۴۶- کلابدان فولادی منقش بنقشه بسیار قد ۲۷

سانت محیط شکم ۶۲ سانتیمتر

۴۷- خشتهای کاشی نفیس زمینه سفید روی آنها عباراتی

نوشته است .

۴۸- درب شمشاد مثبت کاری باد و پنجره خاتم که

آیات و احادیث بسیار بر آن نوشته و کنده کاری گردیده

و نام شاه طهماسب بر روی آن ثبت و نام اهداء کننده احمد

خان نوشته شده است

۴۹- ضریح فولاد بطول پنج متر و عرض سه متر

دارای کتیبه و قبه جواهر نشان که سابقاً روی مرقد مطهر

امام علی (علیه السلام) بوده و در سال ۱۳۷۹ ق آنرا بموزه انتقال داده اند

بانی این ضریح معلوم نیست .

۵۰- چراغ مفرغ روی آن مجسمه فیل ساخت ۱۰۹۱

هجری هدیة محمد حسین اصفهانی .

۵۱- پارچه زربفت هدیة سردار حسین خان بتاریخ

هزار و دوست و نوزده هجری .

۵۲- قندیل طلا مرصع ۲ عدد .

۵۳- قاب چینی زمینه سفید گل و بوته لاجوردی

بطول ۷۳ سانتیمتر قطر دهانه ۶۶ سانتیمتر

۵۴- بیل طلا ، کلنک طلا ، آچار و قیچی طلا که در

موقع افتتاح راه آهن مشهد - تهران از طرف وزارت راه

باستان قدس رضوی اهداء گردیده است سال ۱۳۷۸ قمری

۵۵- قفل فولادی استوانه شکل که بر روی آن

آیاتی از قرآن زر کوب گردیده از قرن یازدهم هجری

۵۶- جام مفرغ که اسماء الله و آیاتی از قرآن و اسامی

چهارده معصوم در داخل و خارج آن حکاکی گردیده است

قرن دهم هجری .

۵۷- ترنج فولادی که این عبارت بر آن نوشته

بنده این استان سلطان حسین عمل فیض الله شوشتری ۱۱۱۹

۵۸- ترنج فولادی که بخط ثلث برجسته بر آن

نوشته شده (قسیم النار والجنه امام الانس والجنه) و در اطراف

آن صلوات بر معصومین و بعد از آن نوشته الهی عاقبت

محمود گردان - عمل کلب علی فیض اله شوشتری با اهتمام

اسمعیل جبادار با تمام رسید

فصل بیست و دوم

مراسم جشن . سوگواری . غبارروبی

تشریفات

در عمارت موزه در طبقه دوم تالاری است بطول ۲۴ متر و بعرض ۹ متر بفرشهای نفیس مفروش و اطراف آنرا مبل گذاشته اند و تمثال امام هشتم (ع) را در ضلع شرقی آن قرار داده اند و در اعیاد و جشنها مراسم سلام بطرز باشکوهی در این تالار بر گزار میگردد مخصوصاً روز تولد حضرت رضا (ع) با حضور علماء استانداری - امرا رؤسأ ادارات و نمایندگان طبقات مختلف مراسم خاصی انجام میگردد و ملك الشعراء آستان قدس اشعاری در مدح حضرت رضا قرائت مینماید و خطیب خطبه میخواند در اثنا خطبه پرده از تمثال امام علیه السلام بوسیله نیابت تولیت عظمی برداشته

میشود و حضار بحال احترام قیام مینمایند و سپس پرده بروی تمثال مبارک کشیده شده مراسم سلام پایان میپذیرد.

سوگواری

شب عاشورا و شب رحلت حضرت رضا (ع) در صحن عتیق باحضور نیابت تولیت عظمی و آستاندار، علماء امراء روساً سازمانها و طبقات مختلف مردم مراسم عزاداری بر گزار میگردد و در حالیکه صحن مملو از جمعیت است و هر کدام شمع روشن در دست دارند خطیب بنام حضرت رضا و شاهنشاه ایران خطبه میخواند و مراسم سوگواری با ابته و عظمت خاصی انجام میگیرد.

غبار رویی

بعضی از زائران مؤمن و محتاج برای حوائج و رفع مشکلات خود نامه هائی بهحضور امام هشتم علیه السلام معروض میدارند و بعضی هم نذوراتی که عبارت است از مسکو کات طلا و نقره و وجوه نقدی بداخل ضریح تقدیم میدارند

سالی سه مرتبه مراسم غبار روبی ضریح مطهر
 بوسیله چند تن از علمای اعلام و با حضور نیابت تولیت
 عظمی انجام میگردد .

هنگام غبار روبی حریم مقدس خلوت میگردد چند
 تن از علماء نیابت تولیت ، امنای آستان قدس بداخل حرم
 مشرف میشوند و پس از انجام مراسم زیارت مراسم غبار
 روبی آغاز میگردد .

در این وقت صدای تلاوت کلام الله مجید در حریم مطهر
 طنین میافکند در مقابل درب ضریح سفره هائی سفیدپهن
 میگردد و رئیس تشریفات آستان قدس جعبه محتوی کلید
 ضریح را بحضور نیابت تولیت میاورد و نیابت تولیت عظمی
 در ضریح مطهر را میکشاید و سپس در ضریح بعدی را
 میکشاید .

در این هنگام سه تن از علمای اعلام بداخل ضریح
 مطهر مشرف میشوند و با جارو بهای پر طاوس غبار از مرقد
 مقدس میرویند و تذورات را از داخل ضریح بخارج منتقل
 مینمایند .

در برابر در ضریح چند تن از امنای آستان قدس
ایستاده‌اند و غبارها و نامه‌ها و نذورات را در کیسه‌های ماهوت
منتقل می‌سازند .

قرانهای خطی نفیس که بر روی مرقد مطهر قرار
دارد نیز برای غبار روبی بخارج منتقل میگردد .
پس از انجام مراسم غبار روبی - مرقد مقدس و کف
ضریح را با کلاب شستشو میدهند .

سپس در ضریح مطهر بوسیله نیابت تولیت عظمی
بسته میشود و کیسه‌های محتوی نذورات ضریح با حضور
نیابت و امناء استانه لاک و مهر شده بخزانة آستان قدس
منتقل میگردد .

سپس طی تشریفات خاص اداری کیسه‌های نذورات
در سفره سفید تخلیه میشود و امنای آستان قدس در حالیکه
لباس سفید در تن دارند بتجزیه آنها میپردازند و پس از
تجزیه وجوه نقدی بحساب آستان قدس منظور و طلاها و
نقره‌ها باتعین مقدار تحویل خزانة میگردد (۱)

(۱) نامه آستان قدس رضوی

فصل بیست و سوم

مساحت ابنیه آستان قدس

دبیرستان شاهرضا

بیمارستان شاهرضا

بیمارستان شاهرضا از تاسیسات آستان قدس رضوی است که در زمان سلطنت رضا شاه کبیر و نیابت تولیت محمدولی اسدی ساخته شده است. ساختمان آن در سال یک هزار و سیصد و چهل و هفت برابر با ۱۳۰۷ شمسی شروع و سال یک هزار و سیصد و دوازده شمسی پایان رسیده و تاسیس گردیده است این بیمارستان در زمینی بمساحت سیصد هزار متر مربع و سازمان آن در حدود سی و شش قسمت و هر قسمت دارای ساختمانی جداگانه با اطاقهای متعدد و سالن و غیره میباشد.

بیش از یکصد هزار متر مربع زیر بنا و دویست هزار
متر مربع خیابان بندی و درختکاری و کلکاری است و یک چاه
عمیق هم در آن احداث گردیده

این بیمارستان مجهز بکلیه وسایل طبی و جراحی
و لابراتوار و غیره میباشد و سازمان آن باختصار عبارتست از
۱ - قسمت امراض جلدی و بیماریهای داخلی مشتمل بر
چهل اتاق و سالن بزرگ مجهز بوسایل کافی .

۲ - قسمت امراض مسریه

۳ - رادیولوژی دارای چندین کلیدور و سالن .

۴ - لابراتوار . ساختمان مجلل باد و سالن بزرگ و
مشتمل بر هیجده اتاق بزرگ و چندین اتاق کوچک با
کلیه ادوات و ابزار - ماشین خانه و حمام و دارای دو دستگاه
موتور برق و سازمان مفصل - اتاقهای فنی و تجزیه - اتاق
معالجات امراض ، دستگاه الکتروترابی عمیق با تمام لوازم
دستگاه معاینه ، عکسبرداری دستگاه تشخیص امراض
و غیره .

۵- قسمت جراحی دارای یکصد تختخواب - طول ساختمان ۲۴۰ متر

۶- قسمت چشم پزشکی .

۷- پلنیک ج-راحی مشتمل بر ۵ اتاق با وسایل کامل .

۸- پلنیک چشم پزشکی مشتمل بر چندین اتاق و سالن مجهز بتمام وسایل

۹- پلنیک دندانسازی ، دارای اتاقهای بسیار ، مجهز بتمام وسایل و ابزار کار

۱۰- پلنیک امراض داخلی دارای چندین اتاق.

۱۱- بیمارستان مخصوص اطفال سر راهی مر کب از ده اتاق و سالن بزرگ دارای یکصد تختخواب

۱۲- پرورشگاه اطفال غیر شیرخوار.

۱۳- پرورشگاه اطفال دارای اتاقهای متعدد و دو سالن بزرگ

۱۴- زایشگاه با اتاقهای بسیار و سالنهای متعدد

دارای بیش از دویست تختخواب .

۱۵- قسمت دستگاه های تشریح .

۱۶- داروخانه مشتمل بر سه ساختمان دارای

اطاقهای متعدد .

۱۷- عمارت محل سکونت پزشکان كشيك.

۱۸- عمارت محل سکونت پزشکان جراح.

۱۹- عمارت محل اقامت دایه های اطفال.

۲۰- عمارت کارپردازی .

۲۱- قسمت راهنمایی و اطلاعات .

۲۲- عمارت تلفونخانه .

۲۳- قسمت نگهبانی دارای چندین اتاق و آسایشگاه

پاسبانها .

۲۴- آشپزخانه دارای فرهای متعدد و موتور مجهز

بوسایل کامل.

۲۵- خوابزخانه دارای چندین موتور .

۲۶- انبارهای متعدد بزرگ و کوچک .

۲۷- انبار سوخت

۲۸- اصطبل دام پروری

۲۹- قسمت رختشویی مرکب از ده اتاق و دارای

مونورهای متعدد - جای شستشو - جای دوخت ، جای
اطو کشی ، جای جوشانیدن لباس - جای نگاهداری ملبوس
جای خشکانیدن ملبوس با انواع وسایل و محفظه های بسیار
و اتاقهای دیگر برای سکونت کارگران رختشویخانه

۳۰- کالسکه خانه و جای آمبولانس ها

۳۱- کاراژ وسایط نقلیه و وسایط حمل خوار بار

در عهد سلطنت شاهنشاه آریا مهر بر وسعت کلیه قسمت های
بیمارستان افزوده شده و تعداد پزشك و تخت افزونی یافته
و بناهای تازه ساخته شده از جمله .

۱- آموزشگاه عالی پرستاری جرجانی در ضلع

شمالی بیمارستان

۲- قسمت مبارزه باسل دارای اتاقهای متعدد و

سالن بزرگ

۳- بخش سوانح ساختمان وسیع با وسایل لازمه در ضلع شرقی

۴- تالار بهداری با سر درکاشی معرق در شمال غربی

۵- کارخانه نان رضوی در مشرق بیمارستان

در جلو درب اصلی بیمارستان (در سمت شرقی)
میدانی نسبتاً بزرگ احداث و آنرا درختکاری و گلکاری
نموده میدان شاهرضا نامگذاری نموده‌اند.

مساحت ابنیه آستان قدس رضوی

متر		متر	
۲۱۱۹		۱۲۳	حرم مطهر
۴۰	دارالغزه	۳۵	مسجد بالاسر
۱۰۰	دارالشکر	۱۴۰	دارالتوحید
۲۷۰	دارالضیافه	۴۴	رواق پشت سر
۱۳۰	کفشدارینها	۳۲	مسجد ریاض
۱۲۶۱۰	صحن عتیق	۱۴۴	دارالحفاظ
۹۰۰۰	صحن جدید	۴۵۰	دارالسیاده
۳۵۰۰	بست سفلی	۱۴۰	دارالتقوی
۱۶۸۰	بست علیا	۱۲۰	کنبد حاتم خان
۱۲۰۰	مهمانخانه و در مانگاه	۱۳۲	دارالسعاده
۱۰۰۰	موزه و کتابخانه	۲۳۵	کنبد الهوردی خان
۳۰۰۰۰۰	بیمارستان شاهرضا	۲۰۰	دارالسلام
۳۳۸۶۴۹	جمع کل مساحت	۱۰۰	دارالسرور
		۲۲۴	دارالذکر
		۲۱۱۹	جمع

دبیرستان شاهرضا

در عهد سلطنت اعلیٰ حضرت رضا شاه کبیر و فرمان
 آن شاهنشاه زمانی که شهر مشهد بیش از يك دبیرستان
 نداشت آستان قدس رضوی اقدام بتاسیس دبیرستانی نمود که
 ساختمان آن از هر جهة کامل و دارای صحن وسیع و سردر
 مجلل دبیرستان شاهرضا در سال یک هزار و سیصد و پنجاه
 قمری بوسیله نیابت تولیت وقت افتتاح و بعداً بوزارت فرهنگ
 واگذار گردید .

فصل بیست و چهارم

نیابت تولیت - ادارات آستان قدس

تولیت عظمی

تولیت آستان قدس رضوی باشخص شاهنشاه است. آستان قدس قبل از سلاطین صفوی نایب التولیه نداشته متولی مسجد کوه رشاد امور آستان قدس را هم عهده دار بوده در آن زمان موقوفات و در آمد زیادی هم نداشته بعدها که موقوفات زیاد شده و در بار ولایت مدار رضوی وسعت بیشتری یافته سلطان وقت در صدد تعیین نایب التولیه یر آمده و اولین پادشاهی که نایب التولیه تعیین نموده شاه عباس کبیر بوده و اول کسی که باین افتخار بزرگ نایل و بسمت نیابت تولیت عظمی منصوب شده میرزا ابوطالب رضوی در سال

یکهزار و سی و یک قمری بوده است. (۱)

نیابت تولیت عظمی

پس از وفات میرزا ابوطالب نیابت تولیت با فرزندان او بوده در سال ۱۱۰۹ در زمان شاه سلطان حسین نیابت تولیت به میرزا داود مستوفی تفویض گردیده است در سال ۱۱۲۲ ق که ملک محمود سیستانی بر خراسان استیلا یافت نامبرده از مشهد فرار کرد . از سال ۱۱۳۵ هم که افغانها بر ایران استیلا جستند تا سال ۱۱۶۲ ق در خراسان هر ج و مرج حکمفرما بوده است.

در آنسال که شاه سید محمد داماد شاه سلطان حسین بسلطنت رسید میرزا داود را به نیابت تولیت برگزید . و چون شاهرخ شاه نوۀ نادر شاه بسلطنت رسید تولیت در دست افشاریه بود .

(۱) بدر فروزان

سال هزار و دویست و پنچ آغا محمد خان قاجار
فتحعلی بیك كوئوال را به نیابت تولیت منصوب گردانید
در عصر فتحعلی شاه قاجار هر حکومتی که بخراسان
اعزام میشد نیابت تولیت را هم عهده دار بود در سال ۱۲۴۷ ق
فتحعلی شاه حاجی میرزا موسی خان را به نیابت تولیت منصوب
گردانید (در این وقت عباس میرزا نایب السلطنه والی خراسان
بوده)

حاجی میرزا موسی خان در سال ۱۲۶۲ وفات یافت (۱)
نام اشخاصی که از آن تاریخ ببعد بمقام نیابت تولیت
عظمی منصوب گردیده اند بشرح ذیل است.

۱- حاجی میرزا عبدالله خوئی ۱۲۶۲ قمری

۲- حاجی شیخ عبدالرحیم مجتهد بروجردی ۱۲۶۶

قمری .

۳- میرزا فضل اله خان وزیر نظام نوری ۱۲۷۰

قمری .

٤- ميرزا محمد حسين خان عضد الملك قزوینی

ق ١٢٧٢

٥- حاج ميرزا علی اکبر قوام الملك شیرازی ١٢٧٥ ق

٦- ميرزا جعفر خان مشير الدوله ١٢٧٩ ق

٧- عضد الملك قزوینی ١٢٨١ ق

٨- ميرزا محمد خان مجد الملك ١٢٨٤ ق

٩- معين الملك ١٢٨٧ ق

١٠- حاجی سلطان محمد ميرزا سيف الدوله ١٢٨٨ ق

١١- ميرزا سعيد خان مؤتمن الملك ١٢٩٠ ق

١٢- ركن الدوله ١٢٩٧ ق

١٣- ميرزا حسين خان سپهسالار ١٢٩٧ ق

١٤- عبدالوهاب خان اصف الدوله شیرازی ١٣٠١ ق

١٥- فرمانفرما ١٣٠٣ ق

١٦- ركن الدوله ١٣٠٤ ق

١٧- ميرزا فتحعلی خان صاحب دیوان ١٣٠٨ ق

١٨- ميرزا محمد علی صدر الممالك ١٣١٠ ق

- ۱۹- مدبر الدوله ۱۳۱۴ ق
- ۲۰- صدیق الدوله ۱۳۱۷ ق
- ۲۱- نصیر الملک شیرازی ۱۳۱۹ ق
- ۲۲- میر سید کاظم ۱۳۲۳ ق
- ۲۳- سام الدوله ۱۳۲۴ ق
- ۲۴- مرتضی قلی خان نائینی ۱۳۳۰ ق
- ۲۵- ظهیر الاسلام ۱۳۳۱ ق
- ۲۶- مرتضی قلی خان نائینی ۱۳۴۱ ق
- ۲۷- قائم مقام رضوی ۱۳۴۲ ق
- ۲۸- مرتضی قلی خان ۱۳۴۳ ق
- ۲۹- محمد ولی اسدی مصباح السلطنه ۱۳۴۴ ق
- ۳۰- فتح اله پا کروان ۱۳۵۵ ق
- ۳۱- علی منصور (منصور الملک) ۱۳۲۰ شمسی
- ۳۲- محمود بدر ۱۳۲۶ شمسی
- ۳۳- مصطفی قلی رام ۱۳۲۹ شمسی
- ۳۴- سید جلال الدین تهرانی طباطبائی ۱۳۳۰ شمسی

- ۳۵- علی معتمدی ۱۳۳۲ ش
 ۳۶- دکتر فخرالدین شادمان ۱۳۳۵ ش
 ۳۷- محمد مهران ۱۳۳۸ ش
 ۳۸- سید جلال‌الدین تهرانی طباطبائی ۱۳۴۰ ش
 ۳۹- سپهبد میرصادق امیر عزیزی ۱۳۴۱
 ۴۰- سپهبد نادر باتمانقلیچ ۱۳۴۴ ش
 ۴۱- باقر پیرنیا ۱۳۴۷ ش
 ۴۲- حسن زاهدی ۱۳۵۰ ش
 ۴۳- عبدالعظیم ولیان ۱۳۵۳ ش (۱)

ادارات آستانقدس رضوی

- ۱- دفتر ویژه نیابت تولیت عظمی
- ۲- اداره بازرسی آستانقدس رضوی
- ۳- اداره دفتر آستانقدس رضوی
- ۴- اداره املاک آستانقدس رضوی

۵- اداره تشریفات آستانقدس رضوی

» » ۶- اداره کارگزینی

» » ۷- اداره مستغلات

» » ۸- اداره اراضی

» » ۹- اداره حسابداری

۱۰- اداره عمران و املاک سرخس

۱۱- اداره کارپردازی آستانقدس

۱۲- اداره اموال و انبارها

۱۳- اداره قضائی

۱۴- اداره طرح و برنامه

۱۵- اداره رفاه بازنشستگی

۱۶- اداره رفاه و تعاون

۱۷- اداره املاک حومه

۱۸- اداره موقوفات آستانقدس

» ۱۹- ادارهٔ نوسازی

» ۲۰- اداره کتابخانه

- ۲۱- اداره خزانه و موزه »
۲۲- اداره حسابداری اموال و اعتبار
۲۳- اداره بیمارستان
۲۴- اداره صنایع آستان قدس
۲۵- اداره مهمانسرای »
۲۶- اداره باغات »
۲۷- اداره وصول »
۲۸- اداره امورا داری و خدمات
۲۹- اداره بایگانی امور مالی
۳۰- اداره پرسنل کارگزینی

فصل بیست و پنجم

مساجد در مشهد

مساجد در مشهد زیاد است بطوریکه در هر محله یا خیابان چند مسجد وجود دارد . مخصوصاً در سنوات اخیر مساجد بسیاری بنا شده و در اینجا از چند مسجد قدیمی نام میبریم .

مسجد شاه

مسجد شاه در انتهای بازار بزرگ و ناحیه سرشور قدیمی ترین مسجد در مشهد میباشد مشتمل است بر شبستان و گنبد و دو مناره بلند و صحن و ایوان .

شبستان مربع و برفراز آن گنبدی رفیع در داخل شبستان کتیبه‌ئی بکاشی زرد معرق اشعار مناجاتیه حضرت

امیر علیه السلام را نوشته اند که مطلعش اینست.

لَكَ الْحَمْدُ يَا ذَا الْجُودِ وَالْمَجْدِ وَالْعَلَى

تَبَارَكَتْ تَعْطَى مِنْ تَشَاءُ وَتَمْنَعُ

و در پائین و بالای کتیبه کاشیهای ممتاز بدیوار نصب گردیده جلوشبستان ایوانی است که از ضلع جنوبی آن درب شبستان گشوده شده و اطراف ایوان کتیبه کاشی معرق و ممتاز صلوات بر چهارده معصوم و کتیبه دیگری که آنهم کاشی معرق و ممتاز آیه شریفه (وَمَا جَعَلْنَا الْقِبْلَةَ الَّتِي كُنْتَ عَلَيْهَا) الی آخر نوشته و در طرف این کتیبه اشعاری بکاشی زرد نوشته شده که بسیاری از آن شکسته و ریخته و خوانده نمیشود. و در دو طرف گنبد دو گلدسته بلند دارای تریجهای بسیار و بر تریجها اسماء الله نوشته شده و تاریخش ۸۵۵ است.

صحن این مسجد بطول تقریباً ۲۵ متر و بعرض ۶ متر است. با توجه شبستان و گنبد رفیع و گلدسته های بلند و طرز ساختمان مسجد بعید بنظر میرسد که صحنی این چنین

بی قواره داشته که بهیچوجه با این بنا تناسب ندارد گویا سابقاً وسعت بیشتری داشته و بعدها تغییر داده شده و باینصورت درآمده است .

بطوری که بعضی نوشته اند بانی این مسجد امیر ملک شاه بوده که در سال ۶۵۵ هجری آنرا بنانهاده سال ۱۳۴۶ شمسی این مسجد از اعتبارات سازمان ملی حفاظت آثار باستانی تعمیر گردیده است .

مسجد محراب خان

مسجد محرابخان واقع در بازار نوغان مسجدی است قدیمی و بسیار محکم دارای شبستان و صحن نسبتاً وسیع که محرابخان در قرن یازدهم آنرا بنا نموده است . زیر این مسجد آب انبار است و این آب انبار را هم محرابخان ساخته است .

محرابخان شخصی نیکوکار بوده او املاً کی هم بر آستان قدس رضوی وقف کرده است .

نامبرده مدت‌ها حاکم مرو بوده در سال هزار و سی و دو قمری در مرو از دنیا رفته جنازه‌اش را بمشهد حمل و در جوار مرقد مطهر حضرت رضا علیه السلام دفن کرده‌اند (۱)

مسجد صاحب الزمان

مسجد صاحب الزمان واقع در خیابان صفوی که بر بالای حوض انبار (انبار آب) ساخته شده و آن حوض انبار را حوض معجردار مینامیده‌اند بدین جهت این مسجد معروف بمسجد حوض معجردار گردیده است و گویا بانی آب انبار و مسجد یکی بوده بطوری که از کتیبه مسجد که بخط علیرضا عباسی بر روی کاشی معرق نوشته شده معلوم میشود این مسجد در قرن یازدهم هجری در زمان سلطنت شاه عباس ثانی صفوی ساخته شده و بانی آن خواجه بیگ بوده است .

کتیبه مزبور چنین است . (اتفق الفراغ من بناء هذا المسجد الشريف والمنيع اللطيف فی ایام الملك العادل و السلطان الكامل المجاهد فی سبیل اله السلطان بن السلطان الخاقان بن الخاقان ابوالمظفر شاه عباس الثانی الحسینی الموسوی الصفوی بامر عمدة الوزراء والامراء خواجه بیك كته علیرضا عمل محمد خلیفه معمار فی سنه اثنین وخمسين بعد الالف) (۱۰۵۲هـ) .

مسجد صدیقی

مسجد صدیقی معروف بمسجد آذربایجانیها در بازار بزرگ واقع است از مساجد قدیمی مشهد و دارای شبستان بزرگ و صحن وسیع میباشد این مسجد را اخیراً حاج حسین آقاملك (از رجال نیکوکار مشهد) بوضعی نیکو و شایسته تعمیر نموده سر در مسجد را با کاشی نفیس آراسته اند و کتیبه‌ئی بر اطراف و پیشانی سر در بخط ثلث بر روی کاشی معرق آیات شریفه (هو الله الذی لا اله الا هو عالم الغیب والشهادة

هو الرحمن الرحيم . هو الله الذي لا اله الا هو الملك القدوس
السلام المؤمن المهيمن العزيز الجبار المتكبر سبحان الله
عما يشركون . هو الله الخالق البارئ المصور الى آخر نوشته
شده و بر بالاى درب ورودى نيز كتيبه ئى بر روى كاشى معرق
اين حديث (قال النبي صلى الله عليه وآله المؤمن فى المسجد
كالسمك فى الماء والمنافق فى المسجد كالطير فى القفس) نوشته
شده است .

مسجد نایب

مسجد نایب واقع در ضلع شمالی خیابان نادری و نزدیک
بمدرسه نواب است دارای صحن نسبتاً كوچك و سه شبستان
كه سقف يك شبستان ضربی و سقف يك شبستان چوب پوش و
شبستان دیگر روباز بوده است .

بانى اين مسجد شخصی بنام نایب بوده كه در قرن یازدهم
هجری آنرا بنا نموده است (۱)

مرحوم حاج ملاهاشم خراسانی (مؤلف کتاب منتخب التواریخ
این مسجد را تعمیر نموده و بهمین مناسبت معروف بمسجد
حاج ملاهاشم گردیده است .

در سال هزار و سیصد و سی و نه شمسی بوسیله سروان
حمدالله قطب نیز تعمیرات کلی در این مسجد معمول و سقف
شبستان بابتون مسلح و ازاره اش با سنگ مرمر مرغوب ساخته
شده و آنرا وسعت دادند و سه شبستان تبدیل به يك شبستان
بزرگ گردیده است .

و شش دربند دكاكین موقوفه این مسجد نیز تعمیر کلی
و تقریباً تجدید بنا گردیده است . (۱)

مسجد فیل

مسجد فیل واقع است در ضلع جنوبی خیابان صفوی
(بائین خیابان) بانی این مسجد و تاریخ صحیح بنا و نام اصلی
مسجد معلوم نشده و بطوریکه اهل محل اظهار میدارند در

حدود شصت یا هفتاد سال قبل ساخته شده و گویا بانی آن معروف بوده بقیل و بدین مناسبت این مسجد هم معروف بمسجد قیل گردیده است .

ساختمان این مسجد از ابتدا بسیار محقر و تقریباً بطول ده متر و بعرض هشت متر بوده مرحوم سید مرتضی مصباح در سال هزار و سیصد و شصت و چهار قمری آنرا وسعت داده و شبستانی بطول بیست متر و بعرض ۹ متر ساخته و در سال هزار و سیصد و هشتاد و نه هجری آقای سید محمد حسین مصباح در سمت شرقی شبستان دو ایوان بزرگ ساخته يك ایوان مسقف بطول بیست متر و بعرض هشت متر که متصل است بشبستان لکن کف ایوان نیم متر بلند تر از کف شبستان است ایوانی دیگر رو باز در جنب ایوان مسقف آنهم بطول تقریباً بیست متر و بعرض هشت متر است .

بعلاوه در زیر ایوانها و شبستان زیر زمینی وسیعی ساخته که در آنجا حوض آب و متواضع دست شوئی با آب لوله کشی ایجاد نموده است .

بر پيشانی محراب مسجد با خط ثلث درشت بر روی کاشی
نوشته شده (عجلو بالصلاة قبل الفوت وعجلو بالتوبه قبل الموت
کتبه رضوان سنه ۱۳۶۴ قمری .

و بر روی درب چوبی مسجد این دو بیت بخط نستعلیق
کنده کاری و نقش گردیده

بريك لنکه در

ساختمند این بیت یزدان را بصد عز و شرف

در جوار شاه طوسی پادشاه لو کشف

و بر لنکه دیگر نوشته

گشت توفیق خدا شامل بحال شیعیان

از برای طاعت حق گوهری اندر صدف

مرحوم آقا سید اسد الله مصباح در این مسجد امام جماعت

بوده پس از فوت او پسرش آقا سید مرتضی مصباح بجای پدر

اقامه جماعت مینموده و پس از فوت سید مرتضی برادرش آقا

سید محمد حسین مصباح در این مسجد با قامه جماعت مشغول

میشد . این دو برادر در تعمیر و توسعه این مسجد حقیقتاً

کوشش نموده اند و می توان گفت آنرا تجدید بنا نموده و وسعت داده اند .

مسجد آقا حسین

این مسجد در محله سراب از مساجد قدیم مشهد دارای شبستان بزرگ و صحن وسیع میباشد در سنوات اخیر که در این ناحیه خیابانی بنام خیابان خسروی احداث گردیده این مسجد در حاشیه خیابان واقع گردیده و درب مسجد بخایبان گشوده شده است .

این مسجد اخیراً از طرف صنف بنات تعمیرات کلی شده و به همین جهت آنرا مسجد بناها مینامند و اکثر مجالس ترحیم در این مسجد منعقد میگردد .

مسجد مقبل

مسجد مقبل واقع در سراب (خیابان مقبل) دارای شبستان بزرگ و سردر بلندبانی آن حاج ابوتراب خان مقبل السلطنه است که در اوایل قرن چهاردهم هجری قمری آنرا بنا نموده است .

این مسجد در سنوات اخیر احتیاج بتعمیر داشت
فرزندان مقبل السلطنه آنرا تجدید بنا نموده و وسعت دادند
واز نو بنائی بسیار مستحکم و زیبا ساختند سقف آنرا با
بتون مسلح و ازاره و نمای خارجی آنرا با سنگ مرمر ساختند
و سردری مجلل ساختند و کاشیکاری نمودند .

بر سردر مسجد کتیبه‌ی بر روی کاشی معرق و نفیس
با خط ثلث درشت صلوات بر چهارده معصوم که يك يك آنهارا
نامبرده است .

و این مسجد دارای دو درب ورودی میباشد بر فرازیك
درب کتیبه‌ی زیبائی بر روی کاشی معرق بخط نستعلیق نوشته
شده : در زمان سلطنت اعلیحضرت همایون محمد رضا
شاه پهلوی آریامهر با کمک خاندان اقبال و بسعی و اهتمام
اداره‌ی کل اوقاف خراسان تجدید بنا گردیده مهر ماه ۱۳۴۷
شمسی .

و بالای درب ورودی دیگر نام بانی اصلی (حاج ابو تراب
مقبل السلطنه) بر روی کاشی نوشته شده است .

فصل بیست و هشتم

مدارس قدیمه مشهد

در مشهد مدارس قدیمه که طلاب علوم دینی در این مدارس
 بتحصیل اشتغال داشته اند بسیار بوده و بعضی از آنها بر اثر
 مرور زمان و حوادث و برخی بسبب احداث خیابانها خراب
 شده و از بین رفته که اثری از آنها باقی نمانده و اکنون
 دوازده مدرسه از مدارس قدیم باقی است که در آنها تدریس
 میشود و عده زیادی طلاب مشغول تحصیل میباشند. اینک
 مدارس مسکونی که محصلین در آن سکونت دارند ذیل درج
 میگردد.

۱- مدرسه دودر

مدرسه دودر واقع در بازار بزرگ از مدارس قدیم مشهد
 میباشد که امیر یوسف بن امیر شیخعلی بن امیر تیمور آنرا در

سال هشتصد و چهل و سه هجری بنا نموده و در سال هزار و هشتاد و هشت تعمیر گردیده است ،

این مدرسه دارای چند کتیبه است بر کتیبه بالای درب مدرسه بر روی کاشی معرق بخط ثلث نوشته شده

(بعد حمد الله و صلوة على رسوله قد است هذه العمارة في ايام دولت السلطان الاعظم ظل الله في الارضين مغيث المسلمين ابي المظفر شاهرخ بهادر سلطان خلد الله ملكه و سلطانه باهتمام الامير الاعظم غياث الدين يوسف خواجه بهادر دامت معدته تقبل الله منه في محرم سنة ثلاث و اربعين وثمانمائه)

(این مدرسه را امیر یوسف در زمان سلطنت شاهرخ تیموری بنا نموده است در سال ۸۴۳ هجری)

در دو طرف کتیبه دو مربع است از کاشی معرق که در میان آنها عباراتی نوشته شده بر یکی از آنها (طوبى لك العمارة بالعز والعلی و بر دیگری یا احسن المنازل یا خیر ملتجا) و بر دیوار مسجد مدرسه کتیبه‌ئی بخط ثلث گچ بری شده که

بر آن آیاتی از سوره (انا فتحنا لك فتحاً مبيناً) نوشته شده
و تاریخ این کتیبه نیز هشتصد و چهل و سه هجری می باشد
و بالای کتیبه (الملك لله) نوشته شده است.

و دو گنبد در زاویه غربی و جنوبی مدرسه است که
دارای کتیبه بوده و کتیبه گنبد غربی که روی کاشی معرق
بوده شکسته و ریخته اما کتیبه گنبد جنوبی در دوره گنبد
بکاشی معرق بخط ثلث این ابیات نوشته است.

هزار نقش برارد زمانه و نبود

یکی چنانکه در آئینه تصور ما است
بدست ما چه از این حل و عقد چیزی نیست

بعیش ناخوش و خوش گریزاده ایم رواست
بزیر گنبد خضرا چنین توان بودن

که افتضای قضاهاى گنبد خضر است
بر این مفرس مینا نوشته اند بزر

که بر مدار و ثبات فلك امید خطاست
بغیر حسن عمل هر چه زادمی ماند

در این سرای غرورای رفیق باد هواست

و در میان این گنبد سنك قبری است که بر روی آن
 (آیه الكرسي) بخط ثلث و در دوره آن (الحکم لله بخط
 کوفی و در دو طرف سنك بخط ثلث آیاتی از کلام اله مجید
 نوشته شده و این عبارت نیز نکاشته شده (قال النبی ﷺ
 القبر صندوق العمل) و در دوره این دو کتیبه هم آیات شریفه
 قرآن نکاشته شده و در طرف سر بخط ثلث خفی این عبارات
 بر سنك مسطور است (هذه روضة من رياض الرضوان منوره
 بانوار الغفران معطره بآثار الريحان من الله الرحيم الكريم
 المنان لامير الاعظم الاعدل الاقدم افتخار الامراء والكبراء
 في العرب والعجم اعتضاد الملوك والولاة واقترار الخواص
 السابق في مضمار التفخر والتبادر غياث الدين والدنيا امير
 يوسف خواجه بهادر)

و در پائین قبر مرقوم شده (وهو ابن الامير الكبير
 ناصب لواء المعدله وواهب عطاء الموهبه ناصر الحق والدين
 امير شيخ على بهادر طاب ثراه وجعل الجنة مثواه وفاته
 في الثالث والعشرين من شهر اله المكرم شعبان المعظم سنه ست

و اربعین و ثمان ماه عمل العبد عطااله بن عبداله اسلان)
 از نوشته‌های این سنک معلوم میشود که اینجا
 مدفن امیر یوسف فرزند امیر شیخ علی است
 و در منتخب التواریخ است که امیر یوسف بن امیر
 شیخ علی بن امیر تیمور در سنه هشتصد و چهل و شش در
 خوارزم فوت کرده و نعش او را بمشهد مقدس آوردند و در
 میان همین گنبد دفن کرده‌اند

در پیشانی درب مدرسه کتیبه‌ئی بخط نستعلیق بر
 سنک نوشته شده حاکی از اینکه در سال هزار و هشتاد و هشت
 بفرمان ملکه (مادر شاه سلیمان صفوی) این مدرسه را
 تعمیر نموده‌اند .

بنای مدرسه دو طبقه است دارای اطاقهای متعدد و صحنی
 وسیع و در حدود هشتاد نفر از طلاب اکنون در این مدرسه
 مشغول بتحصیل میباشند .

۲- مدرسه سلیمان خان

مدرسه سلیمان خان واقع در محله سرشور نزدیک
بمسجد شاه است و آنرا سلیمان خان اعتضادالدوله در سال
هزار و دویست هجری بنا نموده و در سال هزار و دویست و
پنجاه و هفت نصراله خان قاجار آنرا تعمیر نموده و در بالای
درب مدرسه کتیبه سنگی است که (نصر من الله وفتح قریب)
و (قال رسول الله انما دینه العلم وعلی بابها) مرقوم گردیده
و بعد از آن در باره ساختمان مدرسه و تعمیر آن بتفصیل
نوشته شده است .

این مدرسه در حدود چهل نفر محصل دارد.

۳- مدرسه پریزاد

مدرسه پریزاد واقع در بازار بزرگ مقابل مدرسه
دو در میباشد این مدرسه را پریزاد خانم کنیز گوهرشاد
آغا ساخته .

در مطلع الشمس است که همان هنگام که بانو گوهرشاد

آغا مسجد گوهرشاد را بنا میکرده پریزاد هم اینمدرسه را بنا نموده (اوایل قرن نهم هجری) و موقوفه‌یی هم برای آن قرار داده است .

مدرسه کوچکی است و بنای آن دو طبقه و در حال حاضر در حدود بیست نفر طلبه دارد و در آمد موقوفه آن در سال هفده هزار ریال است

در کتیبه مدرسه چنین نوشته شده (قد وفق الله سبحانه
تعمیر هذه المدرسة المقدسه فی ایام دولت السلطان المعظم
والخاقان الاعظم ذی الشوكة القاهرة الاسكندريه والحشمة
الباهرة السلما نیه السلطان بن السلطان ابو المنصور شاه
سليمان الحسينی الصفوی بهادر خان خلد الملکة تعالی
امیر الامراء الکرام و خان الخوانین العظام مصدر الخير
والانار نجف قلی خان بیگلربیگی قندهار باهتمام عالی حضرت
اقا محمد باقر بیگ وسعی حضرت میرزا شکراله سنه احدى
و تسعين بعد الالف من الهجرة)

یعنی در زمان سلطنت شاه سلیمان صفوی در سال

هزار و نود و یک هجری بامر نجف قلی خان بیگلربیگی
اینمدرسه را تعمیر نموده اند .

و در پیشانی مدرس بخط ثلث بر کاشی معرق نوشته شده
(قال رسول الله طلب العلم فریضه علی کل مسلم و مسلمه)

۴- مدرسه بالاسر

مدرسه بالاسر در بازار بزرگ واقع است و چون در
مغرب دارالسیاده است بدین مناسبت آنرا مدرسه بالاسر
مینامند ساختمان اینمدرسه دو طبقه است و در حدود سی نفر
محصل دارد و دارای موقوفاتی است که در آمد آن بطلاب
داده میشود اینمدرسه در سال هزار و نود و یک هجری در زمان
سلطنت شاه سلیمان صفوی از مال خالص میرزا محمدخان
وزیر کل خراسان ساخته شده در ضلع شرقی مدرسه ایوانی
است و این ایوان کتیبه‌یی دارد که بخط ثلث کج بری شده
و چنین نوشته است (قد وفق الله سبحانه لتعمیر هذه المدرسه
المقدسه فی ایام دولت السلطان المعظم والخاقان الاعظم

سید سلاطین الزمان و اکرم خواقین الدوران ذی الشوکه
 القاهرة الاسکندریه والحشمة الباهره السلیمانیه السلطان بن
 السلطان ابوالمظفر شاه سلیمان الصفوی الحسینی بهادر خان
 خلد الله ملکه و وزیره العالی و امینه الاجل المتعالی صاحب
 المراتب المنیعة الاصفیه والوزارة العظيمة السلیمانیه مصدر
 البر والجود والخیرات سعد الدین میرزا محمد الوزير الكل
 خراسان) و این اشعار نیز بخط نستعلیق کج بری شده
 در عهد شهنشاه سلیمان زمان

کز نام و نسب فخر سلاطین باشد
 دستور زمانه میرزا سعد الدین
 کا و راهمه لطف و کرم آئین باشد

رنگی پی تعمیر در این مدرسه ریخت
 ز انسان که به از بنای پیشین باشد
 چون گشت تمام گفت احسان تاریخ

زین مدرسه ره بقبله دین باشد
 برابر با (۱۰۹۱) و در پیشانی ایوان بر روی کاشی این

روایت نوشته شده (قال الامام العالم كالذهب والمتعلم كالفضه وسایر الناس كالرصاص في سنه ۱۲۷۱ هجری کتبه محمد حسین الشهید)

۵- مدرسه ابدالخان

مدرسه ابدالخان واقع در خیابان صفوی کوچه بیرپالان دوز تاریخ اصلی بنا معلوم نشده و در سال هزار و دویست و نود و هفت هجری بهمت حاج شیخ محمد رحیم بر و جردی تعمیر گردیده و ماده تاریخ تعمیر را ملك الشعرا صبوری چنین گفته است .

زد از پی تاریخ رقم كلك صبوری

وزیاری ابدال شد این مدرسه معمور

در این مدرسه در حدود سی نفر طلاب بتحصیل علوم

دینی اشتغال دارند و در آمد موقوفات آن در سال یکصد و

چهل و دو هزار ریال میباشد (۱)

(۱) یادگار طوس

۶- مدرسه میرزا جعفر

در شمال صحن عتیق واقع است و درب آن از صحن عتیق گشوده شده بانی اینمدرسه میرزا جعفر و تارینخ بنای آن هزار و پنجاه و نه هجری است و از بهترین مدارس قدیمه مشهد میباشد دارای صحن بسیار وسیع و عمارت دو طبقه و در حدود نود اطاق دارد و جلو هر اطاق ایوانی کوچک و تمام دیوارها و ایوانها بکاشی معرق ممتاز پوشیده و آراسته گردیده است .

حاج محمد ناصر خان ظهیر الدوله هنگامی که والی خراسان بوده در سال هزار و دوست و هشتاد و پنج هجری اینمدرسه را بنحو شایسته تعمیر نموده است .

در منتخب التواریخ است که میرزا جعفر خراسانی بوده و بهندوستان رفته مدتی در آنجا بسر برده و هنگامی که قصد بازگشت بخراسان را داشته از دنیا رفته و چون قبل از وفاتش قسمتی از اموال خود را وقف امور خیریه نموده و جوهری نقد هم برای مصارف خیریه بمشهد فرستاده

از آنجوه اینمدرسه را ساختند وموقوفاتی هم برای آن اختصاص دادند اکنون در اینمدرسه در حدود صد و پنجاه نفر از طلاب علوم مشغول بتحصیل میباشند

۷- مدرسه عباسقلی خان

مدرسه عباسقلی خان واقع در خیابان صفوی است ،
واز بناهای قدیمی مشهد بشمار میرود

صحنی وسیع دارد وساختمان آن دو طبقه ویش از صد اطاق دارد ودارای مسجد و کتابخانه است . در کتابخانه آن پانصد جلد کتاب موجود ومورد استفاده محصلین است .
ودر حدود دویست نفر محصل دارد .

در پیشانی ایوان مسجد مدرسه کتیبه ای است بخط
زرد بر روی کاشی معرق نوشته شده که این مدرسه در عهد
سلطنت شاه سلیمان صفوی در سال هزار و هفتاد و هفت هجری
قمری ساخته شده وبانی آن عباسقلی خان شاملو بیگلربیگی
خراسان بود است .

موقوفات این مدرسه املاك و كاروانسرا و چندین باب
دكان میباشد.

۸- مدرسه سمیعیه

مدرسه سمیعیه واقع است در خیابان نادری (بالا
خیابان) و مشهور است بمدرسه باقریه از مدارس آباد مشهد
و در حال حاضر متجاوز از پنجاه نفر از طلاب علوم دینی در
این مدرسه ب تحصیل مشغول میباشند و پنجاه اطاق دارد و
دارای کتابخانه است کتیبه سردر مدرسه نشان میدهد که این
مدرسه در زمان سلطنت شاه سلیمان صفوی با اجازه مجتهد
ملا محمد باقر خراسانی سبزواری صاحب کفایه در فقه از مال
ملا محمد سمیع درس نه هزار و هشتاد و سه هجری ساخته شده
و در کتیبه سنگی سردر مدرسه بخط رقاع چنین نوشته است
« قد اتفق اتمام بناء هذه المدرسة الشریفة السمیعیه فی ایام
دولت السلطان الاعظم والخاقان المعظم مولی ملوك العرب
والترك والعجمی شوكت الاسكندریه والحشمة السلمانیه

السلطان بن السلطان بن الخاقان و الخاقان بن الخاقان بن
 الخاقان ابوالمظفر المنصور شاه سليمان الصفوی الحسينی
 بهادر خان خلداله دولته بتجويز عـ اليحضرت اكمل الفضلاء
 و الحكماء مجتهد الزمان مولانا محمد باقر الخراسانی
 من مال الحضرة الفاضل البازل ذی الحسب الرفیع مولانا
 محمدسمیع باهتمام سيدالعالم العامل مير عبدالحسين و بسعی
 حاج محمد شفیع الاصفهانی فی سنه ثلاث وثمانین و الف کتبه
 محمد رحیم

موقوفات این مدرسه کاروانسرا و دکا کین می
 باشد که در سال تقریباً دو یست و چهار هزار ریال عایدات
 دارد .

۹- مدرسه صالحیه

مدرسه صالحیه مشهور بمدرسه نواب واقع است در
 خیابان نادری از بهترین مدارس مشهد دارای صحن وسیع
 و ساختمان دو طبقه و سردر باشکوه و بر سر در مدرسه کتیبه‌ئی
 سنگی که بخط ثلث نوشته شده (این مدرسه در زمان سلطنت

شاه سلیمان الصفوی الموسوی ساخته شده از مال خالص نواب
مستطاب عمدة السادات النجباء صدر الاسلام و المسلمین
میرزا صالح النقیب الرضوی کتبه محمد صالح سنه هزار و هشتاد
و شش هجری).

این مدرسه موقوفات زیاد دارد دارای مسجد و
مدرس و کتابخانه است در چهار ضلع هشتاد و چهار اطاق
دارد و یکصد و پنجاه نفر از طلاب در آن بتهصیل علوم دینی
مشغول میباشند.

۱۰- مدرسه بهزادیه

مدرسه بهزادیه واقع در خیابان نادری نزدیک به بست
علیادر سال هزار و نود هجری بناشده و معروف است بمدرسه
حاج حسن مدرسه نسبتاً کوچکی است بنای آن دو طبقه و
موقوفات آن چند باب دکان است.

درس در مدرسه کتیبه‌ئی است که بخط رقاع نوشته
شده (قد اتفاق اتمام بناء هذه المدرسة المبارکة فی ایام دولت

السلطان الاعظم والخواقان المعظم مولی ملوک التترک والعرب
و العجم السلطان بن السلطان بن السلطان ابوالمظفر شاه
سليمان الصفوی الحسينی خلدالله تعالی ملکه و سلطانه
و افاض علی العالمین بره و عدله واحسانه من عین مال
زبدة اهل السداد والرشاد ملک بهزاد و بسعی التقی الحاجی
الحرمین الشریفین حاج نظر علی کتبه اقل عباد الله
عنايت الله).

۱۱- مدرسه خيرات خان

این مدرسه در شمال بست سفلی واقع است دارای
صحن وسیع و در چهار طرف حجرات تحتانی و فوقانی و جلو
حجرات ایوان است و عده زیادی از طلاب در این مدرسه به
تحصیل علم مشغول میباشند . این مدرسه در سال هزار و
پنجاه و هفت ساخته شده و بانی آن خیرات خان بوده چنانکه
در کتیبه سردر مدرسه بر کاشی معرق بخط ثلث نوشته است
(لقد تم بناء هذه المدرسة المباركة المسماة بخيراتيہ فی

ایام دولت السلطان الاعظم و الخاقان الاکرم مولی ملوک
العرب والعجم السلطان بن السلطان بن السلطان والخابان
بن الخاقان بن الخاقان ابوالمظفر شاه عباس الثاني الصفوی
الموسوی الحسینی بهادر خان خلد الله ملکه وسلطانہ وافاض
على العالمين احسانه وقد وفق لبنائها في حال حياته و فاته
المرحوم المغفور خيرات خان في سنه سبع و خمسين
والف (۱۰۵۷) .

۱۲- مدرسه حاج رضوان

این مدرسه مقارن عصر نادری بنا گردیده مدرسه کوچکی
است در محله عید گاه و در حدود پانزده نفر طلبه دارد و
موقوفات آن چند باب دکان و حمام است .

مدارس جدید التاسیس

۱- مدرسه جعفریه

مدرسه جعفریه واقع است در کوچه حمام میر علم خان این مدرسه جدید التاسیس وبانی آن حجة الاسلام حاج شیخ غلامحسین تبریزی است که از علماء عظام مشهد میباشد و این مدرسه راذر سال هزار و سیصد و هشتاد و هفت هجری قمری ساخته بنای آن دو طبقه و در حدود سی اطاق و چهل نفر محصل دارد و از طرف موسس مدرسه بطلاب شهریه داده میشود و دارای کتابخانه است که تقریباً سه هزار جلد کتاب دارد بر سر در مدرسه این عبارات خوانده میشود .

این مدرسه دینیہ وقف است برای طلابی که اشتغالشان بتفسیر وحديث و فقه و اصول عقاید اسلامی بمیزان دلایل محکم باشد - تبریزی دهم صیام ۱۳۸۷ هجری .

۴- مدرسهٔ میلانی

مدرسه میلانی در کوچه تکیه تهرانیها (خیابان تهران) واقع است این مدرسه جدیدالتأسیس وبانی آن آیه الله میلانی وساختمان آن سه طبقه و دارای سی و دو اطاق میباشد و در حال حاضر بیست نفر محصل دارد.

آیه... العظمی حاج سید محمد هادی میلانی از علماء بزرگ اسلامی و مرجع تقلید میباشد.

مدارسی که بعلمی از بین رفته و اکنون وجود ندارد و یا بصورت دیگری در آمده که مورد استفاده طلاب نیست باین شرح است.

۱- مدرسهٔ پائین پا

مدرسه پائین پا در محلی که اکنون عمارت موزه و کتابخانه آستان قدس است قرار داشته است و دارای اطاقهای متعدد بوده و تاریخ بنای آن سال هزار و دویست و هشتاد و نه قمری بوده است (۱)

۲- مدرسه حاج آقا جان

مدرسه حاج آقا جان واقع در بازارچه حاج آقا جان بوده و موقوفه‌اندکی داشته که بنای آن در حدود سال هزار و دوست و پنجاه هجری بوده و ویران گردیده است (۱)

۳- مدرسه حاج رجبعلی

تاریخ بنای این مدرسه در دست نیست ولی آنچه محقق است بانی این مدرسه بخارائی بوده و غالباً بخارائیه‌ها در آنجا سکونت داشتند و بعد از فوت حاج رجبعلی به صورت دیگری درآمده و محل فعلی آن معروف است بکوچه تپه خاک .

۴- مدرسه علینقی میرزا

این مدرسه در جنوب شرقی حرم مطهر بوده که در سنوات اخیر مسقف و آینه کاری گردیده و دارالذکر نامیده شده و یکی از رواقهای حرم مطهر میباشد .

۵- مدرسه فاضل خان

این مدرسه در جنب بست علیا بود که در سال ۱۰۷۵ هجری

ساخته شده و بانی آن فاضل خان علاءالملک بوده است (۱)
 سال ۱۳۱۰ شمسی بسبب احداث خیابان فلکه این مدرسه خراب
 گردیده است

۶- مدرسه ملا تاجی

از مدارس قدیمی در شمال صحن عتیق واقع و میرزا رضا
 مستشار الملک در سال هزار و دویست و نود هجری آنرا
 تعمیر نموده بهمین جهت بمدرسه مستشار معروف گردیده
 اکنون این مدرسه مخروبه و متروک و از صورت مدرسه خارج
 گردیده است (۲)

۷- مدرسه نو

این مدرسه را حاج ملا احمد کاشی در سال هزار و سیصد
 هجری بنا نموده مدرسه نو و بروی موزه آستان قدس بوده
 که بسبب احداث خیابان تهران خراب شده و از بین رفته
 است. (۳)

۱- منتخب التواریخ .

۲ و ۳- یادگار طوس .

خانقاه در مشهد

- ۱- خانقاه ذهبی- خیابان پهلوی کوچه ارك . شیخ
خانقاه شیخ حسین رائی
- ۲- خانقاه نعمت الهی نور بخش . خیابان نادری کوچه
حاج ملاهاشم شیخ خانقاه . شیخ سینائی
- ۳- خانقاه خاکسار خیابان گنبدسبز- شیخ خانقاه حاج
مطهر علیشاه
- ۴- خانقاه نعمت الهی حاج قوام . خیابان تهران شیخ
خانقاه حاج سیدزین العابدین
- ۵- خانقاه صفی علیشاه - سرشور - شیخ خانقاه حاج
شیخ محمد باقر ساعدی
- ۶- خانقاه نعمت الهی سلطان علیشاهی - سیار- شپخ
خانقاه رضا علیشاه نابنده

کلیساها

- ۱- کلیسای پروتستان خیابان گلستان
- ۲- کلیسای کاتولیک میدان سوم اسفند کوچه
قونسولگری افغانستان

فصل بیست و هفتم

آرامگاه عبادتگاه (اثار تاریخی)

گنبد خشتی

در محله نوغان کوچه‌ای که بخایان سفلی منتهی
میکردد بقعه‌ای است دارای گنبد رفیع و صحن کوچک و
این مقبره معروف است به گنبد خشتی و بهمین مناسبت این
کوچه را هم کوچه گنبد خشتی مینامند .

بر روی قبر ضریحی است و بر اطراف مزار کتیبه‌ئی
است که این ابیات را نوشته‌اند

ز آنرو که مضجع گلزار احمدی است

سلطان محمد آتش فرخنده اختر است

خورشید آسمان سیادت که از نسب

سبط جلیل حضرت موسی بن جعفر است

از کتیبه مذکور دانسته شده که امام زاده سلطان محمد
در این مکان مدفون میباشد و مردم بزیارت این بقعه شریف
میروند .

مطلع الشمس : مینویسد اما زاده سلطان محمد به
هیجده واسطه بسید سجاد میرسد
یادگار طوس : بنقل از دیوان راقم سلسله نسب این
امام زاده را چنین نوشته .

(سلطان محمد بن امیر طاهر بن محمود شاه بن حسین بن
طاهر بن حسن بن علی بن محمد بن موسی بن جعفر بن محمد بن
اسماعیل بن احمد بن محمد بن احمد بن محمد بن قاسم بن
حمزه بن الامام موسی بن جعفر علیهما السلام) با توجه بنوشته
راقم سلسله نسب وی بهیجده واسطه بحضرت موسی بن
جعفر میرسد .

سال وفات او هشتصد و سی و دو هجری بوده و مزار
او را شاه عباس صفوی بنا کرده است . (۱)

خواجه ربیع

ربیع بن خثیم الاسدی الثوری بطوریکه درحالات
 او نوشته‌اند از زهاد معروف و از اصحاب خاصه حضرت
 امیرالمؤمنین علی علیه السلام و در نزد آنحضرت بسیار مقرب
 بوده خواجه ربیع در سال ۶۳ هجری از دنیا رفته و در محلی
 که بنام خواجه ربیع نامیده میشود در شش کیلو متری
 شمال غربی مشهد او را مدفون ساخته‌اند کویا در زمان
 حیاتش در همین محل میزیسته است . (۱)

در سال ۱۰۳۱ ق بفرمان شاه عباس کبیر بقعه و گنبد
 باشکوهی بارتفاع ۱۷ متر بر سر مزار خواجه ساخته‌اند جلو
 بقعه ایوان بزرگی است که از وسط ایوان درب بداخل
 بقعه گشوده شده در روی قبر ضریحی قرار داده شده
 دیوارهای بقعه بکاشیهای معرق و ممتاز آراسته شده و دارای
 کتیبه‌های زیبا بخط علیرضا عباسی است
 در یکی از این کتیبه‌ها بخط علیرضا عباسی نوشته شده

(قال الرضا عليه السلام ما حصل لي من القدوم بخراسان الا زيارة ربيع بن خثيم) یعنی مسافرت خراسان برای من نتیجه نداشت مگر زیارت ربيع بن خثيم .
اطراف بقعه صحن وسیعی بوده که درختکاری نموده اند .

در سنوات اخیر هم بقعه و گنبد را بنحوی شایسته تعمیر نموده اند و جاده مشهد بخواجه ربيع اسفالت گردیده است .

مزار خواجه مورد توجه و علاقه زائرین حضرت رضا عليه السلام است مردم مشهد و زواری که از شهرها بمشهد مشرف میشوند اکثراً بزیارت خواجه ربيع میروند .

خواجه اباصلت

ابوصلت عبدالسلام بن صالح الهروی مزارش در ۱۲ کیلومتری شهر مشهد در مسیر جاده اسفالته مشهد بتهران واقع است دارای بقعه و گنبد و صحن کوچک مصفائی است و زیارتگاه شیعیان و دوستان و دوستان حضرت رضا (ع) میباشد

در سنوات اخیر تعمیرات کلی در اینجا انجام گردیده و همه
روزه گروهی از مردم بر سر مزار وی حضور یافته فاتحه
واخلاص و زیارت مخصوصه او را میخوانند.

خواجه اباصلت از خواص خدام حضرت رضا علیه السلام
بوده و سالها در خدمت امام درك فیوضات نموده بسیاری از
علما و مورخین درباره نامبرده مطالبی بیان داشته و وی را
ستوده اند چنانکه در رجال است (انه ثقہ صحیح الحدیث
روی عن الرضا و انه شیعى المذهب محب لال الرسول بل هو
من خواص الشیعہ)

و در عیون اخبار الرضا و امالی روایاتی از وی نقل
شده و او را از خواص دانسته اند. و در کتاب میزان الاعتدال
از ذهبی نقل شده که (عبدالسلام بن صالح ابوصلت رجل
صالح الا انه شیعى).

تاریخ وفات او چنانکه بر روی سنگ مزارش نوشته
شده سنه دوست و سه قمری است.

خواجه مراد

خواجه مراد در ۲۴ کیلومتری شهر مشهد در سمت جنوب جاده مشهد بتهران دارای بقعه و گنبد در محلی با صفا واقع است و زیارتگاه است و معروف بخواجه مراد میباشد و لکن از هویت او اطلاع صحیحی بدست نیامده و بنابر مشهور هر نیمه بن الاعین که یکی از روات مشهور بوده در این مکان مدفون میباشد.

اخیراً بهمت افراد نیکوکار تعمیراتی در این محل انجام گردیده و کارخانه برق دایر نموده اند بسیاری از مردم برای زیارت و هم برای گردش بآنجا میروند.

آرامگاه فردوسی

آرامگاه حکیم ابوالقاسم فردوسی در طوس ۲۴ کیلومتری شهر مشهد در باغی مصفا واقع است.

حسن بن اسحق ابوالقاسم فردوسی طوسی در قریه باژاز ناحیه طوس متولد شده است این نابغه ادب در دوره

غزنویان زبان فارسی را باوج کمال رسانیده وفات اوبسال
۴۱۱ هجری بوده او را در طوس در باغی که متعلق بنخودش
بوده و در آنجا میزیسته مدفون ساختند (۱)

سال هزار و سیصد و سیزده شمسی مقارن هزارمین
سال میلاد فردوسی انجمن آثار ملی بفرمان اعلیحضرت
رضاشاه کبیر ساختمانی باشکوه بر فراز قبرش بنا کردند.
در زمان اعلیحضرت شاهنشاه آریامهر تعمیرات و
نوسازی‌هایی در این محل انجام گردیده است و ساختمانی
وسیع با اظہای متعدد برای استراحت مسافران بنا شده
درختکاری و گلکاری بسیاری و چمن‌های زیبا و استخری
بزرگ ایجاد گردیده و اکنون از بهترین گردشگاههای
مشهد میباشد.

پیر پالاندوز

یکی از آثار تاریخی مشهد مقبره پیر پالاندوز است
که از بناهای شاه محمد صفوی است و محل آن در خیابان

صفوی کوچه شور واقع شده و مزار عامه است .

این مقبره گنبد و ایوانی دارد و بتازگی در تعمیر
آن جدیت شده و امید آبادانی آن میرود

خانیکوف در مسافرتی که بمشهد کرده از این
آرامگاه نام برده و مینویسد در طرف شمال مقبره ای است
معروف به پیر پالان دوز که بنای آنرا از سلطان محمد
خدا بنده میدانند و تاریخ آن نهصد و هشتاد و پنج هجری است
و باید از شاه محمد صفوی باشد .

مطلع الشمس : کتیبه سردر مقبره را چنین ذکر
میکند (فی ایام دولت السلطان الاعظم والخاقان المعظم)
حافظ بلاد و ناصر عبادا له ابوالمظفر شاه سلطان محمد
خدا بنده خلداله ملکه و سلطانه) سنه نهصد و هشتاد و پنج
هجری .

حق همان است که بنا در عصر شاه محمد صفوی باشد
زیرا بطوریکه مورخین نوشته اند شاه خدا بنده در سال
هفتصد و شانزده وفات یافته و ممکن است در عصر شاه محمد

صفوی تغییر شده باشد.

مجملاً نامبرده را در مجموعه (درویش محمد کار ندهی) معرفی کرده و حکایاتی که مردم باو نسبت میدهند افواهی است و صحت آنها معلوم نیست و مدرکی ندارد فقط باید معتقد بود بزرگی بوده که سر بر روضه همایونی حضرت رضا (علیه السلام) نهاده و دیده از جهان بسته است (۱)

گنبد سبز

در انتهای جنوبی خیابان شاهرضا مدفن شیخ محمد مؤمن یکی از مشایخ عهد صفویه است مقبره‌ئی کوچک و بر فراز آن گنبدی ساخته شده و تاریخش را چنین نوشته‌اند سال تاریخ این خجسته بنا بیت معمور قلب مؤمن دان برابر با (۱۰۹۱) اخیراً از طرف اداره اوقاف این بنا را تعمیر نموده و گنبد را باکاشی سبز و ظریف پوشیده و آراسته‌اند.

یادگار طوس مینویسد در زیر این گنبد مرقد شیخ

محمد مؤمن عارف استرآبادی است که در سال نهصد و چهار هجری وفات یافته و صندوقی از چوب داشته و بنای این گنبد در سال هزار و نود و یک در عهد شاه عباس و بدستور او بوده است .

باغ رضوان

باغ رضوان در شمال فلکه حضرت واقع است زمانی قبرستان معروف بقتلگاه بوده در عهد سلطنت رضا شاه کبیر سال ۱۳۰۹ شمسی که خیابان کمر بندی در اطراف روضه مقدسه رضویه احداث گردید این قسمت از قبرستان را محصور نمودند و آنرا باغ رضوان نامیدند در سنوات بعد بهمت آیه الله فقیه سبزواری باغ رضوان آبادانی و رونق یافت چهار ایوان بزرگ در چهار سمت آن ساخته شده و دو طرف ایوانهای بزرگ ایوانهای کوچک تحتانی و فوقانی بنام شده و عقب ایوانهای تحتانی حجره است قسمتی از ایوانهای تحتانی و فوقانی ضلع شرقی کاشیکاری شده و برپیشانی این

ایوانها کتیبه‌هایی است که بر روی کاشیهای معرق احادیثی نوشته شده است .

صحن باغ رضوان بطول صد و بیست متر و بعرض نود متر است و هر يك از ایوانهای بزرگ بطول هفت متر و بار تقاع ۱۶ متر تقریباً و دهنة ایوان نه متر میباشد مساحت صحن باغ رضوان ده هزار و هشتصد متر مجموع مساحت صحن و ایوانها و حجرات بطور کلی ۱۳۹۴۰ متر است .

وسط صحن را در حدود هزار و چهارصد متر مربع درختکاری و چمن کاری کرده‌اند .

صحن باغ رضوان هم اکنون محل دفن اموات است از ضلع جنوبی دوراھر و بنخیابان فلکه شمالی منتهی میگردد درب اصلی ورودی دارای سردری مجلل و برپیشانی سردر کتیبه‌ای است که بخط نستعلیق بر روی کاشی معرق نوشته شده . « در عهد سلطنت اعلیٰ حضرت همایون شاهنشاه اسلام پناه محمد رضا شاه پهلوی خلد الله ملکه و سلطانہ و اھتمام حضرت آیة العظمی حاج میرزا حسین فقیہ سبز واری مد ظله

سنه ۱۳۳۰ شمسی برابر با ۱۳۷۰ قمری .

باغ رضوان دارای کتابخانه و مدرس نیز میباشد و در آنجا تدریس علوم دینی میشود و بیش از صد نفر از طلاب علوم دینی در مدرسه باغ رضوان مشغول تحصیل میباشند و یکصد و پنجاه اطاق دارد که بعضی از این حجرات مقبره خانوادگی است و بقیه در اختیار طلاب میباشد .

مقبره شیخ طبرسی

آرامگاه شیخ طبرسی در خیابان طبرسی واقع است ابوعلی فضل بن الحسن بن الفضل الطبرسی المشهدی صاحب تفسیر مجمع البیان از فقهاء قرن ششم هجری در فقه و حدیث و تفسیر در عصر خود بی نظیر بوده است . این دانشمند عالیقدر علاوه بر تفسیر مجمع البیان نوزده جلد کتاب در علوم دینی تألیف کرده منجمله الوسیط ، اعلام الوری والجوامع از تألیفات اوست .

وی در سال پانصد و بیست و سه از مشهد بسبزوار رفته

و در سبزوار مدرس بوده سال پانصد و چهل و هشت هجری
 دار فانی را وداع گفته جنازه او را بمشهد حمل نموده در
 جوار مرقد مطهر امام هشتم علیه السلام مدفون ساختند (۱)
 بانی مقبره شیخ طبرسی حاج علی آقا کازرونی از
 افراد نیکوکار بوده و نامبرده در سال ۱۳۴۰ شمسی برابر
 با هزار و سیصد و هشتاد و یک قمری بنای بقعه را تجدید نموده
 و آرامگاهی محکم و شایسته بنا نموده .

مقبره شیخ اکنون در حاشیه خیابان طبرسی و در ب
 بقعه از ضلع شرقی بخیا بان گشوده شده بنائی است مستطیل
 بطول دوازده متر و بعرض هفت متر و قبر شیخ در وسط بقعه
 و بر روی قبر سنگ مرمر بزرگ و کرانبهائی قرار دارد و این
 مصرع بر روی سنگ نقش گردیده (گشت فرید زمان داخل
 مهد زمین) .

مقبره شیخ بهائی

مقبره شیخ بهائی در زاویه جنوب غربی صحن نو
و شمال غربی موزه آستان قدس واقع است ،

شیخ بهاء الدین محمد عاملی ابن شیخ حسین معروف
بشیخ بهائی از دانشمندان بزرگ ایران در قرن یازدهم
هجری است . نسبتش بحارث همدانی صحابی حضرت
امیر المؤمنین علی علیه السلام میرسد او در سال نهصد و پنجاه و سه
هجری در بعلبک متولد شده و در سن هفت سالگی باتفاق
پدرش شیخ حسین بایران آمده و در اصفهان توطن اختیار
کرده و سرآمد علمای عصر خویش گردیده آوازه علم و فضیلت
او بشرق و غرب عالم رسیده و در صفات حمیده شهره آفاق
گشته وی خدماتی بس ارزنده در راه دین و دانش معمول
داشته است و کتبی بسیار سودمند در فقه اصول ، تفسیر ،
حدیث ، رجال ، درایه ، ادبیات ، ریاضیات ، جبر و هندسه
اسطرلاب ، هیئت بزبانهای عربی و فارسی تألیف نموده که

تعداد آنها به نود و سه جلد میرسد و مشهورترین آنها کَشْکُولِ اربعین، خلاصه الحساب، صمدیه و جامع عباسی است. شیخ بهائی در سنه ۹۰۷ هجری و یک در اصفهان بدرود حیات گفت جنازه اش را بمشهد حمل نموده در جوار قبر امام هشتم علیه السلام مدفون ساختند (۱)

مقبره شیخ بهائی در زمان تولیت عضدالملک سال هزار و دوست و هشتاد و دو هجری تعمیر شده در دوران سلطنت رضا شاه کبیر ساختمان جدیدی آغاز گردید و در شهریور ماه سال یک هزار و سیصد و بیست و چهار شمسی در زمان سلطنت شاهنشاه آریامهر خاتمه یافته است.

آرامگاه شیخ را بسیار زیبا و باشکوه ساختند بنائش مربع بطول ده متر و بعرض ده متر متصل بعمارت موزه ازاره بقعه سنک مرمر نفیس و از بالای ازاره تا سقف آئینه کاری مقرنس و کف بنا بسنک مرمر مفروش گردیده است. در زیر طاقبند کتیبه ای دور تا دور بخط نستعلیق

حاکی از تاریخ ساختمان در زمان سلطنت اعلیحضرت
 محمد رضا شاه پهلوی آریا مهر و توصیف از شیخ بهائی
 و در آخر کتیبه نوشته (کتبه حسین الموسوی نقاشباشی
 آستان قدس بتاریخ شهر یور ماه سال هزار و سیصد و بیست و
 چهار شمسی)

بر روی فبر سنك مرمر نفیس و گرانبھائی نصب و
 بر روی سنك این عبارات بخط نستعلیق نوشته شده هوالحی
 الذی لایموت بهاء الملة والدين شیخنا بهائی علیه الرحمه
 انتساب این جناب بحارث همدانی منتهی میشود در سن هفت
 سالگی در خدمت پدرش بولایت عجم آمده وصیت فضایل
 و اوازه محامد ذات ملکی صفاتش بعالم ملکوت رسیده طلوع
 نیر و لادش شهر محرم الحرام نهصد و پنجاه و سه در بعلبك
 و سال هزار و سی و يك بر رحمت خدا ارتحال نمود پایان

گنجینه نفیسی از خط و مقداری از مؤلفات چاپی شیخ
 در گوشه بقعه گذاشته شده است .

از زاویه جنوب غربی صحن نو بوسیله چند پله

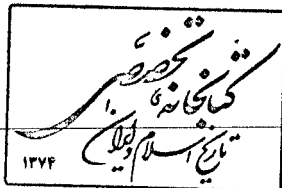
بکفشداری بقعه میرود این کفشداری مربع مستطیل از اراض
سنگ مرمر و دیوار و سقف با آئینه زینت داده شده است .

مقبره شیخ حر عاملی

مقبره شیخ حر عاملی جنب مدرسه میرزا جعفر و
متصل بصحن عتیق است ،

الشیخ المحدث الفقیه محمد بن حسن بن علی بن
محمد بن الحسین حر عاملی نسبت او منتهی میشود به حر بن
یزید الریاحی تولدش بسال هزار و سی و سه هجری و وفاتش
بیست و یکم رمضان هزار و صد و چهار بوده است .

این عالم شهیر در راه نشر اثنین تشیع رنجهای فراوان
برده و بیش از بیست و دو جلد کتاب در علوم دینی نگاشته است
و کتاب معتبر و سایل الشیعه از مهمترین تالیفات او میباشد
که حاوی جمیع اخبار و احادیث است (۱) .

آرامگاه حاج شیخ حسنعلی اصفهانی

قبر حاج شیخ حسنعلی در شمال صحن عتیق واقع است حاج شیخ حسنعلی اصفهانی از علماء عصر حاضر و زاهد و مرتاض بود او سالها بتدریس اشتغال داشت و در اواخر عمر منزوی شده در قریه نخودك پنج کیلو متری مشهد اقامت کرده بود بیماران و دردمندان بنزدش میرفتند و او با ادعیه و ادویه‌ای که در دست داشت مداوا میکرد همیشه در باره نماز بمراجعین تاکید میکرد که در اول وقت نماز بخوانند حاج شیخ حسنعلی بی نهایت مورد علاقه مردم و محبوب القلوب بود او در سال هزار و سیصد و شصت و یک هجری دار فانی را وداع کرد جنازه او را با تجلیل و احترامات بی سابقه‌ئی در مشهد حرکت دادند و در حالیکه ده‌ها هزار نفر در تشییع جنازه او شرکت کردند او را در شمال صحن عتیق جنب ایوان عباسی بخاك سپردند .

اکنون فرزند حاج شیخ حسنعلی بنام حاج شیخ علی

مقدادی اصفهانی در تهران اقامت دارد و مکتب او در خیابان صفی علیشاه واقع است که مرتباً مجالسی در آنجا تشکیل میگردد و مرکز تجمع ارباب فضل و دانش میباشد و بخصوص طلاب علوم دینی و دوستان دانش اسلامی در این محافل گرد آمده و کسب فیوضات مینمایند .

در این محافل روحانی تفسیر قرآن - تدریس تذکر احادیث و اخبار و روایات آل محمد صلوات الله علیهم اجمعین عزاداری و ذکر مصیبات وارده بر ائمه اطهار بر گذار میگردد

مقبره فقیه سبزواری

آرامگاه حاج میرزا حسین فقیه سبزواری در زاویه جنوب غربی باغ رضوان واقع است . سالنی مربع مستطیل بطول هفده متر و عرض هشت متر با سقف مقرنس گچی و ازاره سنگ مرمر قبر فقیه سبزواری در وسط بقعه و بر روی قبر سنگ مرمر عالی بار ارتفاع يك متر و بر اطراف سنگ (آیه الكرسي) با خط ثلث زیبا برجسته و سیاه نوشته شده و بر روی سنگ

شمه‌یی از حالات و فعالیت‌های دینی و اجتماعی و آثار آن مرحوم را با خط برجسته نوشته و تاریخ فوت ست و ثمانین و ثلاث ماه بعدالالف (۱۳۸۶ هجری قمری)

فقیه سبزواری از علما بزرگ اسلامی بشمار آمده نامبرده علاوه بر انجام وظایف دینی و ترویج احکام و تدریس در امور خیریه و عمرانی نیز فعالیت داشته و آثاری چون مسجد درمانگاه و مدرسه از خود بیاد کار گذاشته است.

مقبره نادر شاه

آرامگاه نادر شاه افشار در محل تقاطع خیابانهای شاهرضا و نادری در وسط باغ مشجر و مصفائی واقع است قبلاً بنائی محقر بوده در عهد سلطنت شاهنشاه آریامهر ان بنار اخراب کردند و ساختمانی وسیع و باشکوه بنا کردند و مجسمه نادر شاه را بر فراز آرامگاه نصب نمودند

نادر شاه فرزند رشید سرزمین خراسان در سال هزار و صد هجری در کلات واقع در شمال خراسان متولد گردیده

اواند ایل افشار بوده هنگامی که بیست سال از عمر نادر میگذشت ایران در آتش بیداد گری میسوخت و قتل و غارت همه جا را فرا گرفته بود افغانها ایران را عرصه تاخت و تاز خود قرار داده بودند و کشور ایران از هر طرف مورد تجاوز بیسکانکان قرار گرفته بود نادر در سن بیست و پنج سالگی قد مردانگی علم کرد نخست خراسان را نجات داد سپس به نبرد با افغانها پرداخت و آنها را تار و مار کرد و با عثمانیها جنگ کرد و آنها را شکست داد و پس از تسخیر قندهار و بلخ و بدخشان از پادشاه هندوستان خواست تاجمعی از یاغیان افغانی را که به هندوستان گریخته بودند دستگیر و تسلیم نماید و چون پادشاه هند از انجام این عمل سر باز زد نادر بالشکریان دلیر خود بسوی هندوستان سرازیر شد و پس از فتح لاهور و قشون سیصد هزار نفری هند را در نزدیکی دهلی در هم شکست و پایتخت هند را گشود و پس از بخشیدن تاج و تخت هند به محمد شاه باغنائم بسیار بایران باز گشت نادر شاه ولایات شمالی ایران را از روسهای ترازوی پس

گرفت و وسعت و عظمت ایران را بیایه دوره ساسانیان
رسانید .

شهریار بزرگ ایران در سال هزار و صد و شصت هجری
در فتح آباد قوچان بدست چند تن از سرداران خود کشته
شد (۱)

در آرامگاه نادر موزه‌ئی ترتیب داده‌اند که اسلحه
و ملبوس و اشیاء شخصی او در آنجا نگهداری میشود

مصلی

ایوانی مستحکم و مرتفع بنام ایوان مصلی در خارج
دروازه خیابان سفلی واقع است که بکاشیهای الوان مزین
بوده لیکن کاشیهای آن بر اثر مرور زمان و حوادث شکسته
و فروریخته معلوم است که سالهای فراوان تعمیراتی در این
بنا انجام نگردیده بانی ایوان مصلی برابر اشعاری که درد و
طرف ایوان نوشته شده و باقی مانده نواب ابوصالح نام داشته

است و اشعار مزبور چنین است

بدور سلیمان شه کامکار

که هست از وجودش جهان را نظام

بفرمان حی الذی لایموت

بفرمان نواب عالی مقام

ابو صالح ان صدر دین کز ازل

بود دولتش تا ابد مستدام

ز بس جهد کرد از ره صدق گشت

باندك زمانى مصلی تمام

بکوش دلم گفت پیر خرد

بود این بنا مجمع خاص و عام

ماده تاریخ برابر است با هزار و هشتاد و هفت (۱۰۸۷)

کتیبه‌هائی در این ایوان بوده از آیات قرآن کریم

بخط ثلث بر روی کاشیهای معرق که شکسته و فرو ریخته

ولکن آثارش باقیست .

زمان سابق این ایوان اختصاص بدعای عمومی داشته که در موقع شدت و گرفتاری در این مکان دسته جمعی دعا میکرده اند مخصوصاً برای درخواست باران و بهنگام بروز وبا و یا قحط و غلامردم در این محل اجتماع نموده با تشریفات و شرایط خاصی دعا و استغاثه مینموده اند.

در کتاب یاد کار طوس مینویسد ایوان مصلی از یاد کارهای میرزا صالح رضوی است که عالمی فاضل و ادیب رسید بزرگواری بوده و این بنا را در سال ۱۰۸۷ هجری بنا کرده است و از جمله آثار او مدرسه نواب (صالحیه) میباشد

میل اخنجان

میل اخنجان در هیجده کیلومتری شهر مشهد واقع است و از آثار تاریخی بشمار رفته و لکن هنوز تحقیقات

و مطالعات لازمه روی آن بعمل نیامده است (۱)

میل راد کان

در آغاز سلطه مغول و زمانی که رادکان پایتخت

خراسان بوده ساخته شده است (۲)

سنک بست

کنبد و مناره از عهد سلطان محمود غزنوی است

که ایاز ساخته و آرامگاه یکی از صوفیان است (۳)

بازه هور

بازه هور یا بزد غور آثار عبادتگاهی است در پائین

کوه دو قلعه در بالای کوه قرار دارد از آثار باستانی و

بناهای عصر ساسانی است (۴)

فصل بیست و هشتم

گردشگاهها و ییلاقات

کوهسنگی

کوه سنگی در جنوب مشهد دارای استخری بطول صد متر و عرض شصت متر و کافه شهرداری در ساختمانی دو طبقه در کنار استخر و اطراف آن مشجر و کلکاری و از بهترین و با صفا ترین گردشگاههای مشهد بشمار میرود .

ساختمان و استخر کوه سنگی در زمان سلطنت رضا شاه کبیر و نیابت تولیت محمد ولی اسدی ساخته شده و با احداث خیابانی عریض و با صفا بشهر متصل گردیده است .

باغ ملی

در خیابان بهلوی واقع است .

باغ ملی و عمارات ارگ ساخته ملک محمود سیستانی

است (۱) .

در سنوات اخیر در این باغ ساختمانی زیبا با سالتی وسیع

و استخر و حوضها و مجسمه های متعدد ساخته شده و با درختکاری

و گلکاری بطرز جالب و با نصب نورافکن ها بصورت زیباترین

و بهترین گردشگاه در آمده است .

وکیل آباد

قریه با صفا و خوش منظره است در سیزده کیلومتری

جنوب غربی مشهد از حیث طراوت و خرمی و مناظر طبیعی

بهترین نقطه میلاقی مشهد میباشد .

مالك آن قریه حاج حسین آقا ملک آنجارا به گردشگاه

عمومی اختصاص داده و بشهرداری واگذار نموده است . و جاده

آن آسفالت شده است .

گلستان

قریه بسیار زیبایی است در ۱۴ کیلومتری جنوب غربی مشهد در نزدیکی قریه گلستان يك سد قدیمی وجود دارد که آب رودخانه را برای استفاده زراعتی ذخیره مینماید.

کو کا کولا

کارخانه کو کا کولا در ۳ کیلومتری جنوب غربی مشهد دایر گردیده و این محل دارای استخر، کافه رستوران و محوطه چمن کاری و گلکاری و وسایل بازی کودکان است و بصورت گردشگاهی زیبا درآمده است.

طرقبه - عنبران و جاغرق

نقاط ییلاقی و خوش آب و هوای مشهد میباشد و در يك دره قرار گرفته و از يك رودخانه مشروب میشود. مسافت از شهر تا طرقبه ۱۸ کیلومتر و تا عنبران ۲۰ کیلومتر و تا جاغرق ۲۴ کیلومتر و دارای جاده آسفalte است.

چشمه سبز

این چشمه در وسط فلاتی است که از اطراف کوهها آنرا احاطه کرده اند و دریاچه آن بطول يك كيلومتر و عرض صد تا سیصد متر است .

شاهان گرماب

چشمه آب گرم است در ۷۲ كيلومتری مشهد که آب آن دارای ۴۵ درجه سانتی گراد حرارت میباشد و برای رفع امراض جلدی و رماتیسم بسیار نافع است .

اخلمد

مسافت اخلمد تا مشهد ۸۴ كيلومتر است : اخلمد دارای آبشاری است که بلندی آن ۶۳ متر است فاصله اخلمد تا آبشار ۳ كيلومتر میباشد .

پارك آريامهر

پارك آريامهر در مغرب شهر بسيار باصفا و داراي استخرهاي بزرگ و انواع گلها و درختهاي زينتي كه بطرز زينتي گلکاری و درختکاری شده و وسايل تفريح و بازی برای کودکان فراهم گردیده و کافه رستوران در آنجا دایر گردیده همه روز و عده زیادی از مردم برای گردش باین پارك میروند و سعت پارك هفتصد هزار متر مربع میباشد

پارك كورش

دیگر از گردشگاههای شهر مشهد پارك كورش است این پارك تقریباً در وسط شهر در انتهای شرقی خیابان شیخ طوسی واقع است . درهای اصلی پارك از سمت مشرق به میدان بزرگ كورش و از سمت جنوب بخيابان فردوسی گشوده میشود . این پارك بسيار با طراوت و باصفا و داراي استخر و وسايل بازی برای کودکان میباشد و اخیراً کتابخانه كودك و يك درمانگاه نیز در این پارك دایر گردیده است مساحت این پارك ۴۵۰۰۰ متر مربع میباشد .

مجموعه بیست و نهم

شهر مقدس مشهد در دوران سلطنت پهلوی

بطوری که قبلا ذکر شد شهر مشهد تا آغاز دوران سلطنت پهلوی بیش از دو خیابان و دوسه محله که آنهم مخروبه شده بود نداشت بخصوص برای مسافران محلی مناسب وجود نداشت و در این زمان یعنی در مدت نیم قرن از آغاز سلطنت رضاشاه کبیر و در دوران سلطنت شاهنشاه آریامهر بر اثر توجهات خاصه آن دو شاهنشاه شهر مقدس مشهد بصورت زیبا ترین و مرفه ترین شهرها درآمده است.

اینک برای روشن ساختن وضعیت کنونی این شهر قسمتی از مؤسسات اداری ، فرهنگی ، صنعتی ، بهداشتی و غیره در حدود اطلاعات و مشاهدات نویسنده درج میگردد.

خیابانهای مشهد

۱۵- خیابان بهلوی	۱- خیابان فرح
۱۶- « نادری	۲- « بهار
۱۷- بلوار نادری	۳- « دروازه طلائی
۱۸- خیابان شاهرخ	۴- « سعدی
۱۹- « صفوی	۵- « جم
۲۰- « فلکه حضرت	۶- « گلستان
۲۱- « طبهرسی	۷- « جهاننابین
۲۲- « شاه آباد	۸- « ^۳ جنت
۲۳- « تهران	۹- « دانشگاه
۲۴- « ششم بهمن	۱۰- « رازی
۲۵- « ۲۴ شهریور	۱۱- « استباننداری
۲۶- بلوار کورش	۱۲- « ابن سینا
۲۷- بلوار امیر کبیر	۱۳- « ابومسلم
	۱۴- « کفائی

۲۸- خیابان فردوسی (شرقی. غربی)	۴۳- خیابان عدل پهلوی
۲۹- « فردوسی (شمالی. جنوبی)	۴۵- بلوار رضا شاه کبیر
۳۰- خیابان رام	۴۶- خیابان تلاویزیون
۳۱- « حافظ	۴۷- « باغ منبع
۳۲- « مقدم	۴۸- « سی متری اول
۳۳- « منصور	۴۹- « سی متری دوم
۳۴- « شاه	۵۰- « سنائی
۳۵- « حقیقی	۵۱- « شاهنشاهی
۳۶- « منوچهری	۵۲- « کاخ
۳۷- « شیخ طوسی	۵۳- « فروردین
۳۸- « شاهرضا	۵۴- « کمرك
۳۹- « شاهرضانو	۵۵- « راه آهن
۴۰- « خسروی	۵۶- « شاه عباس
۴۱- « خسروی نو	۵۷- « گوهرشاد
۴۲- « خواجه ربیع	۵۸- « بلوارسید جلال الدین
۴۳- « عشرت آباد	۵۹- خیابان عدالت

۷۶- خیابان قائم	۶۰- خیابان محمد رضا شاه
۷۷- « بهرامی	۶۱- « مولوی
۷۸- « بابک	۶۲- « محشمی
۷۹- « کفاش	۶۳- « شاهپور
۸۰- « آبکوه	۶۴- « آریامهر
۸۱- « انصاری	۶۵- « ابوسعید
۸۲- « سردادور	۶۶- « پاستور
۸۳- « سعادت	۶۷- « صاحب الزمان
۸۴- « سپه	۶۸- « شاهراه آسیائی
۸۵- « شکوفه	۶۹- « اسرار
۸۶- « زاله	۷۰- « خراسانی
۸۷- « طوس	۷۱- « لعل
۸۸- « مرتضوی	۷۲- « عطار
۸۹- « مهتاب	۷۳- « اسدی
۹۰- « خیام	۷۴- « کاشف
۹۱- « خورشید	۷۵- « طاهری

۹۲- خیابان صبا	۱۰۸- خیابان اسو
۹۳- « زهره	۱۰۹- « سلیمی
۹۴- « صبری	۱۱۰- « 'پازك
۹۵- « مقبل	۱۱۱- « کامیونداران
۹۶- « فاریابی	۱۱۲- « آرشام
۷۹- « سالاری	۱۱۳- « رضری
۹۸- « خاقانی	۱۱۴- « مهران
۹۹- « عامل	۱۱۵- « رزم
۱۰۰- « جهان	۱۱۶- « دیده بان
۱۰۱- « فرهنگ و هنر	۱۱۷- « پیش آهنگ
۱۰۲- « ارض اقدس	۱۱۸- « ولیعهد
۱۰۳- « کورش	۱۱۹- « پروین اعتصامی
۱۰۴- « اسپند	۱۲۰- « قباد
۱۰۵- « داریوش	۱۲۱- « بزرگمهر
۱۰۶- « کسری	۱۲۲- « فارابی
۱۰۷- « تربیت	۱۲۳- « سی متری فرعی

۱۲۴- خیابان اصل هفتم انقلاب	۱۴۰- خیابان پیرنیا
۱۲۵- « « هشتم انقلاب	۱۴۱- « همایون
۱۲۶- « « دهم انقلاب	۱۴۲- « اسایشگاه
۱۲۷- « دانش سرا	۱۴۳- « اطلاعات
۱۲۸- « بهشت کودک	۱۴۴- « اسدی طوسی
۱۲۹- « بابا طاهر	۱۴۵- « افسر
۱۳۰- « بهشت	۱۴۶- « وزیری
۱۳۱- « طبری	۱۴۷- « سعد آباد
۱۳۲- « فرخی	۱۴۸- « احمد آباد
۱۳۳- « قضات	۱۴۹- « کواکولا
۱۳۴- « کانادادرای	۱۵۰- « سناباد
۱۳۵- « انتشارات	۱۵۱- « بنفشه
۱۳۶- « ملک آباد	۱۵۲- « جلالیه
۱۴۷- « خواجه نصیرالدین	۱۵۳- « پری فام
۱۳۸- « اقبال	۱۵۴- « پری مهر
۱۳۹- « دامپزشکی	۱۵۵- « پری فر

۱۷۰- خیابان عنصری	۱۵۶- خیابان دادگر
۱۷۱- « ثبت اسناد	۱۵۷- « عارف
۱۷۲- « پری چهر	۱۵۸- « طبسی
۱۷۶- « پری ناز	۱۵۹- « دریادل
۱۷۴- « لادن	۱۶۰- « علوی
۱۷۵- « سنبل	۱۶۱- « زرینه
۱۷۶- « لاله	۱۶۲- « اخوان
۱۷۷- « سرخس	۱۶۳- « راهنمائی
۱۷۸- « فوزیه	۱۶۴- « ابن یمین
۱۷۹- « مسعود	۱۶۵- « همت
۱۸۰- « کاتب پور	۱۶۶- « رضائیه
۱۸۱- « سرمسازی	۱۶۷- « پری ماه
۱۸۲- « شیرین	۱۶۸- « سرباز
۱۸۳- « ادیب صابر	۱۶۹- « ابوریحان

میدانهای شهر مشهد

۱- میدان آریامهر	۱۲- میدان عدالت
۲- « شاهنشاهی	۱۳- « طبرسی
۳- « احمدآباد	۱۴- « صاحب الزمان
۳- « ششم بهمن	۱۵- « سعدی
۵- « شاهرضا	۱۶- « سعدآباد
۶- « سوم اسفند	۱۷- « فردوسی
۷- « عدل پهلوی	۱۸- « نادری
۸- « اردیبهشت	۱۹- « شاهپور
۹- « ۲۸ مرداد	۲۰- « شاه
۱۰- « دقیقی	۲۱- « راه آهن
۱۱- « کورش	۲۲- « فرودگاه

ادارات و مؤسسات

- ۱- اداره آستان قدس رضوی خیابان شاهرضا
- ۲- « استانداری « بهار
- ۳- « اوقاف « آبکوه
- ۴- « آموزش و پرورش « پهلوی
- ۵- « آمار و ثبت احوال « نادری
- ۶- « اقتصاد « بهار
- ۷- « آبادانی و مسکن « دانشگاه
- ۸- « اطلاعات « بهار
- ۹- « آب و برق « ملک آباد
- ۱۰- « استاندارد « فلکه تقی آباد
- ۱۱- « بهداری « چهارراه گستان

- ۱۲- اداره پست و تلگراف خیابان پهلوی
- ۱۳- « پزشکی قانونی « پهلوی
- ۱۴- « پلیس راه جاده طرق
- ۱۵- « تعاون و امور روستاها « سی متری اول
- ۱۶- « تلفن « شاهرضا
- ۱۷- « ثبت اسناد « پهلوی
- ۱۸- « جنگلداری « فرح
- ۱۹- « داد گستری « دروازه طلائی
- ۲۰- « دارائی « پهلوی
- ۲۱- « دام پزشکی « خواجه ربیع
- ۲۲- « راه « ششم بهمن
- ۲۳- « راه آهن انتهای خیابان شاهرضا نو
- ۲۴- « راهنمایی و رانندگی انتهای خیابان آبکوه
- ۲۵- « ژاندارمری خیابان فرح
- ۲۶- « ستاد لشکر « لشکر
- ۲۷- « اداره شهر داری میدان شاه

- ۲۸- اداره شهر بانی عدل پهلوی
- ۲۹- « صنایع و معادن خیابان جنت
- ۲۰- « غله « طبرسی
- ۳۱- « فرمانداری « پهلوی
- ۳۲- « فرهنگ و هنر « بهار
- ۴۳- « کار و امور اجتماعی « شاه عباس
- ۳۴- « کشاورزی و منابع طبیعی « خسروی نو
- ۳۵- « گمرک « طبرسی
- ۳۶- « نیروی انسانی « بهار
- ۳۷- « نیروی پایداری « شاه رضا نو
- ۳۸- « نگارش و کتابخانه ها « بهار
- ۳۹- « هواشناسی جاده طرق
- ۴۰- ناحیه ۱ آموزش و پرورش خیابان عشرت آباد
- ۴۱- ناحیه ۲ « پاستور
- ۴۲- اداره اتفاقات برق « پهلوی
- ۴۳- مرکز درمانی دانشکده پزشکی « اسدی

- ۴۴- مرکز انتقال خون خیابان رازی
- ۴۵- مرکز بهداشت شماره ۱ « نادری
- ۴۶- اداره آبیاری « فرح
- ۴۷- « آتش نشانی « خواجه ربیع
- ۴۸- « دام پروری « جاده طرق
- ۴۹- « سپاه بهداشت « اسدی
- ۵۰- کلانتری ۱ « جم
- ۵۱- « ۲ « تهران
- ۵۲- « ۳ « شاهرضا نو
- ۵۳- « ۴ « طبهرسی
- ۵۴- « ۵ « کوه رشاد
- ۵۵- « ۶ « اسدی
- ۵۶- شرکت برق منطقه‌ای میدان ۲۸ مرداد
- ۵۷- شرکت سهامی بیمه ایران خیابان پهلوی
- ۵۸- شرکت سهامی تولید و انتقال نیروی برق « سرخس

- ۵۹- شرکت دخانیات خیابان جنت
- ۶۰- « شیلات « جم
- ۶۱- « سهامی فرش « فلکه جنوبی
- ۶۲- « عمران « پهلوی
- ۶۳- « ملی گاز « بهار
- ۶۴- « مخابرات « شاهرضا
- ۶۵- « ملی نفت « کوهرشاد
- ۶۶- « واحد اتوبوسرانی « ابن سینا
- ۶۷- « هواپیمائی ملی «هما» « خسروی نو
- ۶۸- سازمان آب خیابان بهار
- ۶۹- « برنامه « ابن سینا
- ۷۰- « بیمه های اجتماعی « بهار
- ۷۱- « بیمه کارمندان دولت « جنت
- ۷۲- « ملی پیش آهنگی « پیش آهنگی
- ۷۳- « تامین خدمات درمانی « جنت
- ۷۴- « تربیت بدنی و تفریحات سالم « رازی
- ۷۵- « جلب سیاحان « جهانبانی

- ۷۶- سازمان جوانان خیابان رازی
- ۷۷- « حفاظت محیط زیست « ابن سینا
- ۷۸- خبرگزاری پارس « بهار
- ۷۹- سازمان رادیو تلویزیون جاده سنتو
- ۸۰- سازمان زنان میدان عدل پهلوی
- ۸۱- سازمان قند و شکر خیابان جهانبانی
- ۸۲- « مسکن جاده سرخس
- ۸۳- جمعیت شیر و خورشید سرخ خیابان پهلوی
- ۸۴- جمعیت بنیاد فرهنگی رضا پهلوی « دانشگاه
- ۸۵- انجمن حمایت کودکان « رازی
- ۸۶- انجمن حمایت زندانیان « کاشف
- ۸۷- خانه کودک « ششم بهمن
- ۸۸- انجمن ایران و آمریکا « فرح
- ۸۹- « ایران و فرانسه « جهانبانی
- ۹۰- « فرهنگی بریتانیا « پهلوی
- ۹۱- « فارغ التحصیلان مشهد « جهانبانی
- ۹۲- لژیون خدمتگذاران بشر «

- ۹۳- اطاق بازرگانی خیابان پهلوی
- ۹۴- اطاق اصناف « ششم بهمن بهار
- ۹۵- قانون افسران « پهلوی
- ۹۶- قانون باز نشستگان نیروی مسلح شاهنشاهی- دیدگاه لشکر
- ۹۷- قانون باز نشستگان کشوری خیابان جم
- ۹۸- قانون سپاهیان انقلاب « جم
- ۹۹- قانون کارآموزی میدان فردوسی
- ۱۰۰- قانون مهندسين خراسان خیابان دانشگاه
- ۱۰۱- قانون وکلای داد کستری خیابان پهلوی
- ۱۰۲- حزب ایران نوین خیابان پهلوی
- ۱۰۳- حزب ایرانیان « پهلوی
- ۱۰۴- حزب مردم « گلستان

کنسولگری‌ها

- ۱- کنسولگری افغانستان کوچه قونسلگری
- ۲- « انگلستان خیابان پهلوی
- ۳- « پاکستان « اسدی
- ۴- « شوروی « تهران

دانشگاه مشهد

- ۱- دانشکده الهیات و معارف اسلامی فلکه آریامهر
- ۲- دانشکده ادبیات خیابان شاهرخ
- ۳- دانشکده علوم خیابان اسرار
- ۴- دانشکده پزشکی « دانشگاه
- ۵- دانشکده دندان پزشکی « جنت
- ۶- دانشکده علوم دارویی و تغذیه « جهانبانی
- ۷- دانشکده علوم تربیتی « دانشگاه
- ۸- مرکز تعلیمات فلکه آریامهر
- ۹- سازمان مرکزی دانشگاه خیابان فرح
- ۱۰- دانشسرای مقدماتی دختران « سناباد
- ۱۱- دانشسرای راهنمایی تحصیلی « احمد آباد
- ۱۲- دانشسرای کشاورزی جاده طرق

کتابخانه ها

- ۱- کتابخانه آستان قدس خیابان فلکه جنوبی
- ۲- « مسجد جامع گوهرشاد « فلکه جنوبی
- ۳- « فرهنگ و هنر « پهلوی
- ۴- « دانشگاه « اسرار
- ۵- « فردوسی « پارك شاه عباس
- ۶- « كورش پنجراه سرخس
- ۷- « بهار خیابان بهار
- ۸- « طبهرسی « طبهرسی
- ۹- « خيام میدان شاهپور
- ۱۰- « روزنامه خراسان خیابان فرح
- ۱۱- « كودك پارك كورش

هنرستان های مشهد

- ۱- هنرستان رضا شاه کبیر
- ۲- « فرح
- ۳- « صنعتی
- ۴- « رضا پهلوی
- ۵- انستیتو تکنولوژی
- خیابان نخریسی
- چهار راه زرینه
- فلکه تقی آباد
- خیابان وکیل آباد
- خیابان فرح

دبیرستانهای دخترانه در مشهد

۱- دبیرستان ارض اقدس	« خیابان پهلوی
۲- « آذر	« خواجه ربیع
۳- « ایران‌دخت	« خسروی
۴- « آزر	« خواجه ربیع
۵- « بهار	« جم
۶- « ۲۵ شهریور	« تهران
۷- « پروین اعتصامی	« مقبل (سراب)
۸- « حافظ	« عشرت آباد
۹- « دادگر	« تهران
۱۰- « داور پناه	« سراب
۱۱- « رفعت	« پهلوی
۱۲- « سعدی	« احمد آباد
۱۳- « شاهدخت	« جهان‌نبانی

خیابان شاهرخ	۱۴- دبیرستان شاهرخ
« مسعود	۱۵- « فرح پهلوی
ابتدای خیابان اسدی	۱۶- « فرزانه
خیابان بهار	۱۷- « فروزانفر
« خراسانی	۱۸- « فروغ
« نادری	۱۹- « مهستی
« نادری	۲۰- « مهر کای
چهارراه زرینه	۲۱- « منشیگری
خیابان ابن سینا	۲۲- « نور بخش
« پهلوی	۲۳- « نظام وفا
« امیر کبیر	۲۴- « نوبنیاد
« طبرسی	۲۵- « وحید

دبیرستانهای پسرانه

۱- دبیرستان اسداله علم- مختلط	خیابان اسدی
۲- « ابوسعید	« جنت
۳- « ابن یمین	« ابن سینا
۴- « آقابزرگ- حاجی تقی	« شاه عباس
۵- « ابومسلم	« محمد رضا شاه
۶- « امیر کبیر	« شاهر ضانو
۷- « اسدی	« خسروی نو
۸- « ابوبصیر	« نادری
۹- « بازرگانی- مختلط	« عشرت آباد
۱۰- « توسلی	« اسدی
۱۱- « جلیل نصیر زاده	« عشرت آباد
۱۲- « جهان نو	« شاهر ضا نو
۱۳- « خسروی	« شاهرخ
۱۴- « خیام	میدان صاحب الزمان
۱۵- « دانش بزرگ نیا	خیابان فردوسی

- ۱۶- دبیرستان دانش و هنر خیابان جم
- ۱۷- « داورپناه « خواجهربیع
- ۱۸- « رحیمیان « فردرسی
- ۱۹- « رودکی « شاه عباس
- ۲۰- « شاهرضا « پهلوی
- ۲۱- « علوی « آبکوه
- ۲۲- « غزالی « صفوی
- ۲۳- « فردوسی « فردوسی
- ۲۴- « فیوضات « پهلوی
- ۲۵- « کیوان « خواجهربیع
- ۲۶- « کورش کبیر « تهران
- ۲۷- « کسائی « فردوسی
- ۲۸- « ملکی - نصرت‌الملک « شاهرضا نو
- ۲۹- دبیرستان نادر شاه خیابان بهار- کوی قره‌نک
- ۳۰- « نوبنیاد خیابان کفائی « کفائی
- ۳۱- « هدایت « میدان دقیقی

دبستان دخترانه

۱- دبستان ایران	خیابان خواجه ربیع
۲- « آئین تربیت	« پیرنیا
۳- « ایران دخت	انتهای خیای نخریسی
۴- « اسدی	خیابان اسدی
۵- « آیندگان	« ابومسلم
۶- « آذر دخت	« ولیعهد
۷- « آموزگار	« شاهرخ
۸- « اردی بهشت	« شاهعباس
۹- « بیهقی	خیابان تهران کوچه کامکار
۱۰- « بابائیان	چهارصد دستکاه
۱۱- « بدر	عدل پهلوی
۱۲- « باغچه بان	خیابان منصور

خیابان احمد آباد	۱۳- دبستان بامشاد
« عنصری	۱۴- « بوستان
« بهشت	۱۵- « بهشت کودک
« بهار	۱۶- « پروین اعتصامی
« گاراژدارها	۱۷- « پروانه
خیابان ششم بهمن کوچه سلام	۱۷- « پروین
خیابان صفوی	۱۹- « پارسائی
« خراسانی	۲۰- « پرتوی
« ابو مسلم	۲۱- « پژوهش
« شاهرزادو	۲۲- « تربیت
« طبرسی	۲۳- « تمدن
جنب باغ ملی	۲۴- « جهان
خیابان سرخس	۲۵- « جاده سرخس
« رضوی	۲۶- « چهارم آبان
خیابان فردوسی میلان دوم	۲۷- « حبیب اذدري

- ۲۸- دبستان حریمی میدان شاه
- ۲۹- « خاتمی خیابان محمد رضا شاه
- ۳۰- « خاور « سرباز
- ۳۱- « خرد « قائم
- ۳۲- « دکتر اقبال « احمد آباد
- ۳۳- « دانش « رازی
- ۳۴- « دنیای کودک کوی افسران
- ۳۵- « دیبا خیابان بهار
- ۳۶- « ذوقی « طبهرسی
- ۳۷- « رابعه «
- ۳۸- « رحیمیه میدان اردی بهشت
- ۳۹- « روش نو شماره ۲ مختلط خیابان احمد آباد
- ۴۰- « زهره « طبهرسی
- ۴۱- « سنائی « مولوی
- ۴۲- « سوسن عیدگاه

خیابان صفوی	۴۳- دبستان شرافت
کوچه جوادیه	۴۴- « شاهرخ
خیابان نادری	۴۵- « شرف
« کاخ	۴۶- « شکوه علم
چهار باغ	۴۷- « شریعت
انتهای خیابان نخریسی	۴۸- « شاهدخت
خیابان اسدی	۴۹- « شکوفه
« پهلوی	۵۰- « ششم بهمن
« فرح	۵۱- « شهر
« محمدرضا شاه	۵۲- « شهره
« ابن سینا	۵۳- « صبا
« خواجه ربیع	۵۴- « طبرسی شقا
« فردوسی	۵۵- « عاملی قدسیه
« سمرقند	۵۶- « عصمتیه
« صفوی	۵۷- « فرحناز پهلوی

- ۵۸- دبستان فرخ روپارسای خیابان شاه عباس
- ۵۹- « فروغ آذرخشی خیابان اسدی (کوهسنگی)
- ۶۰- « فروردین « خواجه ربیع
- ۶۱- « فروغ « جم
- ۶۲- « قریشی « شاهرخانو
- ۶۳- « کریم زاده سیرجانی نیروی هوایی
- ۶۴- « کسری خیابان رضوی
- ۶۵- « کودکان استثنائی «
- ۶۶- « کوی طلاب خیابان ۳۰ متری کوی طلاب
- ۶۷- « کوتری « ولیعهد
- ۶۸- « کوکبیه « کورش
- ۶۹- « گوهرشاد « خسروی نو
- ۷۰- « محمد ملک زاده « سردادور
- ۷۱- « مدرسی کوی طلاب
- ۷۲- « مخدرات رضائی خیابان طبرسی

- ۷۳- دبستان محمود فرخ خیابان خواجه ربیع کوچه حسین باشی
- ۷۴- « محمودی خیابان فردوسی میلان ۶
- ۷۵- « مهر « کوهرشاد
- ۷۶- « نیلوفر خیابان رضائیه
- ۷۷- « نواختران بلوار رضاشاه کبیر
- ۷۸- « ناهید بلوار امیر کبیر- مهتاب
- ۷۹- « نظری خیابان ابوسعید
- ۸۰- « نرکس « کوهرشاد
- ۸۱- « نونهالان « بهار - مهتاب
- ۸۲- « نوباوگان « صفوی
- ۸۳- « نوبنیاد محمد رضا شاه « محمد رضا شاه
- ۸۴- « نوبنیاد چهار راه عامل « پری ماه چهار راه عامل
- ۸۵- « نوبنیاد عدل پهلوی « عدل پهلوی
- ۸۶- « هفده دی چهار راه زرینه
- ۸۷- « همای « ششم بهمن
- ۸۸- « یاسمن بلوار نادری

دبستانهای پسرانه

خیابان خراسانی	۱- دبستان آذر بایجان
کوچه کنسولگری افغان	۲- « آریان
خیابان خسروی	۳- « ابن سینا
« محمد رضا شاه	۴- « ابوریحان
« بهشت	۵- « ادیب
« فردوسی	۶- « اندیشه
« طبرسی	۷- « انوری
« طبرسی	۸- « اولیائی
کوی رضائیه	۹- « انوشیروان
سمزقند	۱۰- « احمد سعیدی
میدان حبیب خراسانی	۱۱- « اردشیر بابکان
خیابان ششم بهمن	۱۲- « البرز
« شاهرخ	۱۳- « بزرگمهر

چهارصد دستگاه	۱۴- دبستان بابائیان
خیابان نادری کوچه زردی	۱۵- « باغچه بان
« شاهرضا	۱۶- « بطحائی
« خواجه ربیع	۱۷- « بهار
« نادری	۱۸- « پانزده بهمن
بلوار کورش	۱۹- « پهلوی
خیابان فردوسی	۲۰- « تدین
کوی رضائیه	۲۱- « جامی
خیابان ششم بهمن	۲۲- « جعفری
« طبرسی	۲۳- « جم
« تهران	۲۴- « جمشید
« شاهرضا نو	۲۵- « جهان نو
« فردوسی	۲۶- « حکمت
ملك آباد	۲۷- « خطاط
« ابن سینا	۲۸- « خاقانی
« شاه عباس	۲۹- « خواجه ربیع

- ۳۰- دبستان دهخدا خیابان بهار
- ۳۱- « دیانت خیابان آبکوه
- ۳۲- « دکتر اقبال چهارصد دستگاه کوی پلیس
- ۳۳- « رام خیابان طبهرسی
- ۳۴- « رضوی « خواجه ربیع
- ۳۵- « رازی « فردوسی میلان ۷
- ۳۶- « رهنما « عامل
- ۳۷- « روش نو شماره ۱ « خراسانی گنبدسبز
- ۳۸- « روش نو شماره ۲ احمدآباد سی متری اول
- ۳۹- « ریاضی « نادری
- ۴۰- « زمانی بلوار امیر کبیر
- ۴۱- « ساسان میدان فردوسی اردوی کارآموزی
- ۴۲- « سعدی خیابان فردوسی میلان ۷
- ۴۳- « سالاری « خواجه ربیع
- ۴۴- « سوم اسفند « نادری
- ۴۵- « شاه عباس « منوچهری

خیابان شاهرضا	۴۶- دبستان شفق
« محمد رضا شاه	۴۷- « شهریار
کوی طلاب	۴۸- « شاهپور
خیابان ششم بهمن	۴۹- « شیروخورشید
« شاهرضا نو	۵۰- « صابری
« همت	۵۱- « صحاف
سمزقند	۵۲- « طبرسی شقا
« طاهری	۵۳- « طاهر
بلوار نادری	۵۴- « طوسی
خیابان صفوی	۵۵- « عاملی
میدان عدالت	۵۶- « عبدالهیان
خیابان عطار	۵۷- « علی حایری
« تهران	۵۸- « علمیه
« ششم بهمن - مهتاب	۵۹- « عسجدی
بازار بزرگ	۶۰- « غزالی
خیابان شاه عباس	۶۱- « غفاری

- ۶۲- دبستان فرهنگ خیابان خراسانی
- ۶۳- « فرخی عدل پهلوی
- ۶۴- « قائم مقامی میل کاریز
- ۶۵- « کمال الملک خیابان شاه عباس
- ۶۶- « کاوه « فردوسی
- ۶۷- « کمال تربیت « ابو مسلم
- ۶۸- « کیا « جنت
- ۶۹- « کودکان استثنائی احمد آبان خیابان منصور
- ۷۰- « لفافیان خیابان بهار
- ۷۱- « مسعودی کوچه شجاع التولیه
- ۷۲- « معصوم خانی خیابان اسدی
- ۷۳- « مکرم « شیخ طوسی
- ۷۴- « منصور- حسنعلی « منصور
- ۷۵- « مولوی « فردوسی
- ۷۶- « مهرگان « شاه عباس

- ۷۷- دبستان محمود سالاری کوی ژاندارمری
- ۷۸- « میر خیابان طبسری
- ۷۹- « نهم آبان عدل پهلوی
- ۸۰- « نصیر زاده خیابان عشرت آباد
- ۸۱- « نوین « شاهرضا نو
- ۸۲- « نوید « ابوریحان
- ۸۳- « نو بنیاد خواجه نصیر « عدل پهلوی
- ۸۴- « نو بنیاد کوی کارگران « نخریسی کوی کارگرای
- ۸۵- « نو بنیاد محمدرضا شاه « محمد رضا شاه
- ۸۶- « نو بنیاد بهرامی « سی متری اول
- ۸۷- « نو بنیاد شهرضا عدل پهلوی
- ۸۸- « ولیعهد « سرخس
- ۸۹- « هروی « خواجه ربیع
- ۹۰- « همت « سرباز

مدرسه راهنمایی تحصیلی دخترانه

- ۱- مدرسه راهنمایی تحصیلی آزر می خیابان استانداری
- ۲- « « « ایراندخت « خسروی
- ۳- « « « ابوالقاسم محمودی چهار راه خواجه ربیع
- ۴- « « « بانوان « خیابان طبرسی
- ۵- « « « بیست و پنج شهریور « باغ خونی
- ۶- « « « پوراندخت « صفوی
- ۷- « « « پژمان بختیاری « خواجه ربیع
- ۸- « « « تمکین « شاهرخ
- ۹- « « « حبیب « شاهرضا نو
- ۱۰- « « « خیام « پهلوی
- ۱۱- « « « دادگر « ششم بهمن
- ۱۲- « « « رودابه « فرح

- ۱۳- مدرسه راهنمایی تحصیلی ژاله خیابان ششم بهمن
- ۱۴- « » « سعیدی مهتدی » شاهرضا
- ۱۵- « » « شرافت » صفوی
- ۱۶- « » « صادقی نژاد » بهار
- ۱۷- « » « عصمت یوسفی » آبکوه
- ۱۸- « » « فرزانه » کاشف
- ۱۹- « » « قدسیه مهتدی » سراب
- ۲۰- « » « کلشن آزادی » پشت باغ رضوان
- ۲۱- « » « گوهریه » خیابان خراسانی
- ۲۲- « » « ماندانا » : خواجه ربیع
- ۲۳- « » « ملك الشعر اصبوری » خواجه ربیع
- ۲۴- « » « نیما » شاه عباس
- ۲۵- « » « نوبنیاد » دروازه قوچان
- ۲۶- « » « نوبنیاد » ابن سینا
- ۲۷- « » « وحید » طبرسی

مدارس راهنمایی تحصیلی پسرانه

- ۱- مدرسه راهنمایی تحصیلی آخوند خراسانی خیابان عشرت آباد
- ۲- « « « اسرار « عطار
- ۳- « « « اندیشه فردا « ابو مسلم
- ۴- « « « امیرعلیشیر نوائی «
- ۵- « « « بایک « اسدی
- ۶- « « « بدایع نگار کوی فرهنگ
- ۷- « « « باباطاهر خیابان فردوسی
- ۸- « « « پهلوی بلوار کورش
- ۹- « « « پانزده بهمن خیابان نادری
- ۱۰- « « « جوینی « نادری
- ۱۱- « « « جهان تربیت « فردوسی
- ۱۲- « « « حجت « مولوی
- ۱۳- « « « حکیم نظامی « پهلوی

۱۴- مدرسه راهنمایی تحصیلی خواجه ربیع خیابان خواجه ربیع

۱۵- « د « داریوش « ابو مسلم

۱۶- « « « دکتر فیاض « شاه عباس

۱۷- « « « رضائیه کوی رضائیه

۱۸- « « « رمی معیری خیابان خواجه ربیع

۱۹- « « « رودکی « خواجه ربیع

۲۰- « « « سبزواری « بهار

۲۱- « « « شهریار « شاه عباس

۲۲- « « « شیخ طوسی « طبرسی

۲۳- « « « شیخ الرئیس « پیش آهنگ

۲۴- « « « طاهر مجیدی، خواجه ربیع

۲۵- « « « عارف فلکه صاحب الزمان

۲۶- « « « عطار خیابان خواجه ربیع

۲۷- « « « عنصری « نهران

۲۸- « « « عبدالحسین نصرت میدان بار

خیابان تهران	۲۹- مدرسه راهنمایی تحصیلی فاتح			
« پاستور	« فریار	«	«	۳۰-
« شیخ طوسی	« کاتب پور	«	«	۳۱-
« محمد رضا شاه	« محمد رضا شاه	«	«	۳۲-
« خواجه ربیع	« مجلسی	«	«	۳۳-
« عشرت آباد	« مرتضوی	«	«	۳۴-
« طبرسی	« منوچهری	«	«	۳۵-
« شاهرضا نو	« مهران	«	«	۳۶-
« شاهرخ	« محمد سالیانی	«	«	۳۷-
« صاحب الزمان	« محمد زوار	«	«	۳۸-
« شاه عباس	« محمود حکمی	«	«	۳۹-
« طبرسی	« محمد داودی	«	«	۴۰-
« کوی رضائیه	« مهدی رضویان	«	«	۴۱-
« خیابان سنائی	« ناصر خسرو	«	«	۴۲-
« شاهرضا نو	« نوین	«	«	۴۳-

کودکستان

- ۱- کودکستان اندیشه فردا خیابان ابومسلم
- ۲- « بهشت « ابن سینا
- ۳- « بهشت کودک « بهشت
- ۴- « دنیای کودک « محمدرضاشاه
- ۵- « سیرجانی دبستان سیرجانی
- ۶- « شاهدخت خیابان رازی
- ۷- « شهره « بهار
- ۸- « نو بنیاد میدان راهنمائی بلوار رضاشاه کبیر

روزنامه

- ۱- روزنامه آفتاب شرق
- ۲- « آزادی
- ۳- « خراسان
- ۴- « رستاخیز عدل
- ۵- « نور خراسان
- ۶- « نبردما
- ۷- « نور ایران
- ۸- « ناطق
- ۹- « نوای خراسان
- ۱۰- « هیرمند
- « خیابان پهلوی
- « شاهرضا
- « کوچه ارك
- « خیابان فردوسی
- « پهلوی
- « شاهرضانو
- « پهلوی
- « خراسانی
- « پهلوی
- « اسدی

چاپخانه‌ها

۱- چاپخانه ایران	خیابان فلکه جنوبی
۲- « اقبال	میدان شاه
۳- « پارت	خیابان پهلوی
۴- « تابان	« طبرسی
۵- « تدین	« بهار
۶- « خراسان (۱)	فلکه جنوبی
۷- « دانشگاه	خیابان فرح
۸- « دقت	« تهران
۹- « رنگین	« خسروی نو
۱۰- « زوار	« بهار
۱۱- « سیادت	فلکه شمالی

۱- بزرگترین و مجهزترین چاپخانه در مشهد

چاپخانه خراسان است .

خیابان شاهرضا جنوبی	۱۲- چاپخانه شاهین
« پهلوی	۱۳- « شعاع
« پهلوی	۱۴- « طلوس
« خسروی نو	۱۵- « فیروزیان
« پهلوی	۱۶- « فردوسی
« خسروی	۱۷- « کوشش
« نادری	۱۸- « کوتمبرک
« خسروی	۱۹- « مینو
« شاهرضا	۲۰- « نبردما
« شاهرضا	۲۱- « نور احمدی
کوچه چهارباغ	۲۲- « نور
کوچه ارك	۲۳- « یوسفی

سینماها

خیابان جم	۱- سینما آریا
« پهلوی	۲- « ایران
« پهلوی کوچه ارك	۳- « آسیا
« دانشگاه	۴- « دیاموند
« پهلوی	۵- « سعدی
« «	۶- « سافترال
« «	۷- « فردوسی
فلکه تقی آباد	۸- « شهر فرنگ
خیابان پهلوی	۹- « کریستال
« پهلوی	۱۰- « متروپل
« رازی	۱۱- « مولن روز
« پهلوی	۱۲- « هما
« خسروی	۱۳- « تآتر گلشن

بیمارستانها

۱- بیمارستان آریا	خیابان گلستان
۲- « امدادی	« ششم بهمن
۳- « ژاندارمری	« بهار
۴- « سوانح	میدان شاهرضا
۵- « سینا	خیابان رازی
۶- « شاهرضا	« شاهرضا
۷- « ششم بهمن	« کوهسنگی
۸- « شهناز	« فرح
۹- « شاهین فر	« مقبل (سراب)
۱۰- « شهربانی	« باستور
۱۱- « شرکت نفت	« گلستان
۱۲- « طوس	« صاحب الزمان
۱۳- بیمارستان فرح	خیابان فرح

- ۱۴- بیمارستان کوهرشاد . خیابان فرح
- ۱۵- « لشکر بهار
- ۱۶- « منتصریه « جنت
- ۱۷- « مسلولین « وکیل آباد
- ۱۸- « معلولین جاده سنتو
- ۱۹- « معتادین جاده قدیم قوچان
- ۲۰- « واگردار خیابان طاهری
- ۲۱- « یغمائی « کلستان
- ۲۲- « حجازی روانی « خواجه ربیع
- ۲۳- « صالح روانی « کوه سنکی
- ۲۴- بیمارستان وزایشگاه معتمدی « بهار
- ۲۵- زایشگاه ۲۵ شهر یور « جنت
- ۲۶- « شیرو خورشید « بهار

درمانگاهها

فلکه جنوبی	۱- درمانگاه آستان قدس رضوی
خیابان صفوی	۲- « بروجردی
خیابان طبرسی	۳- « جوادالائمه
خیابان شاهرضا نو	۴- « چهارده معصوم
میدان ۲۸ مرداد	۵- « حسین بن علی
خیابان خواجه ربیع	۶- « حجتی
خیابان نادری	۷- « خاتم الانبیا
خیابان نادری	۸- « خیریه بینوایان
میدان شاهپور	۹- « رضا
خیابان نادری	۱۰- « رازی
خیابان سعدی	۱۱- « سعدی
کوی شاه آباد	۱۲- « شاه آباد
میدان صاحب الزمان	۱۳- « صاحب الزمان
خیابان طبرسی	۱۴- « صالح

خیابان طبرسی	۱۵- درمانگاه صحت بخش
میدان دقیقی	۱۶- ، غفاری
خیابان خواجه ربیع	۱۷- ، فاطمه زهرا
پنج راه ابو مسلم	۱۸- ، قائم
پارك كورش	۱۹- ، لاینز
خیابان تهران	۲۰- ، موسی بن جعفر
خیابان دانشگاه	۲۱- ، مبارزه باسل
میدان شاه	۲۲- ، مشهد کلینیک
چهار راه لشکر	۲۳- ، مهر
خیابان خراسانی	۲۴- ، موسوی
خیابان صفوی	۲۵- ، مرکز
خیابان گلستان	۲۶- ، شرکت ملی نفت
خیابان محمد رضا شاه	۲۷- ، شماره ۱ بهداری
میدان اردیبهشت	۲۸- ، شماره ۲ بهداری

- ۲۹- درمانگاه شماره ۳ بهداری خیابان شاه عباس
- ۳۰- « « ۴ بهداری خیابان طبرسی
- ۳۱- « « ۵ بهداری خیابان صفوی
- ۳۲- « « ۱ بیمه‌های اجتماعی خیابان طبرسی
- ۳۳- « « ۲ بیمه‌های اجتماعی خیابان ششم بهمن
- ۳۴- « « ۳ بیمه‌های اجتماعی خیابان دانشگاه
- ۳۵- « « ۲ شهرداری دروازه چان

امور درمانی بیماران سرپائی در مشهد با کثرت آبوسیله سازمانهای خیریه که توسط جمعیتها و افراد خیر تشکیل شده اداره و انجام میگردد. و بهداری بر این سازمانها نظارت فنی دارد

داروخانه ها

میدان شاه	۱- داروخانه آفتاب
خیابان تهران	۲- « اردیبهشت
« صفوی	۳- « ابن سیبا
فلکه جنوبی	۴- « اثنی عشری
خیابان جهانابادی	۵- « ایران
میدان شاه	۶- « افشار
خیابان خسروی نو	۷- « آریا
« پهلوی	۸- « پاستور
« سعدی	۹- « پارس
میدان شاه	۱۰- « پروز
خیابان بهار	۱۱- « پیروز
« نادری	۱۲- « جوهرچی

خیابان نادری	۱۳- داروخانه خسروی
« پهلوی	۱۴- « خورشید
« تهران	۱۵- « خراسان
« ششم بهمن	۱۶- « خیام
« طبهرسی	۱۷- « رضوی
فلکه شمالی	۱۸- « رضوان
میدان تقی آباد	۱۹- « رضائی
خیابان شاهرزادو	۲۰- « سروش
« پهلوی	۲۱- « سعادت
« عشرت آباد	۲۲- « سعدی
« فردوسی جنوبی	۲۳- « سعیدی
« خسروی	۲۴- « سیروس
« فردوسی	۲۵- « سلامت
« تهران	۲۶- « سینا
خیابان شاهرخ	۲۷- داروخانه شاهرخ

۲۸- داروخانه شاهرضا

خیابان دروازه طلائی

۲۹- « شاهین

« صفوی

۳۰- « شفا

« پهلوی

۳۱- « شرق

میدان شاه

۳۲- « شمس

خیابان تهران

۳۳- « صحت

« نادری

۳۴- « صالحی

« شاه عباس

۳۵- « طوس

« فلکه جنوبی

۳۶- « عدالت

« فردوسی میلان ۱۰

۳۷- « فردوسی

« نادری

۳۸- « فارابی

« خواجه ربیع

۳۹- « فرخ

میدان سعدآباد

۴۰- « کورش

خیابان خراسانی

۴۱- داروخانه کوهرشاد

خیابان سعدی

۴۲- « مینو

« سوم اسفند

خیابان تهران	۴۳- داروخانه مرکزی
« پهلوی	۴۴- « معافیان
« طبرسی	۴۵- « محمدیه
« نادری	۴۶- « مهر
« پهلوی	۴۷- « نیرو
فلکه شمالی	۴۸- « نوررضا
فلکه جنوبی	۴۹- « نور
خیابان پهلوی	۵۰- « ناهید
« «	۵۱- « نوین

بنگاه داروئی

خیابان تهران	۱- بنگاه داروئی آرکین
« جنت	۲- « « اتفاق
فلکه جنوبی	۳- « « حسینیون
خیابان خسروی	۴- « « داروپخش
فلکه جنوبی	۵- « « شرق
خیابان خسروی نو	۶- « « صمدی
« « «	۷- « « مارین
« شاهرضا	۸- « « میلانی
« سعدی	۹- بنگاه توزیع دارو

پرورشگاهها

- ۱- پرورشگاه شیر و خورشید
- « ۲- فرح پهلوی
- « ۳- رضا پهلوی
- « ۴- دختران راه حق
- « ۵- ارغوان
- « ۶- رضوی
- « ۷- معجبان الرضا
- « ۸- شیرخوار گاه شهر داری
- « خیابان ششم بهمن
- « جاده وکیل آباد
- « خیابان ششم بهمن
- « سعدی
- « رازی
- « خسروی نو
- « عشرت آباد
- « ششم بهمن

آسایشگاهها

- ۱- آسایشگاه محرابخان
- « ۲- مسلولین
- « ۳- معلولین
- « ۴- روانی
- « کوی شاه آباد
- « جاده وکیل آباد
- « سنتو
- « خیابان خواجه ربیع

بانکها

۱- بانک اعتبارات تعاونی توزیع	فلکه جنوبی
۲- « اعتبارات	خیابان پهلوی
۳- « اصناف	میدان دقیقی
۴- « ایران وانکلیس	خیابان خسروی نو
۵- « ایران وژاپن	« پهلوی
۶- « بازرگانی	« «
۷- « بیمه بازگاران	« «
۸- « بیمه ایران	« «
۹- « پارس	فلکه جنوبی
۱۰- « تهران	خیابان خسروی
۱۱- « تعاون کشاورزی	« جهانبانی
۱۲- « رفاه کارگران	« خسروی نو
۱۳- « رهنی	« جم

« نادری	۱۴ بانك سپه
« خسروی نو	۱۵ « شهریار
« پهلوی	۱۶ « صادرات
« «	۱۷ « صنایع
« «	۱۸ « عمران
« جنت	۱۹ « کشاورزی
« پهلوی	۲۰ « ملی

کارخانه‌ها

- ۱- کارخانه قند آبکوه
- ۲- « قند شیرین
- ۳- « قند ثابت خراسان
- ۴- « قند چناران
- ۵- « قند شیروان
- ۶- « قند تربت جام
- ۷- « قند نیشابور
- ۸- « قند تربت حیدریه
- ۹- « قند قهستان بیرجند
- ۱۰ « برق
- ۱۱ « نخریسی
- ۱۲ « ریسندگی خراسان
- ۱۳ « پشم ریزی
- ۱۴ « کورک و پشم
- ۱۵ « پنبه پاک کنی قاسمی

- ۱۶- کارخانه نئون وبلاستیک
- ۱۷- « ارد طوس
- ۱۸- « ایران ناسیونال
- ۱۹- « نان رضوی
- ۲۰- « پوستین دوزی
- ۲۱- « یخ سازی شرق
- ۲۲- « حساس زیره
- ۲۳- « ایران ، قالی شوئی
- ۲۴- « شیشه
- ۲۵- « چوب بری
- ۲۶- « سنک کوبی ویلا
- ۲۷- « سنگبری طباطبائی
- ۲۸- « سنگبری هوشیار
- ۲۹- « سنگبری میکا
- ۳۰- « صنایع سنک مشهد

۳۱- کارخانه مهندس یغمائی- مخازن تحت فشار

۳۲- « مرمر تراشی

۳۳- « بلوکه سازی

۳۴- « کاشی پزی

۳۵- « موزائیک سازی ویلا

۳۶- « خارا - موزائیک سازی

۳۷- « چمن - موزائیک سازی

۳۸- « موزائیک سازی نادری

۳۹- « بهار - موزائیک سازی

۴۰- « تاج - موزائیک سازی

۴۱- « موزائیک سازی شمشاد

۴۲- « موزائیک سازی امید

۴۳- « کمپوت قدس خراسان

۴۴- « کمپوت سازی خرم

۴۵- « کمپوت و کنسرو گلشاد

کارخانه کمپوت و کنسرو ممتاز خراسان	۴۶
کمپوت سازی شاداب	« ۴۷
کمپوت سازی میخوش	« ۴۸
خوشاب	« « ۴۹
نمونه - کنسرو سازی	« ۵۰
اسو	« ۵۱
پرسی کولا	« ۵۲
کوکاکولا	« ۵۳
کانادا درای	« ۵۴

هتل های مشهد

درجه ۱

۱- ایران هتل	خیابان خسروی نو
۲- آپادانا «	« « «
۳- اطلس «	میدان دقیقی
۴- پارک «	خیابان خسروی نو
۵- تهران «	« تهران
۶- هایت «	« فرح

درجه ۲

۷- هتل امیر	خیابان شاهرزادان
۸- « امین	« طبرسی
۹- « باختی	« جم
۱۰- « پارس	« پهلوی
۱۱- « دربندی	« تهران
۱۲- « سپید	میدان دقیقی
۱۳- « سینا	فلکه شمالی

خیابان تهران	۱۴ هتل کورش
« «	۱۵ « مشهد
	درجه ۳
خیابان جم	۱۶- هتل آریا
فلکه شمالی	۱۷ « بیرجندی
بلوار نادری	۱۸ « بلوار
خیابان خسروی نو	۱۹ « بوعلی
« شاهرزاد نو	۲۰ « بیهق
« نادری	۲۱ « توکلی پور
« تهران	۲۲ « توکلی زاده
فلکه شمالی	۲۳ « تقدیسی
خیابان نادری	۲۴ « جوهری
خیابان پهلوی	۲۵ « حافظ
« خسروی	۲۶ « خسروی
« خسروی نو	۲۷ « خسروی نو
« نادری	۲۸ « رسولی

خیابان نادری	۲۹ هتل زهره
میدان سعدی	۳۰ « سعدی
خیابان نادری	۳۱ « ستاره آبی
« «	۳۲ « شهسوار
« «	۳۳ « طوس
بست علیا	۳۴ « علی زاده
خیابان شاهرضا	۳۵ « فردوسی
« نادی	۳۶ « کاخ
« خسروی نو	۳۷ « کسری
« طبرسی	۳۸ « گلکار
« خسروی	۳۹ « لاله
فلکه جنوبی	۴۰ « لاله زار
فلکه شمالی	۴۱ « ملائکه
خیابان نادری	۴۲ « مرمر
« صقوی	۴۳ « مجید
« کوکا کولا	۴۴ « مشعل
« تهران	۴۵ « مهاجری

باشگاهها

۱- باشگاه ایران	خیابان فرح
۲- « بانك صادرات	« اسدی
۳- « پارك آریامهر	پارك آریامهر
۴- « تلویزیون	خیابان پیرنیا
۵- « دانشگاه	« فرح
۶- « ژاندارمری	« محمد رضا شا
۷- « شهر بانی	« بهار
۸- « فردوسی	« اسدی
۹- « فرهنگیان	« بهلوی
۱۰- « کوروش	میدان عدل بهلوی
۱۱- « کوهسنگی	کوهسنگی
۱۲- « برق منطقه	جاده وکیل آباد

باشگاههای ورزشی مشهد

۱- باشگاه آریا	میدان شاه
۲- « ابو مسلم	میدان سعد آباد
۳- « آرش	خیابان پهلوی
۴- « بهرامی	خیابان نادری
۵- « پاس	میدان عدل پهلوی
۶- « پیسی کولا	خیابان اسدی
۷- « تاج	میدان سعد آباد
۸- « جانباز	خیابان محمدرضا شاه
۹- « حسینی	خیابان شاهرضا نو
۱۰ « دانشگاه	خیابان دانشگاه
۱۱ « رضا پهلوی	خیابان اسدی
۱۲ « راه آهن	میدان راه آهن

خیابان کفائی	۱۳ باشگاه شرکت ملی نفت
میدان عدل پهلوی	۱۴ « شرکت واحد اتوبوس رانی
خیابان تهران	۱۵ « طوس
نیروی هوایی	۱۶ « عقاب
خیابان دانشگاه	۱۷ « فردوسی
میدان شاه	۱۸ « کلکار
خیابان شاهرضا	۱۹ « مخابرات
خیابان نخریسی	۲۰ « نخریسی

آموزشگاهها

کوی دکترا	۱- آموزشگاه رانندگی آریا	
خیابان شاهرخ	۲- « « شامل	
« خراسانی	۳- « « صابر	
« ابن سینا	۴- « « فداج	
« ابن سینا	۵- « « کلاهی	
« پهلوی	۶- « « مسعود	
« سراب	۷- « « ممتاز	
« شاهرخ	۸- « « تعیمی	
« خراسانی	۹- « « یوسفیان	

فصل بیستم علماء - وعاظ - شعرا

در پایان بمنظور حسن ختام نام چند تن از آقایان
علماء، وعاظ و شعرا که اکنون در مشهد اقامت دارند
درج میگردد.

علماء

- ۱- آية الله العظمی حاج سید محمد هادی میلانی
- ۲- « « سید زین العابدین فقیه سبزواری
- ۳- « « شیخ احمد شاهرودی
- ۴- « « حاج آقا حسین شاهرودی
- ۵- آية الله حاج سید علینقی طبسی
- ۶- « « سید محمد رضا بروجرودی
- ۷- « « شیخ مجتبی قزوینی
- ۸- « « شیخ حسنعلی مروارید

- ۹- حجة الاسلام آقا شيخ غلامحسين تبریزی
- ۱۰- حجة الاسلام آقا ميرزا جواد نهرانی
- ۱۱- « سيد كاظم علم الهدی
- ۱۲- « سيد محمد حسين مصباح
- ۱۳- « شيخ محمد كاظم دامغانی
- ۱۴- « حاج سيد حسن آية اله زاده اردبیلی
- ۱۵- « شيخ مهدي نوغانی
- ۱۶- « ميرزا علي آقا فلسفی
- ۱۷- « شيخ هادی كد كنی

وعاظ

نام چند تن از آقایان وعاظ که اکنون در مشهد
اقامت دارند

- ۱- جناب شریعتمدار آقای حاج سید احمد احمدی.
- ۲- « آقای سید حسن ابطحی .
- ۳- « آقای شیخ مرتضی اعلم الهدی.
- ۴- « آقای سید جعفر سیدان .
- ۵- « آقای شیخ علیرضا غروی.
- ۶- « آقای شیخ محمد کرمانی
- ۷- « آقای شیخ محمد محدث خراسانی.
- ۸- « آقای حاج شیخ علی اکبر مروج .
- ۹- « آقای سید علی اکبر محب الاسلام .
- ۱۰- « آقای حاج سید محمد تقی مقدم.

- ۱۱- جناب شریعتمدار آقای شیخ مهدی مدقق زاده
- ۱۲ « آقای شیخ محمود متشکری
- ۱۳ « آقای شیخ محمد رضا نوقانی
- ۱۴ « آقای حاج سید حسین واعظی
- ۱۵ « آقای حاج شیخ عبدالله یردی
- ۱۶ « آقای استاد محقق نوقانی (۱)
- ۱۷ « آقای حاج سید عبدالکریم عیسی نژاد
- ۱۸ « آقای حسینی واعظی
- ۱۹ « آقای نصراللهی

(۱) خطبا و وعاظ در مشهد زیاده‌تر از این هستند

و این بنده بذکر نام چند تن از آقایانی که می‌شناسم

اکتفا نمودم (مؤلف)

شعرا

واینک نام چند تن از شعرای معاصر که هم اکنون در قید حیات هستند و در شهر مشهد بسر میبرند ذیلادرج میگردد.

۱- آقای رسا . قاسم

۲- « سهی . ذبیح اله صاحبکار

۳- « سهی . محمود رضا آرمین

۴- « شکوهی . غلامرضا

۵- « عسکری . حاج حسین

۶- « عظیمی . محمد

۷- « فرخ . محمود

۸- « قهرمان . محمد

۹- « قدسی . غلامرضا

۱۰- « کمال . احمد کمالپور

۱۱- « نوید . ابوالقاسم حبیب الهی

۱۲- « یغمائی ، غلامحسین (۱)

۱- در مشهد شاید شعرای دیگری هم باشند که بنده آنها

را نشناخته و نام نبرده ام و در اینصورت معذرت میخواهم (مؤلف)

آمار کلی

از شهر مقدس مشهد ۱۳۵۳

۷۰	اغذیه فروشی	۷۰۰ / ۰۰۰	جمعیت شهر
۵۰	آجیل فروشی	۱۱۰ / ۰۰۰	خاله
۳۰	آپارات	۳۰۰	خیابان اصلی و فرعی
۱۲	باشگاه عمومی	۲۲	میدان
۲۰	باشگاه ورزشی	۱۰۰	مسجد
۹	برزن	۹۴	ادارات و مؤسسات
۲۴	بیمارستان	۳	احزاب
۲۰	بانك	۱۰	آزمایشگاه
۲۶۰	بنگاه معاملات	۴	آسایشگاه
۴۰	بنگاه مسافر بر	۹	آموزشگاه رانندگی
۳۰	بنگاه بار بر	۵۰	الکتریک
۱۸	بنگاه اتومبیل کرایه	۲۰	اتوسرویس
۵۰۰	بزازی	۱۱۰	آرایشگاه

۶	خانقاه	۳۰	بوتیک
۲۴۰	خیاطی	۸	پرورشگاه
۱۰۰۰	خواربارفروشی	۹	پمپ بنزین
۶۰۰	خرازی	۳۰	پرنده فروشی
۱۲	خراطی	۹۰	پیراهندوزی
۱۰	دانشکده و دانشسرا	۱۳۰	تجارخانه و بازارکافی
۳۵	درمانگاه	۳۰	تزیینات
۱۷۸	دبستان	۱	تآثر
۵۷	دبیرستان	۶۰	تعمیرگاه اتومبیل
۶۰	داروخانه	۲۰	تعمیر ادوات برقی
۴۵	دندانسازی	۳۰۰	تربیکو
۸۰	دفتر اسناد رسمی	۲۰۰	جواهری
۹۰	دفتر ازدواج و طلاق	۱۱	چاپخانه
۱۰	روزنامه	۵۴	چلو کبابی
۲۰	رنک فروشی	۱۰	حصیر باقی
۳	رنکری	۶۰	حلبی سازی
۲	زایشگاه		

۱۱	کتابخانه	۴۰	ساعت سازی
۴	کنسولگری	۱۲	سینما
۵۴	کارخانه	۳۰	سراجی
۸	کودکستان	۴۰	سماور سازی
۷	کاتون	۱۰۰	سقط فروشی
۳۱	کتابفروشی	۹۰	سبزی فروشی
۶	کلانتری	۲۰۰	شرکت
۱۵۰	کارگاه صنعتی	۶	صفحه فروشی
۳۰	کافه رستوران	۴۷	عطر فروشی
۲۰۰	کفافی	۸۰	عکاسی
۲۵	کله پزی	۳۰۰	فروشگاه
۵۴	کبابی	۱۲۰	فرش فروشی
۱۲	گردشگاه	۵۰	فروشگاه اتومبیل
۴۰	گاراژ	۲۰۰	قصابی
۱۳۰	گلدوزی	۶۰	قنادی
۹۰	گرما به	۶۵	قهوه خانه

۷۰	نفت فروشی	۴۵	لباس فروشی
۲۵	نانوائی خشك پزی	۹۵	لباس شوئی
۲	نمد مالی	۱۴	لاستیک دوزی
۸	ورشو سازی	۲۰۰	لبنیاتی
۶۰	واکسی	۲۰	لحاف دوزی
۵	هنرستان	۱۴	مدارس قدیمه
۴۵	هتل	۸۰	مدارس راهنمائی تحصیلی
		۳۰	مبل سازی
		۳۰۰	مسافر خانه
		۱۲	مهمانخانه
	وسایط نقلیه		
۳۵۰۰۰	اتومبیل سواری	۶۰	مهر و تسبیح فروشی
۳۴۰۰	تاکسی	۴۰	مس فروشی
۲۰۰	اتوبوس شهری	۶۰	میوه فروشی
۴۰۰	اتوبوس مسافر بر	۲۷۰	نانوائی
۹۰۰	کامیون	۳۰	نجاری

پایان

فهرست مطالب کتاب

صفحه	صفحه
در دوران سلطنت رضاشاه	۳ مقدمه
۲۴ کبیر	فصل اول
در زمان سلطنت شاهنشاه	۵ خراسان
۲۴ آریامهر	۷ قیام ابو مسلم خراسانی
فصل سوم	فصل دوم
۲۵ طوس- سناباد	۱۶ ابو العباس سفاح
۲۶ نوغان	۱۷ خلافت منصور
فصل چهارم	۱۸ قتل ابو مسلم
آمدن هرون به خراسان ۲۷	۲۲ طاهریان
۲۸ رافع بن لیث	۲۳ خراسان در حمله مغول
۲۹ کاخ حمید بن قحطبه	۲۳ نیموریان
فصل پنجم	۲۳ در زمان صفویه
۳۱ در خلافت محمد امین	۲۴ دوران قاجاریه

صفحه

چگونه مأمون امام علی (ع) را

رامسموم کرد ۶۲

حکومت طاهر ذوالیمینین ۷۰

فصل هشتم

احتجاج حضرت رضا با علما

ادیان ۷۱

فصل نهم

مشهد و آستان قدس رضوی ۸۲

فصل دهم

بارگاه حضرت رضا علی (ع) ۸۴

بقعه منوره ۸۵

سلطان محمود و بنای

بقعه ۸۸

غزاها ۹۰

ابو طاهر قمی و بقعه منوره ۹۲

فتنه مغول ۹۴

صفحه

محاصره بغداد ۳۲

فصل ششم

قیام ابو السرایا ۳۴

سبب تشریف فرمائی امام هشتم

علی (ع) بخراسان ۳۹

دعوت مأمون از حضرت

رضا (ع) ۴۲

ورود حضرت رضا به

نیشابور ۴۶

استقبال باشکوه در مرو از

حضرت رضا ۴۹

ولایتعهدی امام هشتم ع ۵۰

جشن بمناسبت ولایتعهدی ۵۲

فصل هفتم

حالات حضرت رضا (ع) ۵۶

رحلات « « « ۶۰

صفحه

حمله عبیدالله خان بمشهد

۱۲۲

حمله محمد سلطان و قتل

۱۲۳ عام و غارت

حمله عبدالؤمن خان و

۱۲۴ قتل و غارت

جنگ شاه عباس با ازبکها

۱۲۵

مسافرت شاه عباس پیاده

۱۲۶ بمشهد

تعمیرات ابنیه آستان قدس

۱۲۷

خرابی گنبد و تذهیب مجدد

۱۲۷

توپ بندی روسهای ثراری

۱۲۸

صفحه

فصل یازدهم

۱۰۰ حرم مطهر

۱۰۲ محراب حرم

بنای بقعه و قبه و بانیان

۱۰۶ ساختمان

۱۰۸ کتیبه های حرم

سندوق روی مزار مقدس

۱۱۳

۱۱۵ ضریح اول

۱۱۶ « دوم

۱۱۷ « سوم

۱۲۰ آخرین ضریح

فصل دوازدهم

۱۲۱ گنبد مطهر

صفحه

۱۶۴ گنبد المورددی خان

۱۶۶ دارالضیافه

۱۶۸ دارالسلام

۱۷۰ کشیک خانه

۱۷۱ دارالعزه

۱۷۲ دارالذکر

۱۷۳ کفشداریهها

فصل چهاردهم

۱۷۵ درهای طلا و نقره

۱۹۴ درهای شمشاد

فصل پانزدهم

۱۹۷ بام حرم

فصل شانزدهم

۲۰۱ صحن عتیق

۲۰۳ امیر علی شیر نوائی

۲۰۵ ایوان طلا

صفحه

فصل سیزدهم

(رواقهای حرم)

۱۳۶ مسجد بالاسر

۱۴۱ توسعه حرم

۱۴۵ مسجد پشت سر

۱۴۶ دارالشکر

۱۴۷ رواق پشت سر

۱۴۸ دارالتوحید

۱۴۹ مسجد ریاض

۱۵۰ تعمیرات کلی

۱۵۱ دارالحفاظ

۱۵۴ دارالسیاده

۱۵۷ سقاخانه قدیم

دارالتقوی (دارالاحلاس)

۱۵۸

۱۵۹ گنبد حاتم خان

۱۶۲ دارالسعاده

صفحه		صفحه	
۲۳۶	ایوان شرقی	۲۰۹	کلدسته طلا
۲۳۹	« شمالی	۲۰۹	ایوان عباسی
۲۴۰	« جنوبی		کلدسته طلا بر فراز
۲۴۳	خزانه	۲۱۲	ایوان عباسی
	کارخانه های آستان قدس	۲۱۳	« شرقی
۲۴۴		۲۱۹	« غربی
		۲۲۵	سقاخانه
	قصر بیستم		فصل هفدهم
۲۴۵	مسجد جامع گوهر شاد	۲۲۷	بست علیا
۲۴۸	ایوان شمالی	۲۲۹	« سفلی
۲۵۰	« غربی		فصل هیجدهم
۲۵۳	« شرقی	۲۳۰	مهمانسرا
۲۵۶	« مقصوره	۲۳۰	درمانگاه
۲۶۱	مناره های مسجد		فصل نوزدهم
۲۶۴	تعمیرات	۲۳۲	صحن جدید
۲۶۵	بانو گوهر شاد	۲۳۳	ایوان طلا

صفحه

ادارات آستانقدس ۲۹۷

فصل بیست و پنجم
مساجد

مسجد شاه ۳۰۰

« محرابخان ۳۰۲

« صاحب الزمان ۳۰۳

« صدیقی ۳۰۴

« نایب ۳۰۵

« فیل ۳۰۶

« آقا حسین ۳۰۹

« مقبل ۳۰۹

فصل بیست و ششم
مدارس

مدرسه دودر ۳۱۱

« سلیمان خان ۳۱۶

« پریرزاد ۳۱۶

صفحه

فصل بیست و یکم

عمارت موزه ۲۶۷

قرآنها و کتب خطی نفیس

۲۷۱

اشیاء نفیسه در موزه

آستانقدس ۲۷۳

فصل بیست و دوم

تشریفات آستانقدس ۲۸۰

فصل بیست و سوم

بیمارستان شاهرضا ۲۸۴

مساحت ابنیه آستانقدس

۲۹۰

دبیرستان شاهرضا ۲۹۱

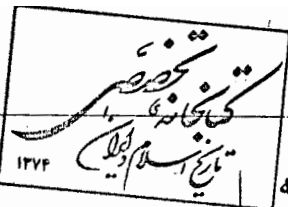
فصل بیست و چهارم

تولیت عظمی ۲۹۲

نواب تولیت ۲۹۳

صفحه		صفحه	
۳۳۱	مدرسه ملاناجی	۳۱۸	مدرسه بالاسر
۳۳۱	« نو	۳۲۰	« ابدال خان
۳۳۲	خانقاه	۳۲۱	« میرزا جعفر
۳۳۲	کلیسا	۳۲۲	« عباسقلی خان
	فصل بیست و هفتم	۳۲۳	« سمیعیه
	آثار تاریخی - آرامگاه	۳۲۴	« صالحیه
	معبد	۳۲۵	« بهزادیه
۳۳۳	کنبد خشتی	۳۲۶	« خیرات خان
۳۳۵	خواجه ربیع	۳۲۷	« حاج رضوان
۳۳۶	خواجه اباصلت	۳۲۸	مدرسه جعفریه
۳۳۸	خواجه مراد	۳۲۹	« میلانی
۳۳۸	آرامگاه فردوسی	۲۲۹	« پائین پا
۳۳۹	پیر یالاندوز	۳۳۰	« حاج آفاجان
۳۴۱	کنبد سبز	۳۳۰	« حاج رجبعلی
۳۴۲	باغ رضوان	۳۳۰	« علیتقی میرزا
۳۴۴	مقبره شیخ طبرسی	۳۳۰	« فاضل خان

صفحه		صفحه	
۳۶۰	کلیستان	۳۴۶	مقبره شیخ بهائی
۳۶۰	کوکا کولا	۳۴۹	مقبره شیخ حر عاملی
۳۶۰	طرقه		آرامگاه حاج شیخ
۳۶۰	عنبران و جعفر	۳۵۰	حسنعلی
۳۶۱	چشمه سبز		آرامگاه فقیه سبزواری
۳۶۱	شاهان کرمان	۳۵۲	باغ نادری
۳۶۱	اخلومد	۳۵۴	مصلی
۳۶۲	پارک آریامهر	۳۵۶	میل اخنجان
۳۶۲	پارک کورش	۳۵۷	میل رادکان
	فصل بیست و نهم	۳۵۷	سنگ بست
	مشهد در عصر درخشان	۳۵۷	بازره هور
۳۶۳	پهلوی		فصل بیست و هشتم
۳۶۴	خیابانهای مشهد		گردشگاهها و دیدالقات
۳۷۰	میدانها	۳۵۸	کوه سنگی
۳۷۱	ادارات و مؤسسات	۳۵۹	باغ ملی
۳۷۷	احزاب	۳۵۹	وکیل آباد

صفحه

صفحه

۴۱۲	داروخانه‌ها	۳۷۷	کنسولگری
۴۱۷	آسایشگاه	۳۷۸	دانشگاه
۴۱۷	پرورشگاه	۳۷۹	کتابخانه
۴۱۸	بانکها	۳۸۰	هنرستانها
۴۲۰	کارخانه‌ها	۳۸۱	دبیرستانها
۴۲۴	هتل‌ها	۳۸۵	دبستانها
۴۲۷	باشگاههای عمومی	۳۹۷	مدارس راهنمایی تحصیلی
۴۲۸	باشگاههای ورزشی	۴۰۲	کودکستان
۴۳۰	آموزشگاه رانندگی	۴۰۳	روزنامه
	فصل سی‌ام	۴۰۴	چاپخانه
۴۳۱	علماء اعلام	۴۰۶	سینماها
۴۳۳	وعاظ	۴۰۷	بیمارستانها
۴۳۵	شعرا	۴۰۸	زایشگاهها
۴۳۶	آمار کلی	۴۰۹	درمانگاهها